

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΜΠΑΤΖΗ ΚΑΛΛΙΟΠΗ-ΜΑΡΙΑ

ΎΠΟΤΟ ΓΙΑ ΠΑΡΕΑ΄: ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, ΣΩΜΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ
ΣΤΗ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

129387

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 2004

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου δεν αποτελεί αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Θα τη χωθώ σε κάποιο μπαρ
Θα πω ούισκι μέχρι να μεθύσω
Με κάποια που σου μοιάζει να τη δω
Μήπως ξαναγαπήσω

(τραγούδι του Στέλιου Διονυσίου, 1997)

*For each man kills the thing he loves
Yet each man does not die*

(Oscar Wilde, 1898)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μια εργασία, όπως αυτή η διδακτορική διατριβή, που διαρκεί στο χρόνο γίνεται σημαντικό κομμάτι της ζωής του δημιουργού της. Ωστόσο, στη δική μου τουλάχιστον περίπτωση, «τρύπωσε» και στη ζωή άλλων ανθρώπων, κι αυτό με καθιστά βαθιά υπόχρεη απέναντί τους.

Ο επιβλέπων καθηγητής μου Άκης Παπαταξιάρχης ήταν ο πρώτος που στήριξε αυτήν την προσπάθεια από την αρχή και μέχρι το τέλος με πείσμα, συνέπεια και έμπνευση.

Οι καθηγήτριές μου Αλεξάνδρα Μπακαλάκη κι Ελένη Παπαγαρουφάλη με περίσσια φροντίδα κι ευθύνη χειρίστηκαν τους ρόλους τους στην τριμελή επιτροπή. Οι φίλοι μου Κώστας Γιαννακόπουλος και Λεωνίδας Οικονόμου, που η γνωριμία μας συνέπεσε με την αρχή της έρευνάς μου, στάθηκαν πάντα δίπλα μου με ιδέες, συμβουλές και ατέλειωτη υπομονή. Σε κρίσιμη καμπή της εργασίας μου, αναζήτησα λίγη από την παλιά και γνώριμη ζεστασιά της Μυτιλήνης. Το «Εργαστήριο Εθνογραφίας» και οι άνθρωποι που το στηρίζουν μου επέτρεψαν να οικειοποιηθώ το χώρο με όλη μου την άνεση. Μου δόθηκε απλόχερα η φροντίδα του Θόδωρου και της Βικτωρίας Παραδέλλη, της Βενετίας Καντζά, και της Γεωργίας Παππά. Πολύτιμη ήταν η ενθάρρυνση της Βασιλικής Μουτάφη, του Χάρη Εξεριζόγλου, της Έφης Αβδελά, της Αθηνάς Αθανασίου, της Εύας Καλπουριτζή και της Χριστίνας Βλαχούτσικου. Στην κοπιαστική πορεία της συγγραφής είχα την τύχη να περιβάλλομαι από γενναίες συνοδοιπόρους, ψυχραιμες, εργατικές και πάντα πιστές φίλες: την Αγγελική Αθανασοπούλου, τη Ράνια Ασρινάκη, τη Δέσποινα Νάζου.

Αλλά και το τέλος της διατριβής μου επεφύλασσε μια καινούρια φίλη, τη Γιούλη Ευαγγέλου.

Τους/ τις ευχαριστώ όλους/ όλες θερμά.

Κι αν όλοι αυτοί που ανέφερα μέχρι τώρα από θέση είχαν κάποιους λόγους να μου δώσουν χώρο και χρόνο από την καθημερινότητά τους, η αλήθεια είναι πως οι γυναίκες (και κάποιοι άντρες) της έρευνας χωρίς εκ προοιμίου να κατανοούν μου έκαναν χώρο στις ζωές, στις σχέσεις και τα συναισθήματά τους. Ειδικότερα χωρίς τη φιλία και την εμπιστοσύνη των Β.Μ, Κ.Μ, Λ.Σ και των Β.Μ. και Σ.Σ. η εργασία αυτή δε θα υπήρχε. Τους/ τις ευχαριστώ ολόψυχα με τη διαβεβαίωση ότι προσπάθησα να χειριστώ με πολύ σεβασμό τα κομμάτια της ζωής τους που μοιραστήκαμε.

Αυτά τα χρόνια της διατριβής πήγαινα κι ερχόμουν ανάμεσα σε τόπους και συναισθηματικές καταστάσεις. Πάντα με περίμενε αδιαμαρτύρητα η οικογένειά μου και κάποιοι καλοί, καινούργιοι και παλιοί φίλοι. Μέσα από τον πόνο που μου προκάλεσε, φεύγοντας από κοντά μας, η αγαπημένη μου γιαγιά Χρυσανθίδα Πέτρου με βοήθησε να μεγαλώσω και να μάχομαι για αυτά που θέλω στη ζωή. Τέλος, οι γονείς μου, Χρήστος και Κάκια Αμπατζή, ήταν και είναι πάντα εκεί για να μου προσφέρουν με κάθε κόστος οποιαδήποτε στήριξη. Σε ένδειξη ευγνωμοσύνης τους αφιερώνω αυτήν την εργασία.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: 'Τελικά είναι καλό ή κακό να σε λένε πουτάνα;' Η η μικρή ιστορία αυτής της διατριβής01

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: 'Κονσομασιόν': 'πορνεία' ή 'σεξουαλική εργασία'; Αποσπασματικές αλήθειες

Εισαγωγή	18
'Πορνεία'	23
Α. Ιστορική συγκρότηση του όρου 'πορνεία'	23
Β. Φεμινισμοί και η διαμάχη για την πορνεία	28
Σεξουαλική εργασία	37
Η ελληνική περίπτωση	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Τα 'μπαρ με γυναίκες': Κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση

Εισαγωγή. Η ιστορία των μπαρ με γυναίκες	51
Γενικά χαρακτηριστικά των μπαρ με γυναίκες	60
Κατηγοριοποιήσεις από τη σκοπιά του μπαρ	66
Το 'Νανά'	78
Εγώ και το 'Νανά'	85

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: 'Γυναίκες', 'αφεντικά', 'ατζέντηδες' και 'πελάτες': Οι άνθρωποι που συμμετέχουν στην πρακτική του 'κονσομασιόν'

Εισαγωγή	92
Γυναίκες εργαζόμενες στο μπαρ	93
Οι 'ατζέντηδες'	117
Τα 'αφεντικά'	125
Οι 'πελάτες'	136

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: 'Ποτό για παρέα': Η ηθική της ανταλλαγής

Εισαγωγή	145
Το κέρασμα: σχέσεις αμφίσημης ανταλλαγής	147
Λίγα λόγια για τα ποτά	152
Τελεστικές όψεις του κεράσματος στο μπαρ	155
Ρωγμές στον κώδικα	162
Και 'δώρο' και 'εμπόρευμα': η αμφισβητούμενη ουσία του γυναικείου ποτού	167

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Το σώμα και η επιτέλεση της θηλυκότητας στο μπαρ

Εισαγωγή	176
Η πρώτη εντύπωση	177
Μειωνυμίες της θηλυκότητας και εμπορευματοποίηση	182
Η κατασκευή της ελκυστικής περιβολής: σώμα και σεξουαλικότητα.....	186
Οι τεχνικές του εαυτού: η διαδικασία του μετασχηματισμού και η κατασκευή του σεξουαλικού σώματος	191

Τα δύο σώματα της Αντζελας: το αναπαραγωγικό και το
ερωτικό/σεξουαλικό201

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: 'Καυλάντα' και 'καπούρα': Όψεις μιας ερωτικής
ποιητικής

Εισαγωγή210

«Οι άνδρες έρχονται στο μπαρ για να καυλατίσουν»: Σεξουαλική
ιδεολογία και ανδρική διασκέδαση212

Η λεκτική επιτέλεση της 'καυλάντας'221

Από την 'καυλάντα' στην 'καπούρα'225

Όταν ο Γιώργος 'καψουρεύτηκε' τη Μαριλένα232

Εννοιολογήσεις της 'καπούρας'233

'Καπούρα' και σπατάλη236

ΕΠΙΛΟΓΟΣ238

ΕΠΙΜΕΤΡΟ251

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ264

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

‘ΤΕΛΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΛΟ Η ΚΑΚΟ ΝΑ ΣΕ ΛΕΝΕ ΠΟΥΤΑΝΑ;’ Η Η ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΥΤΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Στην Ελλάδα κάποιος μπορεί να χρησιμοποιήσει τη λέξη ‘πουτάνα’ ως βρισιά αλλά, επιπλέον, με μεγάλη ευκολία να της αποδώσει θετικές συνδηλώσεις. Πίσω από τη λέξη βρίσκεται στις συνειδήσεις όλων μας το (θηλυκό, κυρίως) υποκείμενο που προσφέρει σεξουαλικές υπηρεσίες έναντι χρηματικής (ή άλλης) αμοιβής. Εντούτοις, στον καθημερινό λόγο, η λέξη δεν χρησιμοποιείται τόσο συχνά μ’ αυτή την έννοια.¹ Τις περισσότερες φορές, η χρήση εστιάζεται στην απόδοση ποιοτήτων που – ανάλογα με την περίπτωση– μπορεί να είναι θετικές ή αρνητικές. Μπορεί μια γυναίκα να πει για τον εαυτό της ‘Είμαι μεγάλη πουτάνα’, προκειμένου να εξάρει την εξυπνάδα ή την αποτελεσματικότητά της, ενώ κάποιαν άλλη στιγμή να προσβληθεί (ή/και να προσβάλει μιαν άλλη) αν της αποδοθεί ο χαρακτηρισμός. Πολλές φορές έχω ακούσει (και τους δικούς μου) γονείς και παππούδες να αναφέρονται σε μικρά κοριτσάκια (αλλά δυνάμει γυναίκες) με τη λέξη ‘πουτανάκι’, χαριτολογώντας και

1. Ο τρέχων όρος είναι η λέξη ‘πόρνη’ και η συναφής (επαγγελματική) ιδιότητα αναφέρεται ως ‘πορνεία’. Στον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο χρησιμοποιείται και ο όρος ‘ιερόδουλη’. Όπως είναι γνωστό, δεν υπάρχουν ουδέτεροι όροι ή όροι εκτός συμφραζομένων/κειμένων. Για μια συζήτηση της πολιτικής χρήσης των όρων στο πλαίσιο της μελέτης της σεξουαλικής εργασίας, βλ. παρακάτω.

εκθειάζοντας, ταυτόχρονα, τη μικρή πριμαντόνα που μόλις κατάφερε κάποιον ‘μεγάλο’ να της αγοράσει το τρίτο παγωτό της ημέρας, ‘εφαρμόζοντας’ ένα (πουτανίστικο) ‘κόλπο’ (χαμόγελο, κλάμα, φιλάκι κ.λπ.).

Μου είναι εντελώς αδύνατο να θυμηθώ και να παραθέσω εδώ όλες τις περιπτώσεις που έχω ‘ακούσει’ ή ‘πεί’ και η ίδια αυτή τη λέξη, και όλες τις αποχρώσεις που έχει προσλάβει στο στόμα το δικό μου ή των άλλων. Αυτό που απλά θέλω να επισημάνω είναι, ακριβώς, η πολυσημία του όρου και η διαπλοκή του με μία στιγματισμένη σεξουαλική ταυτότητα. Επιγραμματικά θα μπορούσα να αναφέρω μια σειρά από ποιότητες που αποδίδονται στον όρο κατά την καθημερινή χρήση: εξυπνάδα, αποτελεσματικότητα, πονηριά, καπατισσύνη, ανηθικότητα, ελευθεριότητα, ηδονισμός, όλα μέσα σε εισαγωγικά. Ιδιότητες και ποιότητες που δεν ανήκουν ούτε ταιριάζουν μόνο στο ένα φύλο, αλλά που σπάνια –σχεδόν ποτέ– αν τις έχει κάποιος άνδρας (ή και αγοράκι) δεν θα ‘ακούσει’ να τον αποκαλούν ‘πουτάνα’ ή ‘πουτανάκι’.²

Συνακόλουθα, παρατηρεί κανείς ότι οι παραπάνω ‘πουτανίστικες’ ποιότητες αντιστοιχούν και εξειδικεύονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: την ‘πουτανιά στο σώμα’, την ‘πουτανιά στο μυαλό’ και την ‘πουτανιά στην ψυχή’.

2. Ωστόσο, εδώ οφείλω να παρατηρήσω ότι για τους άνδρες υπάρχει ένας άλλος όρος (με σεξουαλικές συνδηλώσεις, επίσης), αυτός του ‘μαλάκα’, όρος που χρησιμοποιείται (τα τελευταία χρόνια) και για/από τις γυναίκες: ‘μαλάκω’/‘μαλακισμένη’. Για σχετικά σχόλια, βλ. Λοΐζος – Παπαταξιάρχης (1991) και Γιαννακόπουλος (1995).

Η πρώτη κατηγορία/είδος ‘πουτανιάς’ αναφέρεται, κυρίως, στις επαγγελματικές συνθήκες του λεγόμενου ‘αγοραίου έρωτα’. Οι γυναίκες που εξασκούν επαγγέλματα που εντάσσονται στον ευρύτερο τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών θεωρείται ότι ‘εκπορνεύουν το σώμα τους’. Πολλές φορές σε συζητήσεις στην τηλεόραση, σε συντροφιάς, αλλά και σε άλλα πλαίσια –στη λογοτεχνία, στον κινηματογράφο και κατά την έρευνά μου– έχει υποστηριχθεί ότι οι ‘επαγγελματίες’ είναι μόνο ‘στο σώμα πουτάνες’, ενώ οι... άλλες (οι ‘κυρίες’) είναι στην ‘ψυχή πουτάνες’, και αυτό είναι χειρότερο. Για την πρώτη κατηγορία γυναικών δε, αυτές με ‘την πουτανιά στο σώμα’, λέγεται ότι ‘στην ψυχή τους είναι αγνοί άνθρωποι’, ‘όταν γίνονται μητέρες είναι οι καλύτερες’, ότι είναι ‘ψυχοπονιάρες’, ‘θρήσκες ειλικρινά’. Απλά για λόγους ανάγκης και επιβίωσης, πολλές φορές και γιατί –αθώες και άβγαλτες κοπελίτσες/κοριτσάκια τότε– εξαπατήθηκαν από κάποιον άνδρα, ‘ξεστράτισαν, λέρωσαν το κορμί τους αλλά την ψυχή τους την κράτησαν καθαρή’.

Το ‘πρόβλημα’ είναι με τις ‘άλλες’, τις ‘πουτάνες στην ψυχή’. Αυτές που ούτε από ανάγκη, ούτε από συμφέρον, ούτε γιατί κάποιος επιτήδειος τις πλάνεψε και τις παράτησε, αυτές που είναι ‘κυρίες’ – δηλαδή, παντρεμένες και με παιδιά... Πρόκειται για άτομα με ‘βρώμικες’ ψυχές,³ τα οποία υποβλέπουν τους άλλους και των οποίων η δράση στρέφεται εναντίον των άλλων. Σ’ αυτήν την περίπτωση, δεσπόζει η αναπαράσταση της ‘κακιάς γυναίκας’, που αν και κινείται τυπικά στο πλαίσιο της

3. Ένας από τους συνηθισμένους χαρακτηρισμούς που αποδίδονται σε γυναίκες ‘ύποπτες’ για σεξουαλικά ‘παραπτώματα’ είναι αυτός της ‘βρωμιάρας’.

‘ηθικής’, δηλαδή σύμφωνα με τους όρους πραγμάτωσης του γυναικείου προορισμού, έχει μια ιδιοσυγκρατική ‘ανήθικη’ υπόσταση.

Το τρίτο είδος ‘πουτανιάς’ δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με κάποιον τύπο γυναίκας, αντίθετα είναι μια κατηγορία που ξεπερνά τις γυναίκες. Η ‘πουτανιά στο μυαλό’ αναφέρεται στην ευστροφία, την εξυπνάδα, τη γρήγορη αντίληψη. Συνδυάζεται με επικοινωνιακά ταλέντα και, με τη στενή έννοια, με οικονομίστικες προσλήψεις της καθημερινότητας και του κόσμου. Την ‘πουτανιά στο μυαλό’ τη χρειάζεται κανείς για να εξαπατήσει τον άλλον σε μια συναλλαγή, για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του, για να αντιμετωπίσει τη γραφειοκρατία, αλλά και για να βρει πειστικές δικαιολογίες, να πει αληθοφανή ψέματα.⁴ Από την άλλη μεριά, όμως, αυτό το είδος ‘πουτανιάς’ συναρτάται στο λόγο με τη βαθιά αντίληψη των ανθρώπων για την αρχετυπική γυναικεία πονηριά της Εύας της Παλαιάς Διαθήκης.⁵ Όπως παρατηρεί ο Bourdieu:

«Ελλείπει δυνατότητας να αποκαλυφθεί το βάθος της μοιρασμένης πίστης που βρίσκεται στη βάση του όλου παιχνιδιού, [οι γυναίκες] δεν μπορούν να αντιληφθούν πως οι αρνητικές ιδιότητες που η κυρίαρχη θεώρηση αποδίδει στις γυναίκες, όπως η πονηριά ή, για να πάρουμε έναν πιο ευνοϊκό χαρακτηρισμό, η διαίσθηση, τους έχουν στην πραγματικότητα

4. Βλ. την παρατήρηση της Αντμάν για την ανδρική πονηριά μέσω της χρήσης ψεμάτων ως μέσο βελτίωσης της κοινωνικής θέσης των ανδρών στην κοινότητα του Πουρναριού (1987: 241).

5. Οι πρώτοι εθνογράφοι του ελλαδικού χώρου επισημαίνουν τη συμβολική εξίσωση της ‘φυσικής’ γυναίκας με την Εύα. Ο Campbell αναφέρει ότι ο βασικός αξιακός κώδικας των Σαρακατσάνων, η ανδρική τιμή, απειλείται από το διάβολο ο οποίος κρύβεται στα σώματα των γυναικών και στη σεξουαλικότητά τους· γι’ αυτό το λόγο οι γυναίκες πρέπει να επιτηρούνται και να ελέγχονται στενά από τους άρρενες συγγενείς τους.

επιβληθεί, διαμέσου της σχέσης δύναμης που τις ενώνει και τις φέρνει σε αντίθεση, όπως με τις πάντα αρνητικές αρετές που επιτάσσει η ηθική: ωσάν ο ταπεινός να ανακαλούσε τον πανούργο, η γυναίκα, που είναι συμβολικά προορισμένη για την υποταγή και την παραίτηση, δεν μπορεί να επιτύχει κάποια εξουσία μέσα στις οικιακές διαμάχες παρά μονάχα χρησιμοποιώντας αυτή την υποταγμένη δύναμη που είναι η πονηριά, ικανή να αντιγυρίσει στον δυνατό τη δική του δύναμη [...] και εν πάση περιπτώσει να αρνείται τον εαυτό της ως κάτοχο εξουσίας, για να ασκήσει την εξουσία κατ' εξουσιοδότηση. Και πώς να μη δούμε ότι η εντελώς αρνητική ταυτότητα, άρα ορισμένη από τις βαριές απαγορεύσεις τόσων ευκαιριών παραβίασης, που τους είχε παραχωρηθεί, καταδικάζει εκ των προτέρων τις γυναίκες να φέρουν διαρκώς την απόδειξη της κακοήθειάς τους, δικαιολογώντας έτσι σε αντάλλαγμα τις απαγορεύσεις και το συμβολικό σύστημα που τους αποδίδει μια κακοποιός φύση;» (1996: 23-4)

Με αφορμή τις παραπάνω σκέψεις, ήθελα να μελετήσω τον τρόπο με τον οποίο αρνητικές ιδιότητες αποκτούν νόημα σε συγκεκριμένα μεταβαλλόμενα συμφραζόμενα: πώς αποκτά ή χάνει νόημα ο όρος 'πουτάνα' μέσα στο μπορντέλο. Όπως γίνεται συνήθως, η επιτόπια έρευνα φέρνει στο φως ζητήματα που ο επίδοξος ερευνητής δεν τα είχε καν φανταστεί. Μέσα από την εξιστόρηση της δικής μου εσωτερικής διαδρομής προσπαθώ να αφηγηθώ τη μετατόπιση των θεμάτων που με απασχόλησαν μέχρι να καταλήξω σε αυτό το κείμενο. Έτσι αυτή η μικρή εισαγωγή μπορεί να φαίνεται ότι δεν σχετίζεται με τα όσα ακολουθούν, ωστόσο το νήμα που τη συνδέει με το κείμενο είναι πίσω από τις γραμμές. Ύστερα από τόσα χρόνια δεν βρήκα απάντηση στο ερώτημα του τίτλου. Συνεχίζω –σαν να μη μεσολάβησε τόσος κόπος– να χρησιμοποιώ κι εγώ τη λέξη 'πουτάνα' με όλα τα νοήματα που πολιτισμικά της

αποδίδει αυτή η κοινωνία: ως βρισιά, ως έπαινο, ως πονηριά, ακόμα και ως θηλυκότητα...

Η ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ

Δεν μπορώ με βεβαιότητα να το υποστηρίξω, αλλά έχω την αίσθηση ότι, πολλές φορές, οι ανθρωπολόγοι αρέσκονται να αποδίδουν στην 'τύχη' (κάποιοι πιο συγκρατημένοι χρησιμοποιούν την έννοια της 'σύμπτωσης') μέρος της δουλειάς τους (από την επιλογή του θέματος, την ερευνητική διαδικασία –επιλογή του τόπου, γνωριμία με τα υποκείμενα της έρευνας– ως και την ίδια την ενασχόλησή τους με αυτόν τον επιστημονικό κλάδο).⁶ Ούτε είμαι σε θέση να γνωρίζω τους λόγους μιας τέτοιας ερμηνευτικής επιλογής. Αυτό που μπορώ να γνωρίζω είναι η μικρή ιστορία της εργασίας που έχετε στα χέρια σας, η οποία ξεκινά το 1994, όταν ήμουν μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, στη Μυτιλήνη. Ως νεοφώτιστη και – στο βαθμό που μπορούσα– συνεπής φοιτήτρια, έπιανα τον εαυτό μου να δοκιμάζει στην καθημερινή ζωή τις καινούριες προκλήσεις που η επιστήμη ξεδίπλωνε μπροστά μου. Έτσι, ακόμα και τα εκτός ανθρωπολογίας διαβάσματά μου υπέκειντο στη νέα ανθρωπολογική μου ματιά.

6. Την παρατήρηση αυτή τη στηρίζω κυρίως σε προφορικές ανακοινώσεις, αλλά δεν λείπουν και οι αφορμές που προέρχονται από τη βιβλιογραφία· βλ., μεταξύ άλλων, Dubish (1995) και Kantza (2000: 12-13).

‘Έτυχε’ να διαβάσω το βιβλίο της Τασίας Χατζή *Πουτάνα. 13 χρόνια μετά* και σκέφτηκα ότι το υλικό του βιβλίου θα μπορούσε να χρησιμεύσει σε μια ανθρωπολογική μελέτη του σώματος. Στη σκέψη αυτή αναγνωρίζω το συνειδητό ξύπνημα του ενδιαφέροντός μου για την πορνεία.⁷ Αφού ασχολήθηκα σε επίπεδο εργασίας εξαμήνου με το ζήτημα, το ενδιαφέρον μου εξήφθη περισσότερο και στα επόμενα δύο χρόνια με κυρίευσε. Αυτό που έμενε να αποφασίσω ήταν μόνο αν θα συνέχιζα τις σπουδές μου προς την κατεύθυνση της διδακτορικής διατριβής.⁸ Προετοίμασα, λοιπόν, την ερευνητική μου πρόταση με σκοπό να διεξαγάω έρευνα με αντικείμενο τη γυναικεία πορνεία, στο χώρο των ‘οίκων ανοχής’ που λειτουργούν με άδεια στην Αθήνα. Εστίασα δε την προσοχή μου σε μία συγκεκριμένη περιοχή της πόλης, όπου υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση μπορντέλων.⁹

Παραθέτω σχετικό απόσπασμα από την ερευνητική μου πρόταση, προκειμένου να εικονογραφήσω τον τρόπο με τον οποίο φανταζόμουν και οργάνωνα την έρευνα:

7. Από μικρό παιδί θυμάμαι να εντυπωσιάζομαι από τα σπίτια με τα φωτάκια, αλλά ακόμα περισσότερο προκαλούσε την περιέργειά μου ένα μπαρ με κλειστές κουρτίνες στην οδό Μεσογείων –λειτουργούσε μέχρι πριν από μερικούς μήνες–, όταν περνούσα απέξω.

8. Από το 1987, οπότε άρχισε να λειτουργεί το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών στο τμήμα, μέχρι το Νοέμβρη του 2000, που θεσμοθετήθηκε ο μεταπτυχιακός τίτλος σπουδών, το καθεστώς των μεταπτυχιακών φοιτητών ήταν αυτό των υποψηφίων διδασκόντων.

9. Σ’ αυτό το σημείο λανθάνει ένα μεθοδολογικό ζήτημα μεγάλης σημασίας για τις ανθρωπολογικές έρευνες που γίνονται στην πόλη.

«Σκοπεύω να μελετήσω ομάδες εκδιδόμενων γυναικών που εργάζονται σε οίκους ανοχής στην Αθήνα και έχουν ειδική άδεια από την Αστυνομία. Πρόκειται να επιλέξω για την έρευνά μου συγκεκριμένη περιοχή της πόλης όπου βρίσκονται συγκεντρωμένοι πολλοί οίκοι ανοχής και το όνομα της οποίας έχει γίνει σχεδόν συνώνυμό τους. Έχω σκεφτεί να εγκατασταθώ μόνιμα στην περιοχή προκειμένου να παρακολουθήσω την αλληλόδραση και την καθημερινή συνύπαρξη στο χώρο των οίκων ανοχής και των υπόλοιπων γειτονικών κατοικιών [...] ένας άλλος τόπος συνάντησης με τις εκδιδόμενες γυναίκες θα είναι το Νοσοκομείο Συγγρού, όπου εξετάζονται, υποχρεωτικά, δύο φορές την εβδομάδα. Στο χώρο αυτό και κατόπιν ειδικής άδειας θα έχω την ευκαιρία να μελετήσω τα αρχεία του νοσοκομείου και να αναζητήσω ιστορικό βάθος [...] επιλέγω να περιορίσω την ερευνητική μου δραστηριότητα στις γυναίκες που δηλώνουν την επαγγελματική τους ταυτότητα στην Αστυνομία, που εργάζονται σε οίκους ανοχής μόνο, προκειμένου να διευκολυνθεί η πρόσβασή μου στους χώρους εργασίας και να αποφευχθούν τυχόν προβλήματα από έρευνα σε άλλους χώρους (πεζοδρόμιο κ.λπ.), λόγω της ιδιαίτερης οργάνωσης της εργασίας στους χώρους αυτούς».

Κοιτάζοντας εκ των υστέρων με κριτική διάθεση αυτό το απόσπασμα, διακρίνω την άγνοια αλλά και το φόβο πίσω από τις λέξεις. Σήμερα καταλαβαίνω ότι για να ελέγξω τους φόβους μου και να συμμορφωθώ και προς τις υποδείξεις των άλλων, περιχαράκωσα ερμητικά το ερευνητικό αντικείμενο στα όρια μιας κανονιστικής και κανονικής 'πορνείας'. Όπως θα φανεί, ήμουν, που λένε, 'μακριά νυκτωμένη'...

Καθώς ήμουν επηρεασμένη από τις εθνογραφικές έρευνες που εκτυλίσσονταν σε ορισμένη εδαφική τοπικότητα –χωριά, νησιά κ.λπ.–, η κοινωνική γεωγραφία της 'πορνείας' ήταν ένα ζητούμενο που θα μου εξασφάλιζε κάποια συμβολικά επιστημονικά φετίχ (όπως τα είχα

αντιληφθεί): μετακίνηση-ταξίδι, εγκατάσταση στο νέο τόπο. Αναζητούσα, κι ας μου συγχωρεθεί η έκφραση, ένα 'μπουρδελοχώρι'...

Λογάριαζα, επίσης, να κάνω έρευνα και σε νοσοκομειακό χώρο όπου υποχρεωτικά εξετάζονται οι 'εκδιδόμενες γυναίκες'. Αναμφίβολα, δεν είχα υπόψη μου τις συνέπειες μιας τέτοιας ενέργειας, τι σημαίνει αυτή η διαδικασία: πόσο στιγματιστική είναι και πόσα ανυπέρβλητα εμπόδια θα έθετε σε μία επικοινωνία με όρους εκτίμησης και εμπιστοσύνης, όπως την οραματιζόμουν, με τα υποκείμενα της έρευνας.

Ύστερα από ένα τρίμηνο καθημερινών επισκέψεων στην οδό Φυλής, καταλάβαινα ότι η πρόσβασή μου στους οίκους ανοχής ήταν κάθε άλλο παρά εύκολη ή εύλογη. Για κανένα λόγο δεν μπορούσα να φανταστώ τον εαυτό μου να ανεβαίνει τα σκαλιά και να μπαίνει σε έναν από αυτούς. Καιροφυλακτούσα μήπως δω καμιά γυναίκα να μπαίνει μέσα, αλλά δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Μόνο άνδρες μπαινόβγαιναν. Αλλά και να έβρισκα το θάρρος να ανέβω τα σκαλιά, δεν μπορούσα να σκεφτώ με ποιον τρόπο θα απαντούσα στην ερώτηση 'Τι θέλεις εσύ;'. Προσπάθησα με διάφορους τρόπους να μεθοδεύσω μία έμμεση πρόσβαση, αλλά δεν στάθηκε εφικτό. Ένας από αυτούς ήταν να απευθυνθώ σε ανθρώπους που ήδη γνώριζαν το χώρο. Ωστόσο, επιθυμούσα να αποφύγω την ταύτιση της δικής μου δουλειάς με φορείς και θεσμούς, όπως η Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας ή νοσοκομεία.

Κάποια στιγμή δέχτηκε να μου μιλήσει –και την ευχαριστώ και από εδώ– η συγγραφέας του βιβλίου που υπήρξε η πηγή για την αρχική μου έμπνευση, η ίδια η Τασία Χατζή. Μου μίλησε για το βιβλίο και για την έρευνά της και μου σύστησε να ξεκινήσω μόνη μου χωρίς να αναμειχθεί

κανένας στην έρευνα, όσο δύσκολο και ακατόρθωτο κι αν μου φαινόταν. Πίστευε ότι αυτός είναι ο πλέον ενδεδειγμένος τρόπος για να γίνει αυτή η δουλειά. Εκείνη μου μίλησε και για τα μπαρ, μου είχε πει, μάλιστα, ότι την πρώτη φορά που πήγε την είχαν συνοδεύσει δύο φίλοι της που την περίμεναν απέξω. Είχε επιμείνει εξαιρετικά στο γεγονός ότι η πολιτική, φεμινιστική της συνείδηση την κινητοποιούσαν – και όπως αναφέρει και στην εισαγωγή του βιβλίου της, θεωρούσε ότι το φεμινιστικό κίνημα θα κατάφερνε να «κλείσει τα μπουρδέλα», ελπίδα που στη συνέχεια διαψεύστηκε.

Στη συνέχεια, κάποιος φίλος προθυμοποιήθηκε να με πάει σε ένα μπαρ που γνώριζε ο ίδιος σε μια γειτονιά της Αθήνας. Η πρώτη μου εντύπωση ήταν ότι ο χώρος ήταν προσπελάσιμος και η εκεί παρουσία μου λιγότερο αδικαιολόγητη. Άλλωστε, μέσα από τη διαδικασία των κερασμάτων ήταν πολύ εύκολο και εύλογο να μιλώ με τις εργαζόμενες. Σε δυο μέρες θέλησα να ξαναπάω, και με τον ίδιο φίλο πήγαμε σε ένα ακόμα μαγαζί, εκείνη τη φορά στο 'Νανά', στη Μιχαλακοπούλου.¹⁰

Να αναφέρω εδώ ότι αυτή η περιοχή της Αθήνας συγκεντρώνει πολλά τέτοια καταστήματα μεταξύ άλλων νυχτερινών κέντρων. Το συγκεκριμένο μπαρ λειτουργούσε από το 1985 με την ίδια επωνυμία και υπό την ίδια διεύθυνση. Η επιχειρηματίας-‘αφεντικίνα’ ήταν μια πολύ εντυπωσιακή και καλοβαλμένη 45χρονη ξανθιά γυναίκα, η οποία εργαζόταν

10. Όλα σχεδόν τα ονόματα ανθρώπων και καταστημάτων που αναφέρονται στη διατριβή είναι ψευδώνυμα.

συστηματικά στο μπαρ ως ‘κονσοματρίς’.¹¹ Εκτός από την ίδια και τον άνδρα της –ο οποίος σέρβιρε τα ποτά και κρατούσε το ταμείο–, στο μπαρ εργάζονταν Ελληνίδες και αλλοδαπές ‘κονσοματρίς’ ο αριθμός των οποίων διέφερε από βράδυ σε βράδυ, όπως διαπίστωνα στη συνέχεια.

Κατά ‘σύμπτωση’ βρέθηκα να διαπραγματεύομαι την ‘πρόσληψή μου’ στο μπαρ και την επόμενη μέρα βρέθηκα να ετοιμάζομαι ‘να πάω για δουλειά’. Στο ‘Νανά’ εργάστηκα για τέσσερις μήνες, κάθε βράδυ εκτός Κυριακής. Δεν θεώρησα σκόπιμο να αποκαλύψω την ερευνητική μου ταυτότητα, είχα, ωστόσο, αναφέρει ότι είμαι μεταπτυχιακή φοιτήτρια και κάνω το διδακτορικό μου. Όλες τις εννοχές που ένιωθα –ότι εξαπατώ τους ανθρώπους στο μπαρ– τις μετρίαζε η σκέψη ότι πρόσφερα την εργασία μου και ότι οι παρατηρήσεις μου προέρχονταν από την πρωτογενή μου εμπειρία. Όταν ανακοίνωσα στους εργοδότες μου ότι θα σταματούσα τη δουλειά, αποκάλυψα το ερευνητικό μου ενδιαφέρον για το χώρο. Αυτό που διαπίστωνα ήταν ότι η αποκάλυψή μου δεν προκάλεσε καμία αντίδραση από την πλευρά τους. Το μόνο που είχε να μου πει η εργοδότηριά μου ήταν να μη σταματήσω, αλλά να φροντίσω να βρω κάποιον πελάτη να αναλάβει τα έξοδα των σπουδών μου. Της ζήτησα να μου παραχωρήσει κάποια συνέντευξη, εκείνη φάνηκε πολύ πρόθυμη, δηλώνοντας, μάλιστα, ότι δεν ήταν ανάγκη να χρησιμοποιήσω

11. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούνται οι όροι ‘κονσοματρίς’ και (η) ‘κονσομασιόν’, που αποδίδουν αντίστοιχα τους γαλλικούς όρους ‘consommatrice’ και (la) ‘consommation’ (‘καταναλώτρια’ και ‘κατανάλωση’, μεταξύ άλλων). Στο πλαίσιο του μπαρ ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται –εσφαλμένα– ως ‘κονσομετρίς’, ενώ ο δεύτερος έχει καθιερωθεί ως ουσιαστικό γένους ουδετέρου αντί του –ορθού– θηλυκού.

ψευδώνυμο, αλλά τελικά η συνέντευξη δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ – γιατί δεν το επιδίωξα, πιστεύω, όσο έπρεπε.

Από πολύ νωρίς αναγνώρισα πόση σημασία είχε να μελετήσω την ‘εκτός μπαρ’ ζωή των γυναικών, προκειμένου όχι μόνο να συλλάβω ολοκληρωμένες όψεις της προσωπικότητας και της δράσης των υποκειμένων, αλλά και για να κατανοήσω την ίδια τη συγκρότηση του χώρου του μπαρ. Θα ήταν, βέβαια, παράλειψη να μη σημειώσω ότι στο μπαρ οι γυναίκες εργάζονται, επομένως τόσο ο χρόνος όσο και η διάθεσή τους είναι περιορισμένη. Προσανατολιστήκα, λοιπόν, προς την ανάπτυξη και τη συστηματοποίηση σχέσεων με κάποιες γυναίκες που θα μου επέτρεπαν να κινούμαι μαζί τους στους ‘εκτός μπαρ’ χώρους.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας είχα την ευκαιρία να ‘μπω’ σε λίγα μόνο σπίτια πληροφορητριών. Αυτό οφείλεται, κατ’ αρχάς, στη ‘φύση’ της έρευνας στην πόλη, που δεν ευνοεί την εύκολη πρόσβαση στα σπίτια των πληροφορητριών. Την κατάσταση δυσκόλευε και μία, θα έλεγε κανείς, ιδιορρυθμία του ερευνητικού πεδίου: ενώ ήταν σχετικά εύκολο να πηγαίνω στο μπαρ –δημόσιος χώρος– και να γνωρίζω πρόσωπα, προκειμένου να ‘μπω’ στα σπίτια έπρεπε να προηγηθεί μια σχέση κάποιας οικειότητας που θα επέτρεπε και θα δικαιολογούσε κατ’ οίκον επισκέψεις. Πολλά από τα μπαρ που μελέτησα και, κατά συνέπεια, πολλές γυναίκες που γνώριζα βρίσκονταν εκτός Αθηνών, και όσες απ’ αυτές ζούσαν μακριά από τα σπίτια τους διέμεναν σε ξενοδοχεία της περιοχής.

Μέσα στο ‘Νανά’ γνώρισα αρκετές γυναίκες, με κάποιες από τις οποίες διατήρησα επικοινωνία μέχρι και το τέλος της έρευνας. Μία απ’

αυτές στάθηκε εξαιρετική πληροφορήτρια, πολύ πρόθυμη συνεργάτιδα στο εγχείρημά μου, και παράλληλα μου σύστησε άλλες τρεις γυναίκες που αποδείχθηκαν εξίσου σημαντικές μ' εκείνη συνομιλήτριες. Δύο από τις συνομιλήτριές μου είχαν παιδιά, γεγονός που διευκόλυνε ακόμα περισσότερο τη μεταξύ μας οικειότητα, αφού προσφέρθηκα να αναλάβω τη φύλαξη των παιδιών τα βράδια που εργάζονταν. Όλες ήταν μεγαλύτερες από μένα, γύρω στα 30, και έμεναν σε νοικιασμένα σπίτια στην Αθήνα. Με αναγνώρισαν ως δικό τους άνθρωπο –'δικιά' τους, στο βαθμό που εκτιμούσαν την εργασιακή εμπειρία μου στο μπαρ–, με φιλοξένησαν στα σπίτια τους, μου εμπιστεύτηκαν τα μυστικά τους και ζητούσαν τη συμβουλή μου – ως μορφωμένης και ειδικού για τα ανθρώπινα προβλήματα. Έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εργασία μου και προσπάθησαν να με βοηθήσουν με όποιον τρόπο εκείνες θεωρούσαν πιο ενδεδειγμένο.¹²

Με τους άνδρες της έρευνας, αν και ως απλοί γνώριμοι είναι αριθμητικά περισσότεροι, οι σχέσεις μας περιοριζόνταν σε πιο επιφανειακό επίπεδο. Γνώρισα πολλούς άνδρες όσο εργαζόμουν στο 'Νανά', αλλά δεν διατήρησα καμία συστηματική επαφή βγαίνοντας από

12. Μία από τις γυναίκες πήρε πολύ ζεστά την αποστολή της. Με καλούσε σε κάθε μπαρ όπου κατά καιρούς εργαζόταν και με σύστηνε με πολλή υπερηφάνεια σε άλλες γυναίκες, αφεντικά αλλά και πελάτες ως την «ανθρωπολόγο που γράφει βιβλίο για τη *ύχτα και εμάς τις μπαρόβιες*». Οι άλλοι –και κυρίως οι πελάτες– δεν συμμερίζονταν τον ενθουσιασμό της και, πολλές φορές, ήταν δύσπιστοι και επιφυλακτικοί απέναντί μου. Εγώ, αντίθετα, επέλεγα πιο χαμηλούς τόνους στις νέες γνωριμίες μου και μόνο σταδιακά και πολύ προσεκτικά μιλούσα για την εργασία μου.

το μπαρ.¹³ Η θέση μου πίσω από την μπάρα επηρέαζε σημαντικά τη γνωριμία μου αλλά και την έκβαση οποιασδήποτε σχέσης με τους άνδρες. Η πιο ενδιαφέρουσα και χαρακτηριστική περίπτωση αφορά σε κάποιον φίλο από τα σχολικά μου χρόνια, τον οποίο και συνάντησα τυχαία στο 'Νανά'. Η ιστορία θεωρώ ότι έχει ενδιαφέρον και την παραθέτω.

Μόλις με είδε φάνηκε τρομερά έκπληκτος και με ρώτησε, έντρομος σχεδόν, τι έκανα εγώ 'εκεί μέσα'. Αφού του εξήγησα την ερευνητική μου δραστηριότητα, του τόνισα, μάλιστα, ότι δεν έπρεπε να πει τίποτα σε κανέναν στο μπαρ, με 'κέρασε' ένα ποτό. Άρχισε να μου λέει πόσο έχω ομορφύνει από την τελευταία φορά που είχαμε συναντηθεί, ότι έχω ωραίο σώμα, λαμπερά μάτια κ.λπ. Καθώς περνούσε η ώρα, συνέχιζε να με κερνάει ποτά. Όταν εγώ του είπα να κεράσει καμιά άλλη κοπέλα αν ήθελε, και ότι εγώ θα μπορούσα να φύγω, μου είπε να βγω έξω από την μπάρα να καθίσω μαζί του. Η 'αφεντικίνα', όμως, δεν με άφησε και παρέμεινα πίσω από την μπάρα. Εκείνος συνέχιζε να μου κάνει κομπλιμέντα, να αποφεύγει τη συζήτηση για κοινούς γνωστούς και για την εποχή που κάναμε παρέα. Με ρωτούσε επίμονα για την προσωπική μου ζωή, αν ήμουν μόνη μου ή αν είχα κάποιο σύντροφο, τι σχέδια είχα για το σαββατοκύριακο. Μου πρότεινε, μάλιστα, να έρθει το Σάββατο το

13. Με κάποιον νεαρό, σχετικά, άνδρα συναντηθήκαμε κάποιες φορές έξω από το μπαρ. Όσο κι αν προσπάθησα να του εξηγήσω το ερευνητικό μου ενδιαφέρον για το μπαρ και να εντάξω τη δική μας σχέση στην εργασία μου, εκείνος αρνούταν να το καταλάβει. Το ενδιαφέρον του για μένα ήταν ερωτικό, και όταν διευκρίνισα τη δική μου έλλειψη παρόμοιου ενδιαφέροντος δεν επιθυμούσε να με ξανασυναντήσει. Θεώρησε όλη την ιστορία ένα 'τυπικό μπαρόβιο ψέμα', και με κανέναν τρόπο δεν μπορούσα να τον πείσω για το αντίθετο.

βράδυ αργά να με πάρει από το μαγαζί και να πάμε στο εξοχικό του να μείνουμε μέχρι την Κυριακή το βράδυ, «*οι δυο μας, μόνοι μας*». Με ρώτησε, ακόμα, αν ήθελα να με περιμένει να σχολάσω και να φύγουμε μαζί, να πάμε για φαγητό. Του είπα ότι μου φαινόταν λίγο περίεργος και μου είπε: «*Πάντα μου άρεσες, αλλά εδώ που σε είδα έπαθα πλάκα*», και επιπλέον με προσκάλεσε να βγούμε για καφέ την επόμενη μέρα, «*να τα πούμε*».

Στην αρχή δεν μπορούσα να εξηγήσω τη συμπεριφορά του. Μου τηλεφωνούσε καθημερινά και επέμενε να συναντηθούμε. Όταν, τελικά, βρεθήκαμε σε ένα καφέ του ανέφερα τις σκέψεις μου. Εκείνος, τότε, μου είπε: «*Πάντα μου άρεσες σαν τύπος αλλά στο μπαρ σε είδα και σα γυναίκα, πρόσεξα το σώμα σου, το πρόσωπό σου... σε είδα αλλιώς, είναι και το μπαρ, είστε όλες μαζεμένες σα γάτες όταν ζευγαρώνουν...*»

Αλλά και όταν βρισκόμουν σε μπαρ ως παρατηρήτρια, οι άνδρες που γνώριζα είτε δεν λάμβαναν υπόψη τους το γεγονός ότι δεν εργαζόμουν και με αντιμετώπιζαν σαν να εργαζόμουν, είτε δυσπιστούσαν και η γνωριμία σταματούσε εκεί. Κατόρθωσα να γνωρίσω καλύτερα άνδρες με τους οποίους οι πληροφορήτριές μου είχαν σχέσεις, αλλά και αυτή η επαφή ήταν διαμεσολαβημένη από τη σχέση των άλλων γυναικών μαζί τους. Αυτό που, με άλλα λόγια, θέλω να επισημάνω είναι ότι ο βασικός τρόπος να προσεγγίζω άνδρες συνομιλητές προσδιορίστηκε από το γεγονός ότι ήμουν μία νεαρή γυναίκα σε έναν πολύ συγκεκριμένο χώρο. Δεν φταίνε σε καμία περίπτωση οι άνδρες που προσλάμβαναν την παρουσία μου στο χώρο με αυτόν τον τρόπο. Η επαφή μαζί τους ήταν πολύ πλούσια πηγή πληροφοριών και παρατηρήσεων, ωστόσο η εξέλιξη

της σχέσης είχε πάντα ένα όριο. Και ήμουν πάντα εγώ αυτή που έβαζε το όριο – στο σημείο μέχρι το οποίο ήμουν πρόθυμη να τραβήξω το παιχνίδι.

Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Όσο κοινωνική ήταν η διαδικασία της επιτόπιας έρευνας τόσο μοναχική ήταν η διαδικασία της συγγραφής του κειμένου της διατριβής. Οι συνομιλητές/ριες ήταν πια στη μνήμη μου και οι διάλογοι νοεροί. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου είχα κυριευτεί από το άγχος αν θα μετέφερα με ικανοποιητικό τρόπο τις συζητήσεις μας –που τελικά κατάφερα να ενσωματώσω στο κείμενο–, τα συναισθήματά τους, τις εμπειρίες τους κ.λπ.

Όταν ολοκλήρωσα τυπικά την επιτόπια έρευνα βρέθηκα εξαντλημένη και θολωμένη. Το πρώτο εξάμηνο δεν μπόρεσα να γράψω ούτε μία λέξη και κάθε μέρα που καθόμουν να δουλέψω μπροστά στην άδεια σελίδα ήταν εφιαλτική. Πώς θα μπορούσα αυτήν την πλούσια εμπειρία να την 'κόψω' σε κομμάτια, να την ντύσω θεωρητικά, να την κάνω κείμενο διατριβής; Πώς οι γυναίκες που γνώρισα με τις πολύ ειδικές προσωπικότητες και τις ξεχωριστές και μοναδικές ιστορίες θα γίνονταν 'αντικείμενα επιστημονικής ανάλυσης'; Πώς θα μπορούσαν οι λαμπερές πρωταγωνίστριες να γίνουν σκιές μιας αφήγησης; Πώς μπόρεσα να πάρω αποστάσεις από ολόφρεσκες εμπειρίες που δεν είχα ξαναζήσει και να τις τακτοποιήσω σε κεφάλαια με αρχή, μέση και τέλος;

Εκείνο το πρώτο εξάμηνο είχα επιλέξει να μην έχω σχέσεις με τις γυναίκες που ζούσαμε στην ίδια πόλη, που θεωρούσα και με θεωρούσαν φίλη. Αυτή η απόφαση δημιούργησε μία επιπλέον δυσκολία: πενθούσα σχέσεις που τα προηγούμενα δύο χρόνια είχαν γίνει το σημαντικότερο και μοναδικό, σχεδόν, ενδιαφέρον στη ζωή μου. Αποφάσισα, λοιπόν, να ξαναγυρίσω σε αυτές, τις γυναίκες και τις σχέσεις, απλά να αλλάξω τους ρυθμούς και να τις εντάξω στο σύνολο των υπόλοιπων φιλικών μου σχέσεων. Οι συναντήσεις που ακολούθησαν ήταν ευεργετικές: απαλλαγμένη από το άγχος της άντλησης της πληροφορίας, άκουγα –τα ίδια– καλύτερα και κατανοούσα βαθύτερα. Από την άλλη, εντόπιζα διαρκώς ζητήματα που πλήθαιναν και που δεν μπορούσα να αντιμετωπίσω στο πλαίσιο μίας διατριβής.

Πέρασε αρκετός καιρός για να πειστώ ότι σε μία διατριβή δεν είναι απαραίτητο –ούτε εφικτό– να γράψει κανείς για όλα όσα είδε στην επιτόπια έρευνα. Σιγά σιγά άρχισα να κατανοώ καλύτερα τα όσα ήθελα να συζητήσω σε αυτή τη διατριβή, να περιορίζω τις θεματικές και να εμβαθύνω σε αυτά που κατέληξαν να αποτελούν τα κεντρικά ζητήματα που με απασχολούν στην εργασία που ακολουθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

‘ΚΟΝΣΟΜΑΣΙΟΝ’ : ‘ΠΟΡΝΕΙΑ’ Η ‘ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ’;

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΑΛΗΘΕΙΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Φανταστείτε τις παρακάτω σκηνές.

Σκηνή πρώτη

Σε επαρχιακό μπουζουκτοϊδικο, τέσσερις νεαρές γυναίκες κάθονται γύρω από ένα τραπέζι. Σχολιάζοντας την εικόνα μία φίλη μου λέει: «*Πόσο μου αρέσει να βλέπω γυναίκες να διασκεδάζουν μόνες τους*». Ύστερα από λίγο μία μία οι γυναίκες σηκώνονται από το ‘τραπέζι τους’ και κάθονται σε άλλα τραπέζια με ανδρικές παρέες και αργότερα γυρνούν στο ‘τραπέζι τους’ για να ξανασηκωθούν και να πάνε σε άλλα τραπέζια...

Σκηνή δεύτερη

Ένας άνδρας και μια γυναίκα, μπροστά στην μπάρα, εκείνος καθιστός σε ένα σκαμπό, εκείνη δίπλα του όρθια, τσουγκρίζουν τα ποτήρια τους και κοιτάζοντας ο ένας τον άλλον στα μάτια πίνουν το ποτό τους. Εκείνος την αγκαλιάζει από τη μέση και εκείνη περνά το χέρι της γύρω από το λαιμό του, σκύβει και του λέει κάτι στο αυτί. Και τσουγκρίζουν πάλι τα

ποτήρια, και τελειώνουν τα ποτά, και παραγγέλνουν άλλα, και πάλι τσουγκρίζουν, και πάλι, και τελειώνουν τα ποτά και παραγγέλνουν άλλα... Και γελούν, και πιάνονται, και χαϊδεύονται, και μιλούν, και καπνίζουν... Μετά εκείνος πληρώνει, φεύγει, εκείνη παίρνει τα τσιγάρα της και κάθεται σε κάποιο σκαμπό στην άλλη πλευρά της μπάρας. Αργότερα, η ίδια εικόνα, με την ίδια γυναίκα και κάποιον άλλον άνδρα αυτή τη φορά, να πίνουν, να μιλούν, να γελούν, να αγκαλιάζονται... και αργότερα, η ίδια γυναίκα, η ίδια εικόνα κι ένας καινούριος άνδρας...

Εύλογα αναρωτιέται κανείς –όπως η φίλη μου, όταν κατάλαβε ότι οι γυναίκες εκείνες ‘δεν διασκεδάζουν μόνες τους’– ‘Μα τι κάνουν αυτές οι γυναίκες;’. Οι γυναίκες αυτές εργάζονται, στα μπουζούκια οι πρώτες, σε μπαρ η δεύτερη. Κάνουν ‘κονσομασιόν’. Με άλλα λόγια, κάνουν συντροφιά στους άνδρες που συχνάζουν σε αυτούς τους χώρους. Ο τύπος αυτής της συντροφιάς –η οποία μεσολαβείται από την αγορά ποτών που οι πελάτες προσφέρουν στις γυναίκες– έχει ορισμένα χαρακτηριστικά – μεταξύ των οποίων και ο συμποσιασμός¹ που θα μπορούσαν να την περιγράψουν ως σεξουαλική: οι συζητήσεις είναι γεμάτες σεξουαλικά υπονοούμενα, χάδια και αγγίγματα, φιλιά και αγκαλιές ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες· αντίστοιχο χαρακτήρα έχει και το ίδιο το ντύσιμο των γυναικών, με τα βαθιά ντεκολτέ και τις κοντές φούστες.

1. Όπως αναφέρει ο Παπαταξιάρχης, ο συμποσιασμός ανδρών με –μη συγγενείς– γυναίκες ισοδυναμεί με ερωτική πρόσκληση.

Το αντικείμενο αυτής της εργασίας προσδιορίστηκε και επιλέχτηκε υπό το πρίσμα της μελέτης της σεξουαλικότητας και του φύλου στην ελληνική κοινωνία. Έτσι μελετώνται κάποιες κατηγορίες ανθρώπων που εμπλέκονται με πολιτισμικά προσδιορισμένους τρόπους στον τομέα εκείνο των πολιτισμικών πρακτικών που αναφέρεται ως σεξουαλική εργασία (sex work). Αυτόματα τίθεται το εξής ζήτημα: τι αποτελεί σεξουαλική εργασία; Ποιες δραστηριότητες των ανθρώπων προσλαμβάνονται και εννοιολογούνται ως σεξουαλικές και ως εργασία ταυτόχρονα;

Και αν προκύψουν κάποια/ες απάντηση/εις, τι γίνεται με εκείνες τις δραστηριότητες που περισσεύουν ή με άλλες που κινούνται ενδιάμεσα; Για να το πω αλλιώς: πόσο περιοριστικά μπορεί να λειτουργεί ένα τέτοιο πλαίσιο εννοιολόγησης; Τι ασυνείδητες ή συνειδητές παραδοχές ενυπάρχουν σ' αυτό; Δηλαδή, πόσο υπαρκτός είναι ο κίνδυνος των εκ των προτέρων παρανοήσεων, διχοτομήσεων και διακρίσεων εκ μέρους του ερευνητή και των αναλυτικών του εργαλείων.

Η ειδική οπτική της σεξουαλικής εργασίας ορίζει ένα πεδίο έμφυλων σχέσεων όπου κάποιες δραστηριότητες, αντιλήψεις και πρακτικές αποκτούν άλλο βάρος και νόημα: η σεξουαλικότητα, το σώμα, η επιθυμία επανασηματοδοτούνται ως εμπορεύματα, προϊόντα, υπηρεσίες κλπ. Τι γίνεται όμως όταν χρησιμοποιεί κανείς τη συγκεκριμένη οπτική για να εξετάσει αυτά τα ζητήματα και σε άλλα συμφραζόμενα;

Αν πάρει κανείς, για παράδειγμα, τη σύμβαση της ανταλλαγής σεξουαλικών υπηρεσιών με χρήματα στο πλαίσιο μιας εργασιακής

σχέσης, θα δει ότι η εκ των προτέρων διάκριση ανάμεσα σε αγοραστή της υπηρεσίας και σε άλλους ερωτικούς συντρόφους συσκοτίζει τα πράγματα.² Όπως θα φανεί και παρακάτω, όχι μόνο δεν αρκεί να τοποθετείται η κάθε πρακτική στα συμφραζόμενά της, αλλά χρειάζεται επιπλέον εγρήγορηση για να παρακολουθούνται οι διαρκείς μετατοπίσεις στα συμφραζόμενα και τα νοήματα που απορρέουν από αυτά.

Μια παρατήρηση που θεωρώ πολύ κρίσιμη είναι ο τρόπος συγκέντρωσης του σχετικού υλικού κατά τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας. Όπως είναι φυσικό, το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών προέρχεται από συζητήσεις με 'γυναίκες'. Αυτό που θέλω, ωστόσο, να σημειώσω εδώ είναι ότι οι συζητήσεις μας αποτελούσαν ένα νέο πλαίσιο όπου οι εμπειρίες –που κυρίως συζητούσαμε– επανερμηνεύονταν. Η διαδικασία συγκέντρωσης πληροφοριών αναφορικά με τη σεξουαλική δραστηριότητα των γυναικών υπέκειτο σε περιορισμούς, μια και πολλές κατ' αρχάς αρνούσαν κατηγορηματικά την εμπλοκή τους σε σεξουαλικές δραστηριότητες με άνδρες-πελάτες. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις τυποποιημένες ερωτήσεις ερωτηματολογίου που τους απηύθυνα κατά τη διάρκεια της έρευνας, η ενότητα που αφορούσε άμεσα στο ζήτημα έμεινε αναπάντητη. Εδώ τίθεται κι ένα επιπλέον ζήτημα: η αναγωγή της

2. Ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα των ζητημάτων που θέτει η εκ των προτέρων περιγραφή μιας σεξουαλικής συνεύρεσης σε αγοραία αποτελεί η περίπτωση της εννοιολόγησης και σημασιοδότησης του βιασμού ανάμεσα σε πόρνες του Λονδίνου, στην εργασία της Day (1992). Η συγγραφέας παρατηρεί ότι ως βιασμός μπορεί να καταχωρισθεί μία σεξουαλική συνεύρεση κατά την οποία ο πελάτης δεν χρησιμοποίησε προφυλακτικό· αντίθετα μία συνεύρεση για την οποία η πόρνη αρχικά δεν είχε συγκατατεθεί αλλά στο τέλος πληρώθηκε –έστω και αν απόσπασε τα χρήματα από το πορτοφόλι του πελάτη εν αγνοία του– δε θεωρείται από την πόρνη βιασμός.

ερώτησης σε στιγματιστική διαδικασία (βλ. Nancel 1996). Αλλά ακόμα και με τις γυναίκες εκείνες με τις οποίες είχε αναπτυχθεί μια σχέση αυξημένης εμπιστοσύνης και επικοινωνιακής άνεσης και όπου η καθημερινή επαφή δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ποικίλων ευκαιριών για συζήτηση, οι δυσκολίες δεν εξέλιπαν. Και θεωρώ ότι οι δυσκολίες σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τη γενικότερη σύγχυση ανάμεσα στα πλαίσια όπου τοποθετείται κάθε φορά η σεξουαλική συσχέτιση (μπαρ/εκτός μπαρ, πελάτης/γκόμενος κ.λπ.).

Όλοι όσοι μίλησαν μαζί μου (γυναίκες εργαζόμενες, επιχειρηματίες, άνδρες-πελάτες) με διαβεβαίωναν ότι όλες οι γυναίκες συνάπτουν σεξουαλικές σχέσεις με άνδρες που συναντούν στα μπαρ. Αυτό είναι κοινός τόπος. Το ζήτημα που τίθεται όμως είναι τι εννοεί ο καθένας με αυτή τη δήλωση, τι εξυπηρετεί και τι περιθώρια έχει η κάθε σεξουαλική συνεύρεση να σημασιοδοτηθεί από τα υποκείμενα, χωρίς να 'ταμπελοποιείται' το περιεχόμενο εκ των προτέρων.

Όπως παρατηρεί η P. Carlan, το τι είναι σεξουαλικό και τι όχι είναι ένα ζήτημα ρευστό. Οι εννοιολογήσεις των πρακτικών ως ερωτικών, σεξουαλικών, φιλικών κ.λπ. εξαρτώνται από τα συμφραζόμενα και την προσωπική ιστορία του κάθε υποκειμένου που εμπλέκεται (Zatz 1997). Το μπαρ ερωτικοποιεί συμπεριφορές και πρακτικές που σε άλλα πλαίσια ενδεχομένως να είχαν άλλο χαρακτήρα (όπως, για παράδειγμα, η λειτουργία των ανέκδοτων με σεξουαλικά υπονοούμενα). Επιπλέον, ως πλαίσιο, το μπαρ φορτίζει και φωτίζει πρακτικές με άλλο νόημα, δηλαδή η σεξουαλική συσχέτιση ανάμεσα σε μια γυναίκα και έναν άνδρα γίνεται αναγνώσιμη και ως συσχέτιση ανάμεσα σε μια εργαζόμενη και έναν

πελάτη. Ωστόσο οι άνθρωποι 'παίζουν' με αυτή τη δυνατότητα. Οι γυναίκες μπορεί να δραστηριοποιούνται ή όχι σεξουαλικά με τους πελάτες με ποικίλους τρόπους και να ερμηνεύουν την εκάστοτε δραστηριότητά τους με διάφορους τρόπους, όπως θα φανεί και σε σχετικές ενότητες που ακολουθούν.

Για την οικονομία αυτού του κεφαλαίου θα προσπαθήσω να τοποθετήσω το ζήτημα της σεξουαλικής εργασίας σε σχέση με την ιστορική συγκρότηση και εξέλιξη του όρου 'πορνεία', με βασικό σκοπό να διερευνήσω τις συνέχειες και τις τομές στην πολιτισμική νοηματοδότηση των δύο αναλυτικών οπτικών. Η παρατήρηση ότι η διαπλοκή του όρου 'πορνεία' με το φύλο, τη σεξουαλικότητα και τις έμφυλες σχέσεις είναι μια περίπλοκη ιστορική κατασκευή με μεγάλο ηθικό φορτίο μου επιβάλλει να επιχειρήσω την έστω και αδρή σκιαγράφηση των βασικών σημείων όπου αυτή η διαπλοκή εξυφαινεται. Ωστόσο, όπως θα φανεί και παρακάτω, ούτε ο όρος 'σεξουαλική εργασία' είναι τόσο ουδέτερος όσο φαίνεται. Στο τέλος θα παρουσιάσω τα βασικά σημεία της συζήτησης που διεξάγεται στην ελληνική κοινωνία για το ζήτημα της σεξουαλικής εργασίας.

ΠΟΡΝΕΙΑ'

A. Ιστορική συγκρότηση του όρου 'πορνεία'

Για πρώτη φορά η 'πόρνη' παράχθηκε ως περιθωριοποιημένη κοινωνική-σεξουαλική ταυτότητα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού.³ Αναφορικά με τη μεσαιωνική και την πρόιμη νεωτερική περίοδο διαγράφεται μία τάση από την πλήρη αποδοχή στην ανοχή – 12ος και 13ος αιώνες–, τη θεσμοποίηση –14ος και 15ος αιώνες–, την καταστολή και τον αποκλεισμό των πορνών – αρχές του 16ου αιώνα (Ottis 1985: 69 όπως παρατίθεται σε Bell 1992: 41). Ωστόσο, μόνο τον 19ο αιώνα και χάρη στην εμμονή που υπήρχε στην επιστήμη, τις στατιστικές και την ιατρικοποίηση του σώματος η πόρνη κατέστη 'αντικείμενο μελέτης' και ορίστηκε ως διακριτό γυναικείο σώμα.⁴ Μέσα από τη συστηματικοποίηση επιστημονικών λόγων για το 'φαινόμενο' ή το 'πρόβλημα' της πορνείας, παράχθηκαν οι κυρίαρχες στερεότυπες εικόνες διά των οποίων συγκροτήθηκε η συνειδητή και μη συνειδητή γνώση μας για την 'πόρνη' (Bell 1994: 71). Η νεωτερική υποκειμενικότητα της

3. Σύμφωνα με τον M. Foucault, η σεξουαλικότητα αποτέλεσε πεδίο λόγου τον 19ο αιώνα. Ο ίδιος ο όρος 'σεξουαλικότητα' δεν είχε εμφανιστεί πριν από τις αρχές του 19ου αιώνα. Εστιάζοντας την προσοχή του σε 'περιφερειακές σεξουαλικότητες' δείχνει τον τρόπο με τον οποίο η 'ομοφυλοφιλία' καθορίστηκε ως ειδικό σεξουαλικό σύνδρομο και ο 'ομοφυλόφιλος' κατηγοριοποιήθηκε ως αναγνωρίσιμος τύπος ανθρώπου κατά τον ίδιο αιώνα. Βλ. αναλυτικότερα M. Foucault, 1985, *The History of Sexuality*, vol. II, *The Use of Pleasure*, μτφρ. Robert Hurley, New York: Vintage Books. Η Nead (1988: 94) αναφέρει ότι όπως ο 'ομοφυλόφιλος' έτσι και ο όρος 'πόρνη' αποτελεί ιστορική κατασκευή που λειτουργεί ώστε να καθορίσει και να κατηγοριοποιήσει μία ομάδα γυναικών.

4. Σύμφωνα, ωστόσο, με τη Rubin (1984), οι επιπτώσεις των μεγάλων ηθικών παροξυσμών του 19ου (σταυροφορίες ενάντια στον αυνανισμό) αιώνα και η παγίωση της Βικτωριανής ηθικής (της αγνότητας) βρίσκονται ακόμα ανάμεσά μας. Έχουν στιγματίσει βαθιά τη στάση μας αναφορικά με το σεξ, τις ιατρικές πρακτικές, την ανατροφή των παιδιών, τις γονεϊκές αγωνίες, την παραγωγή πολιτικών και το νομικό πλαίσιο της σεξουαλικότητας.

πόρνης κατασκευάστηκε ως η αρνητική ταυτότητα του αστικού θηλυκού υποκειμένου, το οποίο ενσωματώνει οτιδήποτε καρναβαλικό.⁵ Το αστικό υποκείμενο αυτοπροσδιορίστηκε μέσα από την απόρριψη του θεωρούμενου ως κατώτερου, και άρα βρώμικου, θορυβώδους, αποκρουστικού, μολυντικού.

Για την οικονομία αυτής της σύντομης περιοδολόγησης επιλέγω να παρουσιάσω μέρος των κειμένων που θεωρήθηκαν καθοριστικά κατά τη συγκρότηση του νεωτερικού λόγου.⁶ Θα ξεκινήσω από τη μελέτη του Parent-Duchatelet, θα παρουσιάσω στη συνέχεια τη συμβολή του William Acton και θα αναφερθώ επιγραμματικά στους Havelock Ellis και Sigmund Freud,⁷ δανειζόμενη πάντα στοιχεία και σχόλια από τη συστηματική εργασία της Bell (1994: 40-72).

Αναλυτικότερα, η μελέτη του δόκτορα Parent-Duchatelet για τις πόρνες του Παρισιού (*De la prostitution dans la ville de Paris*, 1836), θεωρήθηκε το πρότυπο παραγωγής γνώσης, για το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, σχετικά με την πορνεία στην Ευρώπη. Με τούτο το βιβλίο

5. Το καρναβαλικό, δηλαδή η τελετουργική αντιστροφή των κοινωνικών ιεραρχιών, ενσωματώθηκε στην πόρνη, τη λαϊκή γκροτέσκα ετερότητα.

6. Τα κείμενα αυτά ήταν μελέτες επιστημονικές ή νομικά κείμενα που στην πορεία θεωρήθηκαν από κατοπινούς μελετητές, κυρίως ιστορικούς, καθοριστικά για τη συγκρότηση τόσο κυρίαρχων εικόνων όσο και πολιτικών για το ζήτημα της πορνείας (Bell 1994, Walkowitz 1980, Corbin, 1990).

7. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η παρατήρηση του Corbin (1990: viii): «Η πόρνη του 19ου αιώνα δεν μιλάει σε εμάς για τον εαυτό της· αυτό που πραγματικά μπορούμε να περισυλλέξουμε διαμεσολαβείται από ανδρικά μάτια: αυτά του αστυνομικού, του γιατρού, του δικαστικού, και του κρατικού διοικητή».

κατασκεύασε τα χαρακτηριστικά του σώματος της πόρνης—τα οποία στη συνέχεια άλλοι μελετητές αναπαρήγαγαν αντιγράφοντας ή απορρίπτοντάς τα—, σχεδίασε την ταξινόμηση της πορνείας με βάση φυσιολογικά χαρακτηριστικά και τη φυσιολογία, κατασκευάζοντας την πόρνη ως μία νέα ανθρωπολογική φιγούρα.

Ο William Acton, με τη μελέτη του *Prostitution Considered in its Moral, Social, and Sanitary Aspects*, London 1857 [1870], βρέθηκε στο επίκεντρο των πολιτικών συζητήσεων για τις Contagious Diseases Acts στη Βρετανία, καθώς αποκρυστάλλωνε το λόγο και το αναλυτικό πλαίσιο για τη διεξαγωγή της συζήτησης. Όπως και ο μέντοράς του Parent-Duchatelet, και ο ίδιος χαρακτηρίζει το πορνικό σώμα (*prostitute body*) όμοιο και διαφορετικό ταυτόχρονα από αυτό των ‘κανονικών’ γυναικών. Περιγράφει την πορνεία ως ‘μικρόκοσμο’ της κοινωνίας και κατασκευάζει την τυπολογία της ‘καλής’ και της ‘κακής’ πόρνης και’ αναλογία προς μία ευρύτερη τυπολογία της ‘καλής’ και ‘κακής’ γυναίκας.

Στις Contagious Diseases Acts (1864, 1866, 1869) κωδικοποιείται το πορνικό σώμα ως εστία μόλυνσης και ως αναγκαίο κακό. Οι Πράξεις αναγνώρισαν το σεξ ως δημόσιο ζήτημα, διαφοροποίησαν την ανδρική από τη θηλυκή σεξουαλικότητα και παρήγαγαν το πορνικό σώμα ως τόπο μόλυνσης και ασθένειας. Στις ίδιες πράξεις η πορνεία γίνεται διακριτή νομική κατηγορία.

Στα χρόνια 1890-1910 η σεξουαλική θεωρία διαφοροποιήθηκε σημαντικά. Η σεξολογία και η ψυχανάλυση σεξουαλικοποίησαν το μέχρι τότε ασεξουαλικό θηλυκό σώμα. Εντούτοις, το μοντέλο που προέκυψε αφορά σε ένα ‘κανονικό’ θηλυκό σώμα και μία ‘κανονική’ θηλυκή

σεξουαλικότητα, ενώ παράλληλα παθολογοποιούνται άλλα σώματα και σεξουαλικότητες.

Στο επίτατο έργο του, ο Havelock Ellis καθιέρωσε, σύμφωνα με τον Paul Robinson (1976: 3, όπως παρατίθεται σε Bell 1992: 64) τις βασικές ηθικές κατηγορίες για τις μετέπειτα σεξουαλικές θεωρίες. Ο Ellis, σύμφωνα με τη Bell (1994: 65), προκάλεσε έντονες αλλαγές στην κατασκευή του πορνικού σώματος με τρεις τρόπους: συνέδεσε την πράξη της πορνείας με το τελετουργικό όργιο των προ-νεωτερικών χρόνων, παρήγαγε τη λεγόμενη 'γεννημένη πόρνη' ως τύπο εγκληματία και κατασκεύασε την εικόνα του πορνικού/λεσβιακού σώματος.

Ο Sigmund Freud, παρόλο που γράφει λίγα πράγματα για τις πόρνες και την πορνεία, εγγράφει νέα στοιχεία στο πορνικό σώμα: σηματοδοτεί την πόρνη ως μία εκχυδαϊσμένη παλιμπαιδίζουσα γυναίκα, αναγνωρίζει μία εσωτερική προδιάθεση προς την πορνεία σε όλες τις γυναίκες και είναι ο πρώτος που υποστηρίζει ότι το ανδρικό συνειδητό προκαλεί τη διάκριση ανάμεσα στην ασεξουαλική εξιδανικευμένη γυναίκα και τη σεξουαλική πόρνη ως άμυνα απέναντι στη σεξουαλική και μητρική ενότητα του ασυνειδήτου.⁸

8. Στο "A special type of object choice made by men" (1910), ο Freud αναγνωρίζει τον «έρωτα για την πόρνη» (love for a Harlot) ως μία νευρωσική συνθήκη του έρωτα. Παρόλο που σηματοδοτεί την πόρνη ως έναν κατώτερο τύπο σεξουαλικού αντικειμένου, μία γυναίκα που υπολείπεται σε 'σεξουαλική ακεραιότητα' και έχει το χαρακτήρα 'ελαφριάς γυναίκας', ενώνει την ελαφριά με την κανονική γυναίκα, τη μητέρα/πουτάνα του ασυνειδήτου. Η πόρνη σε μεγάλο βαθμό είναι επινόηση του ανδρικού φαντασιακού, μία κατασκευή του ασυνειδήτου που έχει τις ρίζες της στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Η σεξουαλική πλευρά της μητέρας αντικαθίσταται από την πόρνη.

B. Φεμινισμοί και η διαμάχη για την πορνεία

Ο όρος πορνεία έχει συγκριθεί με πολλά πράγματα και συγκροτηθεί μέσα και ανάμεσα σε πολλούς λόγους. Στον 20ό αιώνα, ένας από τους κατεξοχήν χώρους παραγωγής λόγων και διεξαγωγής συζητήσεων για την πορνεία είναι αυτός του φεμινιστικού κινήματος. Η πορνεία αποτελεί για το φεμινισμό ένα πολύ σημαντικό πεδίο στο οποίο οι φεμινίστριες αμφισβήτησαν και διεκδίκησαν τη σεξουαλικότητα, την επιθυμία και τη γραφή του γυναικείου σώματος. Στη δεκαετία του 1970 κυριάρχησαν τρεις ιδεολογικές τοποθετήσεις για την πορνεία: η φιλελεύθερη, η σοσιαλιστική και η ριζοσπαστική (Bell 1994: 73).

Ο φιλελεύθερος φεμινιστικός λόγος αποτελεί ένα κατάλληλο σημείο εκκίνησης της συζήτησης, στο βαθμό που –ειδικά– ο αγγλόφωνος φεμινισμός εγγράφεται στο λόγο του Διαφωτισμού γύρω από τα ατομικά δικαιώματα. Το κοινωνικό συμβόλαιο, επινόηση του 17ου και 18ου αιώνα για τη νομιμοποίηση της αστικής κοινωνίας και των πολιτικών δικαιωμάτων, καθοδηγεί την πολιτική σκέψη εκείνων των φεμινιστριών που παρήγαγαν τη θεωρία του ελεύθερου συμβολαίου ως ερμηνευτικού σχήματος –αλλά και υπερασπιστικής γραμμής– για την πορνεία. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η πορνεία προσλαμβάνεται ως πληρωμή αμοιβής για την επίτευξη μιας υπηρεσίας (Ericson 1980, Jaggar 1991). Στο βαθμό που η είσοδος στο συμβόλαιο είναι ελεύθερη επιλογή, κάθε ένσταση είναι απαράδεκτη και κανείς (ούτε το κράτος ούτε η αστυνομία)

δεν μπορεί να παραβιάζει την ελευθερία των ανθρώπων να συνάπτουν συμβόλαια.

Οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί θέτουν το ζήτημα της επιλογής σε ευρύτερο πλαίσιο: αν κάποια επιλογή συγκρούεται με την έννοια της αυτονομίας μπορεί, με δεδομένες τις επιλογές, κάποια να είναι λιγότερο επώδυνη από κάποια άλλη, όπως η πείνα. Οι φεμινίστριες αυτής της γραμμής δίνουν έμφαση στη δομική μη φιλικότητα της αγοράς εργασίας προς τις γυναίκες, τη σεξουαλική παρενόχληση στους χώρους της δουλειάς, την ένταξη των γυναικών στις χαμηλά αμειβόμενες εργασίες, τις μη ικανοποιητικές εργασίες, ως άδικα χαρακτηριστικά εναλλακτικών απασχολήσεων που κάνουν την πορνεία μια δικαιολογημένη επιλογή, αν και εγγενώς απαξιώτικη.

Η κριτική αυτού του ρεύματος έρχεται από το χώρο του μαρξιστικού φεμινισμού. Η Carol Pateman, στο βιβλίο της *The Sexual Contract*, διαβάζει την άρρητη πλευρά του κοινωνικού συμβολαίου, που στη νεωτερική κοινωνία συνέβαλε στη συγκρότηση και διατήρηση σημαντικών θεσμών, όπως η εργασία, ο γάμος και η πορνεία (Pateman 1988: 4). Μία συμβολαιακή σχέση θεωρητικά υπονοεί την εθελούσια δέσμευση και την ισότιμη ανταλλαγή ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη. Αν και το κοινωνικό συμβόλαιο έχει χαρακτηριστεί από πλήθος θεωρητικών φεμινιστριών ως συμφωνία ανάμεσα σε ελεύθερους άνδρες-άτομα, η Pateman το ξαναδιαβάζει ως την αποσιώπηση του σεξουαλικού συμβολαίου, θεωρώντας ότι το αυθεντικό συμβόλαιο είναι ταυτόχρονα και αμοιβαία κοινωνικό και σεξουαλικό, αλλά το σεξουαλικό απορροφάται και γίνεται αόρατο μέσα στο κοινωνικό (Bell 1994: 75,

77).⁹ Είναι σεξουαλικό με την έννοια της πατριαρχίας –εγκαθιστώντας το πολιτικό δικαίωμα των ανδρών πάνω στις γυναίκες– και με την έννοια της εγκαθίδρυσης της πειθαρχικής πρόσβασης των ανδρών στα σώματα των γυναικών.

Ασκώντας κριτική στους φιλελεύθερους υποστηρικτές της θεωρίας του συμβολαίου για την πορνεία, στις φιλελεύθερες φεμινίστριες –αλλά και στις κλασικές μαρξιστικές θέσεις για την πορνεία, όπως θα φανεί παρακάτω– η Pateman υποστηρίζει ότι το συμβόλαιο της πορνείας είναι ένα εξέχον παράδειγμα του σεξουαλικού δικαιώματος των ανδρών επί των γυναικών, καθώς αποτελεί έναν από τους τρόπους με τους οποίους οι άνδρες διασφαλίζουν την πρόσβασή τους στα σώματα των γυναικών (Pateman 1988: 194). Διαπιστώνει με δυσαρέσκεια ότι γίνεται κατανοητό ως ιδιωτικό συμβόλαιο ανάμεσα στην πόρνη και στον πελάτη και έτσι αποσιωπάται ο δημόσιος χαρακτήρας της πορνείας, η οποία αποτελεί τη «δημόσια αναγνώριση των ανδρών ως σεξουαλικών αφεντικών» (Pateman 1990: 205). Διαφωνεί κάθετα με το επιχειρήμα των οπαδών της θεωρίας του συμβολαίου (contractarians) σύμφωνα με το οποίο η πορνεία είναι είδος εργασίας και η πόρνη είναι ελεύθερος επαγγελματίας, που έχει την πλήρη κατοχή του προσώπου της και είναι ελεύθερη να ανταλλάσσει την εργατική της δύναμη για προσδιορισμένη χρονική περίοδο.¹⁰ Η πόρνη

9. Βλ. σχετική συζήτηση για την αορατότητα του σεξουαλικού σε Friedl (1994: 833-844). Στο κείμενο αυτό, η συγγραφέας αναζητά τις απαρχές του 'αόρατου σεξ' ως οικουμενικού χαρακτηριστικού του ανθρώπινου είδους.

10. Επιπλέον, σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία, η πόρνη δεν πουλά ούτε τον εαυτό ούτε το σώμα της αλλά μόνο σεξουαλικές υπηρεσίες, σε αντίθετη περίπτωση θα ήταν σεξουαλική σκλάβο. Για το ζήτημα της πορνείας ως πρακτικής δουλείας, βλ. και Wijers – Lap-Chew 1997.

είναι σεξουαλική σκλάβο γιατί αυτό που συμβολαιοποιεί είναι ο εαυτός, το πρόσωπο και το σώμα της.¹¹ Επίσης, εκεί που διαφοροποιείται το πορνικό συμβόλαιο από το συμβόλαιο του γάμου είναι ότι στο δεύτερο υπάρχει πιθανότητα για κατοχή του σώματος μέσα από την αγάπη, το σεβασμό και την αμοιβαία υπευθυνότητα, γεγονός που η Pateman θεωρεί εγγενές στο γάμο και απόλυτα απόν στην πορνεία.

Εξέχουσα θέση στο ρεύμα του μαρξιστικού φεμινισμού κατέχει η Katherine MacKinnon. Η MacKinnon δανειζόμενη βασικές μαρξιστικές έννοιες, όπως η αλλοτρίωση, θέτει ως σημείο εκκίνησης της θεωρίας της τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Θεωρεί το φεμινισμό ως το προνομιακό πεδίο διερεύνησης της σεξουαλικότητας λέγοντας ότι: «Η σεξουαλικότητα είναι για το φεμινισμό ό,τι η εργασία για το μαρξισμό: αυτό που είναι το πιο δικό μας είναι ταυτόχρονα αυτό που μας έχουν πάρει πιο μακριά μας» (MacKinnon 1989: 3). Για τη σχέση ανάμεσα στη γυναικεία σεξουαλικότητα και την πορνεία αναφέρει τα εξής: η πορνεία είναι η θεμελιώδης γυναικεία κατάσταση και το στίγμα της πορνείας είναι το στίγμα της σεξουαλικότητας του γυναικείου φύλου. Η πορνεία για τη MacKinnon σηματοδοτεί ότι η γυναικεία σεξουαλικότητα έχει εξ ολοκλήρου συγκροτηθεί ως το αντικείμενο της ανδρικής επιθυμίας και δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ιδιοκτησία των γυναικών. Με τα δικά της λόγια: «Η γυναικεία σεξουαλικότητα είναι, κοινωνικά, ένα πράγμα που προορίζεται να κλαπεί, να πουληθεί, να αγοραστεί, να ανταλλαχθεί προς κάτι άλλο ή μεταξύ κάποιων άλλων [...] οι γυναίκες ποτέ δεν

11. Η Pateman θεωρεί ότι ούτε ο μισθωτός εργάτης ούτε η πόρνη είναι κάτοχοι του προσώπου και της εργατικής τους δύναμης και ότι αυτά είναι «πολιτικός μύθος».

κατέχουν τη σεξουαλικότητά τους» (MacKinnon 1987: 59). Σε αυτό το πλαίσιο κανείς δεν μπορεί να διακρίνει την πορνεία από το γάμο και τη σεξουαλική παρενόχληση. Η γυναικεία σεξουαλικότητα είναι το προνομιακό πεδίο της γυναικείας καταπίεσης, ή αλλιώς, η γυναικεία καταπίεση και εκμετάλλευση είναι επιπτώσεις της γυναικείας σεξουαλικότητας.

Ωστόσο, όπως σωστά επισημαίνει η Bell η MacKinnon αναπαράγει τον ηγεμονικό λόγο της ανδροκεντρικής κανονιστικής ετεροφυλοφιλίας και το σύστημα στο οποίο ασκεί κριτική (Bell 1994: 85). Ο φεμινισμός – όπως συγκροτείται από τη MacKinnon – είναι η αντανάκλαση της ηγεμονικής τάξης, καθώς επαναλαμβάνει τις δυαδικές αντιστιξίξεις: ανδρισμός, ενεργητικότητα, κυριαρχία / θηλυκότητα, παθητικότητα, υποταγή.

Προερχόμενη από την άλλη μεριά του Ατλαντικού, η Paola Tabet, στο πλαίσιο του ριζοσπαστικού υλιστικού φεμινισμού, σε ένα πρώτο επίπεδο φαίνεται να συμφωνεί με τη μη διάκριση της πορνείας από το γάμο και κάνει λόγο για ένα συνεχές οικονομικο-σεξουαλικών ανταλλαγών ανάμεσα στα φύλα. Με τα δικά της λόγια: «Δεν υπάρχει κάθετη διάκριση ανάμεσα στις διαφορετικές οικονομικο-σεξουαλικές σχέσεις αλλά μάλλον ένα φάσμα παραλλαγών, ένα συνεχές που αφορά τόσο στα πρόσωπα όσο και στις όψεις των σχέσεων καθαυτές, δηλαδή στη διάρκεια, στις παροχές που προσφέρουν οι γυναίκες, στους τρόπους και στα είδη της ανταμοιβής, στους τρόπους διαπραγμάτευσης των παροχών» (Tabet 1987, 1988).

Από την άλλη μεριά, όμως, σε ορισμένες περιπτώσεις, η οικονομικο-σεξουαλική ανταλλαγή διασαφηνίζεται και, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο γάμο, δεν αφορά στο σύνολο των 'δυνατοτήτων' των γυναικών (αναπαραγωγή, εργασία, σεξουαλικότητα) αλλά ειδικά στη σεξουαλικότητα. Δημιουργείται μ' αυτόν τον τρόπο ένα ποσοστό γυναικών εμπλεκόμενων (επαγγελματικά ή μη) σε σχέσεις πώλησης/παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών, σχέσεις κατά το σύνηθες εκτός γάμου, με χαρακτήρα αποσπασματικό ή διαρκή. Σ' αυτήν τη σαφή ανταλλαγή, οι γυναίκες κάποιες φορές μπορούν να λειτουργήσουν ως εταίροι και υποκείμενα της ανταλλαγής και όχι ως αντικείμενα αυτής (γεγονός το οποίο διαφοροποιεί τις ανταλλαγές στις συζυγικές σχέσεις, από τη μια μεριά, από τις σχέσεις αναγκαστικής σεξουαλικής εργασίας, από την άλλη). Ως εταίροι στην ανταλλαγή καθορίζουν ένα σημείο τομής στο συνεχές των οικονομικο-σεξουαλικών σχέσεων. Ούσα υποκείμενο, λειτουργεί ως εταίρος στην ανταλλαγή κι έτσι βγαίνει από τη δομή της αναπαραγωγής και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας που ενεργοποιείται στο γάμο (Tabet 1988, 1989). Αυτή η καθοριστική επιλογή (όποιες κι αν είναι οι αιτίες που την καθόρισαν) δημιουργεί καταστάσεις πολύ διαφοροποιημένες σε σχέση με τις δυνατότητες των γυναικών προκειμένου να επιλέξουν τον/τους σύντροφο/ους και να διαπραγματευτούν ρητά τους όρους της ανταλλαγής, το ύψος της αμοιβής και της παροχής που θα προσφέρουν ως αντάλλαγμα.

Γυρίζοντας στην Αμερική, η συζήτηση εμπλουτίζεται με τη θεωρία του ριζοσπαστικού σεξουαλικού πλουραλισμού, όπου δημιουργήθηκε χώρος όχι για να μιλήσουν οι πόρνες ανάμεσα σε άλλους λόγους, αλλά για να

διαμορφώσουν ένα δικό τους λόγο. Η Gayle Rubin, γνωστή για τη συμβολή της στη φεμινιστική διαμάχη για την πορνεία, πρωτοστάτησε στη συζήτηση με το άρθρο της “Thinking sex: notes for a radical theory of the politics of sexuality” (1984).¹² Η τοποθέτηση της Rubin βλέπει την πορνεία όχι μόνο ως σεξουαλική εργασία αλλά και ως σεξουαλική/πολιτική ταυτότητα, οπτική που τη διαχωρίζει από το φιλελευθερισμό και το μαρξισμό (Bell 1994: 97).

Σε μια συνέντευξή της στη J. Butler, η Rubin εξηγεί τους λόγους που την ώθησαν να ξανασκεφτεί από διαφορετική σκοπιά το ζήτημα.¹³

12. Το άρθρο αυτό αποτελεί κεντρικό θεωρητικό κείμενο στο συλλογικό τόμο *Pleasure and danger: Exploring female sexuality* που επιμελήθηκε η Carol Vance. Ο συλλογικός αυτός τόμος αποτελείται από κείμενα του συνεδρίου του 1982 με θέμα “Scholar and Feminist”, όπου οι φεμινισμοί της διαφοράς, προάγοντας εναλλακτικές καρτογραφήσεις της γυναικείας σεξουαλικότητας, αντιτέθηκαν στο ριζοσπαστικό φεμινισμό των Catherine MacKinnon και Andrea Dworking. Από το συνέδριο αυτό και μετά ακτιβίστριες πόρνες θεωρητικοποίησαν το σεξουαλικό τους χώρο μιλώντας ως φεμινίστριες και ως σεξουαλικά εργαζόμενες ταυτόχρονα (Bell 1994: 92).

13. Ακολουθεί απόσπασμα από τη συνέντευξη που παραχώρησε η Rubin στη Butler το 1994:

«Πρόκειται για ένα περιστατικό που συνέβη στο Ann Arbor στα τέλη της δεκαετίας του 1970 γύρω από τη σεξουαλική εργασία και την πορνεία. Υπήρχε μία πραγματικά πολύ ενδιαφέρουσα γυναίκα και οραματίστρια, η Carol Ernst, με την οποία αν και διαφωνούσαμε σε πολλά ζητήματα, ήμασταν μέλη μιας μικρής κοινότητας και φίλες. Η Carol έκανε πολλά πράγματα που ήταν πολύ σημαντικά για την κοινότητα. Κάποια στιγμή πήγε να εργαστεί σε ένα τοπικό “μασαζιδικό” και κατέληξε να προσπαθεί να οργανώσει σε σωματείο τις/τους συναδέλφους της και αργότερα τέθηκε επικεφαλής συνδικαλιστικής δράσης ενάντια στη διοίκηση της επιχείρησης. Εμφανίστηκαν πουτάνες με πλακάτ στο δρόμο, και οι απεργοί εργαζόμενες απηύθυναν τα εργασιακά τους παράπονα στο Γραφείο Εργασίας του Μίσιγκαν. Ήταν καταπληκτικό.

»Μετά η Carol έφυγε από το μασαζιδικό και εργάστηκε στην επιχείρηση λεωφορείων, όπου και πάλι ανέπτυξε συνδικαλιστική δράση. Πολλές από τις λεσβίες

Αντλώντας από τους λόγους της σεξολογίας, του γκέι απελευθερωτικού κινήματος και από τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής καταλήγει στην παραγωγή της ριζοσπαστικής πλουραλιστικής θεωρίας για τη σεξουαλικότητα. Μέσα από αυτή τη θεωρία, απορρίπτοντας οποιαδήποτε προνομιακή θέση, κατασκευάζει ένα χώρο για τις ετερότητες. Γράφει από

του Ann Arbor εργάζονταν είτε στο μασατζίδικο είτε στην επιχείρηση λεωφορείων.
[...]

»Μετά το μασατζίδικο αυτό χρεοκόπησε και μία από τις συλληφθείσες ήταν μία εκπληκτική, όμορφη, αθλητική λεσβία, αστέρι της τοπικής λεσβιακής ομάδας του ποδοσφαίρου. Η τοπική λεσβιακή κοινότητα έπρεπε να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι πολλές φίλες και ηρωίδες-μέλη της κοινότητας είχαν συλληφθεί για πορνεία.

»Οι περισσότερες αρχικά είχαν έτοιμη την απάντηση λέγοντας ότι δεν έπρεπε αυτές οι γυναίκες να κάνουν αυτή τη δουλειά και ότι με αυτόν τον τρόπο στήριζαν την πατριαρχία. Οι συλληφθείσες γυναίκες και οι υποστηρικτές τους έστησαν μία οργάνωση, την PEP, 'Prostitution Education Project'. Μας έβαλαν σε μία εκπαιδευτική διαδικασία. Ρωτούσαν γιατί αυτό που έκαναν εκείνες ήταν διαφορετικό από αυτό που κάνει ο οποιοσδήποτε για βιοπορισμό. Κάποιες είπαν ότι αυτή η δουλειά τους άρεσε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη διαθέσιμη γι' αυτές. Ρώτησαν γιατί ήταν πιο φεμινιστικό να εργάζεται κάποια ως γραμματέας για περισσότερες ώρες και λιγότερα χρήματα. Κάποιες είπαν ότι τους άρεσαν οι συνθήκες εργασίας, στο μασατζίδικο υπήρχε ένας ειδικός χώρος όπου έλεγαν αστεία ενώ περίμεναν πελάτες. Απαιτήσαν να αντιμετωπίσουν την πορνεία ως ζήτημα εργασίας και όχι ηθικής. Έφεραν τη Margo St.James και έκαναν χορό για να συγκεντρώσουν χρήματα για τη νομική τους υπεράσπιση.

»Η Carol Ernst σκοτώθηκε σε ένα τροχαίο δυστύχημα. Ήταν οραματίστρια και ο περίεργος συνδυασμός της φεμινιστικής με τη συνδικαλιστική πολιτική άφησε το αποτύπωμά του. Με προκάλεσε για τη ρητορική μου χρήση της πορνείας σε συζητήσεις γύρω από τον τρόμο και τη φρίκη της γυναικείας καταπίεσης. Συνήθιζα να κάνω τον κόσμο να εξαγριώνεται συγκρίνοντας τη γυναίκα στη συνθήκη του γάμου με παρόμοιες σεξουαλικές/οικονομικές συναλλαγές στην πορνεία. Η Carol υποστήριξε ότι χρησιμοποιούσα το στίγμα της πορνείας ως τακτική πειθούς, και με αυτόν τον τρόπο διατηρούσα και ενίσχυα αυτό το στίγμα σε βάρος των γυναικών που ασκούσαν σεξουαλική εργασία. Και είχε δίκιο. *Τελικά συνειδητοποίησα ότι η ρητορική αποτελεσματικότητά προερχόταν από το στίγμα, και αποφάσισα ότι το όποιο ρητορικό μου όφελος δεν δικαιολογούσε την ενίσχυση στάσεων που νομιμοποιούσαν τη δίωξη των πορνών*» (η έμφαση δική μου).

τη θέση των υποκειμένων αυτών που είναι σεξουαλικά περιθωριοποιημένα: αυτών που έχουν στιγματιστεί από άλλους λόγους – κυρίαρχους και μη– ως σεξουαλικά παρεκκλίνοντα.¹⁴ Η Rubin θεωρητικοποιεί ένα σχήμα διαστρωμάτωσης (ερωτική πυραμίδα) των σεξουαλικών πληθυσμών και πρακτικών σύμφωνα με το οποίο:

«Οι έγγαμοι, αναπαραγωγικοί ετεροφυλόφιλοι βρίσκονται μόνοι στην κορυφή της πυραμίδας [...] παρακάτω οι άγαμοι μονογαμικοί ετεροφυλόφιλοι σε σχέση ζευγαριού, ακολουθούμενοι από όλους τους άλλους ετεροφυλόφιλους [...]. Σταθερές μακροχρόνιες λεσβιακές και γκέι σχέσεις ζευγαριού ακολουθούν [...] οι πολυγαμικοί ομοφυλόφιλοι άνδρες και γυναίκες βρίσκονται ακριβώς πάνω από την κατώτερη θέση στην πυραμίδα, την οποία καταλαμβάνουν τρανσέξουαλ, τραβεστί, σαδομαζοχιστές, φετιχιστές, σεξουαλικά εργαζόμενοι/ες, ενώ στον πάτο της πυραμίδας βρίσκονται εκείνοι των οποίων ο ερωτισμός διαπερνά διαγενεακά όρια» (Rubin 1984: 279).

Ειδικότερα για την πορνεία και τις πόρνες, η Rubin συγκροτεί αντίστοιχες σεξουαλικότητες και ταυτότητες. Στηρίζεται στην εργασία της Walkowitz και υποστηρίζει ότι:

«Η πορνεία [...] ξεκίνησε να αλλάζει από ευκαιριακή δουλειά σε πιο διαρκή απασχόληση ως αποτέλεσμα της αναταραχής του 19ου αιώνα, της νομικής μεταρρύθμισης και της αστυνομικής δίωξης. Οι πόρνες, που αποτελούσαν μέρος του ευρύτερου εργατικού πληθυσμού, απομονώθηκαν

14. Σύμφωνα με τη Rubin, διάφορα θεωρητικά συστήματα όρισαν και περιόρισαν τη σεξουαλικότητα, συστήματα όπως η θρησκεία, η ψυχολογία και ο φεμινισμός ευνόησαν μία και μοναδική σεξουαλική σταθερά. Για τη θρησκεία είναι ο αναπαραγωγικός γάμος, για την ψυχολογία είναι η μονογαμική ώριμη ετεροφυλοφιλία και για το ριζοσπαστικό φεμινισμό είναι ο μονογαμικός λεσβιασμός στο πλαίσιο μακροχρόνιων ερωτικών σχέσεων.

ραγδαία ως μέλη μιας απόκληρης ομάδας. Οι πόρνες και άλλοι εργαζόμενοι στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών διαφέρουν από τους ομοφυλόφιλους και άλλες σεξουαλικές μειονότητες» (Rubin 1984: 286).

Το κράτος και το ιατρικό επάγγελμα¹⁵ κωδικοποίησαν αυτά που πριν ήταν αντιληπτά ως σεξουαλικές συμπεριφορές σε αναγνωρίσιμες και υπό δίωξη σεξουαλικές μειονότητες. Έτσι κατά τη Rubin:

«Η σεξουαλική εργασία είναι μία απασχόληση, ενώ η σεξουαλική απόκλιση είναι μία ερωτική προτίμηση. Παρ' όλα αυτά μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά κοινωνικής οργάνωσης. Όπως οι ομοφυλόφιλοι, οι πόρνες είναι ένας εγκληματικός σεξουαλικός πληθυσμός στιγματισμένος στη βάση μιας σεξουαλικής δραστηριότητας. Οι πόρνες και οι άνδρες ομοφυλόφιλοι αποτελούν τους πρωταρχικούς στόχους της αστυνομίας. Όπως οι γκέι άνδρες, οι πόρνες καταλαμβάνουν περιχαρακωμένες αστικές περιοχές και μάχονται με την αστυνομία προκειμένου να τις υπερασπίσουν και να τις διατηρήσουν. Η νομική δίωξη και των δύο πληθυσμών δικαιολογείται από μία ιδεολογία που τους ταξινομεί και τους κατηγοριοποιεί ως επικίνδυνους και υποδεέστερους ανεπιθύμητους που δεν δικαιούνται να έχουν την ησυχία τους» (1984: 286-287).

ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Σε αυτό το σημείο μπαίνω σε μια παράλληλη συζήτηση, που αφορά αυτή τη φορά στον τρόπο με τον οποίο θα αναφέρομαι στην πορνεία. Όπως φάνηκε προηγουμένως, οι υπερασπιστές της άποψης ότι η πορνεία συνιστά εργασία δεν διαχώρισαν εντελώς τη θέση τους αναζητώντας ένα

νέο όρο που θα τόνιζε την εργασιακή διάσταση του ζητήματος. Το 1987, το βιβλίο που επιμελήθηκαν οι F. Delacoste – P. Alexander, με τον αποκαλυπτικό τίτλο *Sex Work. Writings by women in the sex industry*, προσπάθησε να δημιουργήσει ένα χώρο όπου η ‘πορνεία’ δεν θα σήμαινε αυτόματα τη μεταφορά της αυτο-εκμετάλλευσης. Πράγματι, μετά τη δημοσίευση του *Sex Work*, η σεξουαλική εργασία έγινε ο προτιμητέος όρος – μεταξύ των προοδευτικών φεμινιστριών, των ακαδημαϊκών και των ίδιων των εργαζομένων. Το βιβλίο εμφανίστηκε σε μία περίοδο όπου το φεμινιστικό κίνημα βρισκόταν στα όρια του σχίσματος, με τις γυναίκες που επιθυμούσαν να διερευνήσουν την πολυπλοκότητα της σεξουαλικής επιθυμίας να βρίσκονται αντιμέτωπες με τις άλλες που καταδίκάζαν μία τέτοια προσπάθεια ως αντιφεμινιστική αφομοίωση στην ανδρική αντικειμενοποίηση των γυναικών.

Ο όρος σεξουαλική εργασία υιοθετείται σταδιακά εκ μέρους των ερευνητών/ριών του χώρου (βλ., π.χ., Day et al), ενώ άλλοι/ες δηλώνουν ότι όταν τα συμφραζόμενα δεν το επιτρέπουν συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τον όρο πορνεία.¹⁶

Τούτη η εξέλιξη αντανακλά την επιθυμία των ερευνητριών να μετατοπίσουν τα πεδία λόγου που περιβάλλουν τις ανταλλαγές από

15. Υποστηρίζει ότι παρόμοιες διεργασίες διαμόρφωσης ταυτότητας παρήγαγαν το νεώτερο ομοφυλόφιλο, τους αμφισεξουαλικούς, τους σαδομαζοχιστές κ.λπ.

16. Η Lorain Nencel δηλώνει χαρακτηριστικά ότι χρησιμοποιεί τον όρο πόρνη χωρίς ενδοιασμούς, γιατί είναι ο όρος που χρησιμοποιούν οι ίδιες οι γυναίκες. Ο όρος σεξουαλική εργασία είναι αδιανόητος στο Περού, όπου και διεξήγαγε την έρευνά της. Εναλλακτικά χρησιμοποιεί τον όρο γυναίκες που εκπορνεύονται (women who prostitute) σε μια προσπάθεια, όπως εξηγεί, να εστιάσει στις γυναίκες και όχι στον τρόπο με τον οποίο κερδίζουν τα προς το ζην (Nencel 1997: 4).

ηθικούς σε οικονομικούς όρους. Οι πιο ουδέτεροι από αυτούς επιχειρούν να άρουν τις ηθικές συνδηλώσεις του όρου πορνεία, αν και, όπως θα φανεί παρακάτω, δεν είναι άμοιροι πολιτισμικών προκαταλήψεων. Ωστόσο, ο όρος σεξουαλική εργασία έχει θεωρηθεί ηθικά και πολιτισμικά πιο ουδέτερος: αποφεύγει κάποιες δυτικές παραδοχές γύρω από τη φύση του εμπορευματοποιημένου σεξ και δίνει έμφαση στη γυναικεία σεξουαλικότητα ως απασχόληση ή είδος εργασίας παρά ως ιδιοκτησία ή αποτυχία συμμόρφωσης προς το ιδανικό.

Στην αναφορά της 'Anti-Slavery International'¹⁷ (1997), η συντακτική επιτροπή προτείνει τον ορισμό της σεξουαλικής εργασίας ως εξής: διαπραγμάτευση και επιτέλεση σεξουαλικών υπηρεσιών επί πληρωμή

- i. με ή χωρίς τη μεσολάβηση τρίτου μέρους,
- ii. όπου αυτές οι υπηρεσίες διαφημίζονται ή γενικά αναγνωρίζονται ως διαθέσιμες σε συγκεκριμένο χώρο,
- iii. όπου η τιμή των υπηρεσιών αντανakλά την πίεση της προσφοράς και της ζήτησης.

Η συντακτική επιτροπή έρχεται να αμφισβητήσει την ταυτοποίηση της πορνείας με την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προσομοιάζουσα στη δουλεία, ταυτοποίηση που καθόρισε και τη Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών του 1949 "on the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of

17. Πρόκειται για την παλαιότερη διεθνή οργάνωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που δραστηριοποιείται για την κατάργηση της δουλείας, από το 1839. Στο πλαίσιο της δράσης της και σε συνεργασία με άλλους διεθνείς και τοπικούς φορείς εκπόνησε την παραπάνω αναφορά και την έθεσε υπόψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών.

Others”.¹⁸ Η έρευνα στην οποία στηρίζεται αυτή η αναφορά αποκαλύπτει ότι: «αντί να αντιμετωπίζουν συνθήκες δουλείας, άνδρες και γυναίκες που εργάζονται ως πόρνες υπόκεινται σε κακομεταχείριση παρόμοια με αυτή που βιώνουν και άλλοι που εργάζονται σε εργασίες χαμηλού *status* στον άτυπο τομέα της οικονομίας» (1997: 3).¹⁹ Ωστόσο, παρατηρούν ότι η περιθωριακή θέση των πορνών (ανδρών και γυναικών) στην κοινωνία τους/τις αποκλείει από τη διεθνή, εθνική και εθιμική προστασία που απολαμβάνουν οι άλλοι εργαζόμενοι πολίτες. Η ευάλωτη θέση τους σε σχέση με τα εργασιακά και ανθρώπινα δικαιώματα και σε σύγκριση με τους άλλους εργαζομένους οφείλεται στην εγκληματοποίηση της σεξουαλικής εργασίας και στο στίγμα που –ιστορικά– της αποδίδεται.²⁰ Όλα αυτά επιτρέπουν στην αστυνομία αλλά και σε άλλους να παρενοχλούν τις/τους εργαζόμενες/ους στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών, χωρίς να υπάρχει καμία παρέμβαση για τη διασφάλιση των στοιχειωδών δικαιωμάτων τους.

18. Η σύνδεση της πορνείας με τη δουλειά αναδεικνύεται στη συμπληρωματική Συνθήκη του 1956: Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade, and the Institutions and Practices Similar to Slavery.

19. Ο στόχος της έρευνας, όπως διευκρινίζει η συντακτική επιτροπή, ήταν εξαρχής η διερεύνηση των κοινών που έχουν οι εργαζόμενοι στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών με τους άλλους εργαζομένους, και όχι οι διαφορές.

20. Η αναφορά διαπιστώνει ότι σε παγκόσμιο επίπεδο κάθε εθνική νομοθεσία, στην πρόθεση ή στην πράξη, τοποθετεί τους εργαζόμενους έξω από την ισχύ του νόμου και γι’ αυτό πρέπει να τροποποιηθεί. Το ελάχιστο που προτείνουν ως άμεσο μέτρο είναι ο ορισμός της πορνείας ως σεξουαλικής εργασίας, ούτως ώστε να παρασχεθεί πλήρης κάλυψη των ανθρωπίνων και εργασιακών δικαιωμάτων. Η επιτροπή προτείνει τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εργασίας ως τον πλέον κατάλληλο φορέα για τη ρύθμιση και προσαρμογή των εργασιακών συνθηκών στα ειδικά χαρακτηριστικά της βιομηχανίας του σεξ.

Η σύνδεση της σεξουαλικής εργασίας με πρακτικές δουλείας²¹ παραγνωρίζει την όποια διαπραγματευτική σχέση ανάμεσα στην/ον εργαζόμενη/ο και στον πελάτη, καθώς και το γεγονός ότι δεν πρόκειται για εργασιακή σχέση, καθώς ο πελάτης δεν έχει διαρκή εξουσία πάνω στον/ην εργαζόμενο/η.²² Η σεξουαλική εργασία ενδέχεται να λειτουργεί σε πλαίσια εκμεταλλευτικών εργασιακών σχέσεων, ακόμα και δουλείας, όπου κάποιος με διαρκή εξουσία πάνω στην/ον εργαζόμενη/ο της/ου απαγορεύει οποιαδήποτε διαπραγματευτική δύναμη. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι κάθε σεξουαλική εργασία είναι δουλεία. Επιπλέον, με τη

21. Ως δουλεία χαρακτηρίζεται η παραποίηση-διαστρέβλωση της σχέσης εργοδότη-εργαζόμενου η οποία συνίσταται σε μία διαρκή κατάχρηση της εξουσίας εκ μέρους του εργοδότη. Σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1926 (Slavery Convention) ως δουλεία χαρακτηρίζεται: «το *status* ή η κατάσταση ενός προσώπου στο οποίο ασκούνται όλες οι εξουσίες που συνδέονται με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας».

22. Όσον αφορά στο ζήτημα της διαμεσολάβησης τρίτου μέρους –του προαγωγού– η αναφορά συνδέει το φαινόμενο με το καταργητικό μοντέλο. Στο σημείο αυτό δράττομαι της ευκαιρίας να αναφερθώ σύντομα στην ιστορία των ρυθμιστικών νομοθετικών μοντέλων της πορνείας που εφαρμόστηκαν στη Δυτική Ευρώπη. Τις απαρχές της νομοθετικής ρύθμισης της πορνείας τις συναντούμε στη Γαλλία το 14^ο αιώνα, εντούτοις η πρώτη ουσιαστική εφαρμογή χρονολογείται από τη μετασφυλιδική εποχή, το 16^ο αιώνα. Πρόκειται για τον πρόδρομο του διακανονιστικού συστήματος, το οποίο αναπτύχθηκε πλήρως το 19^ο αιώνα, και σύμφωνα με το οποίο η πορνεία νομιμοποιείται κι ελέγχεται από το κράτος με την ίδρυση και λειτουργία κρατικών οίκων ανοχής. Οι εκδιδόμενες εκδίδονται και διαμένουν υποχρεωτικά στον οίκο ανοχής και υπόκεινται τακτικά σε υγειονομικό έλεγχο. Εκτός της Αγγλίας, όλες οι ευρωπαϊκές χώρες εφάρμοσαν αυτό το σύστημα, μέχρι το μεσοπόλεμο. Ωστόσο, από το 19^ο αιώνα, στη βάση συστηματικής επίκρισης σχεδιάστηκε ένα άλλο σύστημα, το καταργητικό, με βασική επιδίωξη την κατάργηση του προηγούμενου, που σύμφωνα με τους εισηγητές του νέου, ισοδυναμούσε με την εκμετάλλευση της εκδιδόμενης από τρίτους. Στη λογική των καταργητιστών η θέση των εκδιδόμενων αναλογούσε με τη θέση των σκλάβων και γι' αυτό επιλέχθηκε ο όρος κατάργηση. Για μια ιστορική παρουσίαση των μοντέλων ρύθμισης της πορνείας στην Ελλάδα, βλ. Λάζος 2001.

διάκριση της σεξουαλικής εργασίας από τα άλλα είδη εργασίας ενισχύεται η περιθωριακή και άρα ευάλωτη θέση της/ου εργαζόμενης/ου.

Η υιοθέτηση του όρου σεξουαλική εργασία και ο αυτοπροσδιορισμός εργαζόμενης/ος από τις/ους συμμετέχουσες/οντες στο εμπορευματοποιημένο σεξ ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980, με τη σύσταση συλλόγων και άλλων φορέων²³ διεκδίκησης εργασιακών δικαιωμάτων και πολιτικής παρέμβασης, κυρίως στις ΗΠΑ, τον Καναδά και αργότερα στη Γαλλία και την Ολλανδία. Στο Σαν Φρανσίσκο, το 1973 ιδρύθηκε η COYOT (Cast Of Your Old Tired Ethics) με κινητοποίηση χιλιάδων μελών και τη συστράτευση πολιτικών, φοιτητών, πελατών, ακτιβιστών και εκπροσώπων των τοπικών μέσων ενημέρωσης. Το κίνημα υιοθέτησε την άποψη ότι η πορνεία δεν συνδέεται με την καταπίεση των γυναικών αλλά αποτελεί μορφή σεξουαλικής απελευθέρωσης. Στη δεκαετία του 1990 στην Αμερική εμφανίζεται ένα είδος καλλιτεχνικής πορνείας, στο πλαίσιο του οποίου ο λόγος των γυναικών που συμμετέχουν απομακρύνεται από αυτόν της διεκδίκησης εργασιακών δικαιωμάτων και στρέφεται προς άλλες κατευθύνσεις· διαμέσου καλλιτεχνικών παραστάσεων²⁴ προωθείται η επανασύνδεση του ιερού με

23. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν είχαν όλοι οι σύλλογοι ταυτόσημες απόψεις για την ανάλυση του φαινομένου της σεξουαλικής εργασίας. Αναλυτικά, βλ. Bell (1992: 99-136).

24. Η Bell διαβάζει αυτές τις παραστάσεις ως μετα-μοντέρνα γεγονότα, που λειτουργούν ως αποδομιστικές στρατηγικές (1992: 139). Οι επιτελέσεις κινούνται και εκμεταλλεύονται τη ρευστότητα, την ασυνέχεια και την επικάλυψη προκειμένου να μεταφέρουν στο κοινό τα μηνύματά τους. Οι επιτελέσεις αυτές γίνονται από γυναίκες που ήταν ή/και παραμένουν στη σεξουαλική εργασία.

το χυδαίο στο γυναικείο σώμα και αντίστοιχα η επανασύνδεση της ιεράς πορνείας των αρχαίων χρόνων με τη σύγχρονη σεξουαλική εργασία.

Στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα ο όρος σεξουαλική εργασία αμφισβητείται και από τους επιστήμονες. Η έρευνα της Wardlow στις γυναίκες Huli των Παπούα της Νέας Γουινέας φέρνει τη συγγραφέα αντιμέτωπη με τους περιορισμούς του όρου, που αντί για αναλυτικό εργαλείο αποδεικνύεται φορέας στερεοτυπικών κατασκευών που αντλούν το νόημά τους μόνο στο πλαίσιο δυτικών κοινωνιών. Οι πρακτικές των γυναικών που μελέτησε δεν ερμηνεύονται –σε επίπεδο νοημάτων– με όρους οικονομίας και εργασίας. Στο μελανησιακό πλαίσιο κατασκευής της κοινωνικότητας και της προσωπικότητας, η πρακτική των *Passenger Women* σημασιοδοτείται ως στρατηγική αντίστασης στην κοινωνική αναπαραγωγή.

Έχοντας όλα αυτά υπόψη θέλω να σημειώσω ότι η ένταξη της δικής μου μελέτης στον παραπάνω προβληματισμό δεν είναι αυταπόδεικτη, αλλά προϋποθέτει τη βαθιά κατανόησή της. Αν και πολιτικά με έλκει η τελευταία εξέλιξη, οφείλω να ομολογήσω ότι δεν είναι πολύς καιρός που την παρακολουθώ, ολοκληρώνοντας την παρούσα διατριβή. Εξάλλου η συζήτηση έχει μόλις ξεκινήσει και πιστεύω ότι χρειάζεται χρόνος για την παραγωγή κειμένων –εθνογραφικών και μη–, για να καταλήξει στο σημείο να παρέχει τα εναλλακτικά αναλυτικά εργαλεία.

Η υιοθέτηση εκ μέρους μου του πλαισίου που παρέχει ο ορισμός της σεξουαλικής εργασίας είναι εμφανής στον τρόπο με τον οποίο

πραγματεύομαι το θέμα. Κάνω λόγο για το μπαρ-επιχείρηση, για τις γυναίκες εργαζόμενες στα μπαρ, για τους εργοδότες-αφεντικά, για τους πελάτες-καταναλωτές. Μιλώ επιπλέον για εργασιακές συνθήκες –τρόπος πρόσληψης, ωράριο, εσωτερική ιεραρχία– και εργασιακές σχέσεις –μεροκάματο, περικοπές, απολύσεις– αλλά και για μεσολαβητές ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζόμενες ('ατζέντηδες').

Από την άλλη θεωρώ ότι κάνω και ανοίγματα προς μια άλλη θεώρηση πέρα από τη στενή εργασιακή, επεκτείνοντας τη συζήτηση και σε άλλες κατευθύνσεις –όπως το συναίσθημα ή το σώμα– όπου απαλύνονται και, κάποιες στιγμές, χάνονται τα 'σκληρά' εργασιακά χαρακτηριστικά και αφήνεται χώρος για τη διαπραγμάτευση των νοημάτων που βρίσκονται πίσω από τις συμπεριφορές των ανθρώπων.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

Τα στοιχεία που υπάρχουν για τη σεξουαλική εργασία στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα²⁵ αλλά και κατά τον 20ό είναι περιορισμένα και ασυνεχή.

25. Το 2002 εκδόθηκε ένα σύγγραμμα που αφορά στην ιστορία της πορνείας στην Ερμούπολη τον 19ο αιώνα. Ο συγγραφέας –που σημειωτέον δεν είναι επαγγελματίας ιστορικός– κατέβαλε μια συστηματική προσπάθεια να ερευνήσει μέσα από σειρά πηγών –μέρος των οποίων παραθέτει εν είδει παραρτήματος, όπως δικαστικά έγγραφα (πρακτικά δικών), δημοσιεύματα εφημερίδων, νομοθετικά κείμενα, ιατρικά κείμενα, πίνακες από τα βιβλία του δημοτικού νοσοκομείου της πόλης και συμβολαιογραφικά έγγραφα– την οργάνωση ενός χώρου που τοποθετείται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής αλλά και της επιστημονικής έρευνας. Βλ. περισσότερα στο Δρίκος (2002).

Οι συστηματικές εργασίες εξαντλούνται σε δημοσιεύσεις γιατρών²⁶ και αστυνομικών.²⁷ Ωστόσο η παράδοση της μονοπώλησης του λόγου από το ιατρικό και νομικό πλαίσιο συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για το χώρο εκφράζεται κυρίως από τις επιστήμες της επιδημιολογίας και της εγκληματολογίας.²⁸

Εξαιρέση αποτελούν οι εργασίες της φεμινίστριας Τ. Χατζή και του κοινωνιολόγου Γ. Λάζου.²⁹ Αν και η πρώτη δεν υπηρετεί κάποιο

26. Βλ. την εργασία του Ν. Δρακουλίδη, 1929, *Ιστορική και κοινωνική επισκόπησης της πορνείας*, Αθήνα: Γ. Καλέργης. Ο συγγραφέας, γιατρός στο επάγγελμα, διετέλεσε διευθυντής στο Κέντρο Αφροδισίων Νοσημάτων του νοσοκομείου 'Α. Συγγρός'.

27. Βλ. ενδεικτικά, Α. Κουτσουμάρης, 1963, *Η γυναίκα θύμα σεξουαλικής εμπορίας: οι ευθύνες του κράτους*, Αθήνα: Αστήρ. Ο συγγραφέας διετέλεσε αστυνομικός διευθυντής.

28. Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Γ. Λάζο, «την τελευταία πενταετία μία σειρά από παρεμπόδιες ή αποσπασματικές προσεγγίσεις της πορνείας αναπτύσσονται [...] στο πλαίσιο των οποίων η πορνεία αντιμετωπίζεται ως παραβατική δραστηριότητα, ως παράγοντας μετάδοσης σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, κι άλλοτε ως χώρος καταπίεσης των ανθρώπινων δικαιωμάτων» (1998: 384). Σημειώνω ενδεικτικά τις εξής εργασίες: Ζαβιτσάνος κ.ά. (1984), για τα βιο-κοινωνικά χαρακτηριστικά των νόμιμα εκδιδόμενων γυναικών, που υποστηρίχθηκε από το Εργαστήριο Επιδημιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, των Καλλίνικου, Παπουτσάκη κ.ά. (1985) με θέμα τις «ανοσολογικές διαταραχές επί ιεροδόλων και συσχέτιση με σεξουαλικά μεταδιδόμενες λοιμώξεις», Ρουμελιώτης, Κορνάρος κ.ά., 1993, «Παράγοντες κινδύνου λοίμωξης από το HIV σε Ελληνίδες ιεροδούλες», Ρουμελιώτης – Κορνάρος, 1997, «Η HIV λοίμωξη σε σχέση με τους μετακινούμενους πληθυσμούς. Το πρόβλημα των εκδιδόμενων γυναικών στην Ελλάδα», και Καμίνης, 1999, «Απελάσεις αλλοδαπών γυναικών σε νυχτερινά κέντρα διασκέδασης. Υπόθεση της 14.6.1999». Στις παραπάνω εργασίες επισημαίνω τη χρήση όρων όπως «νόμιμα εκδιδόμενες» ή «ιερόδουλες» και την προσέγγιση αυτών των υποκειμένων στο πλαίσιο της ευρύτερης ανησυχίας για τον ιό του HIV – ειδικά κατά την πρώτη περίοδο, 1984-5. Σχετικά με το τελευταίο, βλ. Pheterson (1999).

29. Τόσο ο Λάζος όσο και η Χατζή υιοθετούν μία αρνητική στάση απέναντι στο φαινόμενο της σεξουαλικής εργασίας. Εξαιρέση αποτελεί η λαογραφικού τύπου μελέτη του Πετρόπουλου, *Το μπουρδέλο*, στην πρώτη κιόλας σελίδα του οποίου ο συγγραφέας δηλώνει τη θετική του στάση απέναντι στο ζήτημα (1991 [1980]: 9). Στο βιβλίο αυτό ο Πετρόπουλος επιχειρεί μία περιγραφή, με πλούσιες εικόνες, των ομαδικών 'οίκων

επιστημονικό είδος έρευνας ή ερμηνείας, ωστόσο η βιογραφικού τύπου αφήγηση αλλά και η επιτόπια παρατήρηση διακρίνουν την προσπάθειά της από προηγούμενες δημοσιογραφικού ύφους συνεντεύξεις. Στο βιβλίο *Πουτάνα*, και στη συμπληρωμένη επανέκδοση του 1991, *Πουτάνα. Δεκατρία χρόνια μετά*, η Χατζή παραθέτει βιογραφικές ιστορίες 'εκδιδόμενων γυναικών' σε 'οίκους ανοχής'.³⁰ Όπως η ίδια δηλώνει στην εισαγωγή της συμπληρωμένης επανέκδοσης, βασικό κίνητρο για την εργασία αυτή αποτελούσε η πεποίθηση ότι «η πορνεία θα εξαφανιζότανε κάτω από την πίεση ενός δυναμικού φεμινιστικού κινήματος».

Οι μελέτες του Λάζου (1998, 2001) οφείλονται κατά ένα μέρος στη διαπίστωση που είχε κάνει σε προηγούμενη εργασία (1997) για τη σεξουαλικότητα στη σύγχρονη Ελλάδα: «Η πορνεία έβγαινε από παντού [...] ο έντονος ανταλλακτισμός στην πράξη των σεξουαλικών συντρόφων είναι καταφανής, δημιουργώντας συχνά ερωτήματα πάνω στη σχέση μεταξύ πορνείας κι ευρύτερης σεξουαλικότητας»³¹ (1998: 413). Όπως δηλώνει, «σκοπεύει να μελετήσει την πορνεία ως ενιαίο πεδίο της

ανοχής' στις πόλεις της Θεσσαλονίκης και του Πειραιά, μέχρι τη δεκαετία του 1960, με ταυτόχρονες αναφορές στον Φαίδωνα Κουκουλέ – για την πορνεία στους βυζαντινούς χρόνους.

30. Η συγγραφέας παρουσιάζει έναν πολύ περιορισμένο αριθμό συνεντεύξεων –από τις πλέον των 300 που συνέλεξε–, που δεν υπερβαίνει τις 25. Οι συνεντεύξεις έχουν υποστεί αρκετή επεξεργασία εκ μέρους της ώστε να πάρουν τη μορφή ιστορίας ζωής (πληροφορία που προέρχεται από προσωπική επικοινωνία με την Τ. Χατζή).

31. Η παρατήρηση αυτή είναι αρκετά ενδιαφέρουσα και έχει δώσει αφορμή για θεωρητικές συζητήσεις (βλ. παραπάνω), τις οποίες όμως ο συγγραφέας αγνοεί. Ο «έντονος ανταλλακτισμός» μοιάζει να είναι ακατανόητος, απροσδόκητος και ηθικά απαράδεκτος στις ερωτικές σχέσεις. Εντούτοις, στο πλαίσιο της δικής μου εργασίας η παρατήρηση αυτή είναι πολύ χρήσιμη. Διαφωνώ με το σχήμα 'εκπόρνευσης' της

κοινωνικής δομής και ζωής, σε συγκεκριμένη χώρα και σε μια συγκεκριμένη χρονική συγκυρία (1991-97 με έμφαση 1995-95)» (1998: 388). Ορίζοντας το ερευνητικό του αντικείμενο γράφει ότι:

«Η συγκεκριμένη έρευνα δεν προσέγγισε πόρνες. Προσέγγισε γυναίκες. Γυναίκες που μισθώνονται από άνδρες για να τους προσφέρουν κάτι σε σεξουαλικές υπηρεσίες. Εντόπισε πόρνες και επικοινωνήσε με τη γυναίκα που βρίσκεται σε αυτή τη θέση. Δεν είδε και δεν προσπάθησε να κατανοήσει γυναίκες σε πορνική θέση. Δεν προσέγγισε τη γυναίκα ως πόρνη αλλά την πόρνη ως γυναίκα. Ενδιαφέρθηκε για τη γυναίκα μέσα στον πολυσύνθετο ρόλο. Η μάλλον ασυνήθιστη αυτή αντιστροφή δεν είναι τυχαία και, βέβαια, δεν είναι χωρίς συνέπειες. Ευθύς εξαρχής, το υποκείμενο προς χειραφέτηση δεν είναι η πόρνη αλλά η γυναίκα. Συνεπώς το ζήτημα που τροπίζει λογικά και ηθικά την έρευνα είναι η χειραφέτηση της γυναίκας από την πορνεία, η εξαφάνιση της πορνείας» (1998: 396-7, η έμφαση στο κείμενο).

Ασκώντας αυστηρή κριτική στο ρεύμα σκέψης που αμφισβητεί τους όρους ‘εκμετάλλευση’, ‘θυματοποίηση’, ‘καταναγκασμός’ και διεκδικεί τους όρους ‘εργασία’, ‘επιλογή’, ‘δικαιώματα’, γράφει:

«[...] τον τελευταίο καιρό αναπτύσσεται μια πλούσια εκστρατεία χειραφέτησης και αποστιγματισμού της πόρνης ως πόρνης. Η εκστρατεία αυτή δεν αποσκοπεί στη χειραφέτηση της γυναίκας από την πορνεία. Σε μία ταξική-ανδρισμική κοινωνία που οργανώνει τη ζωή σε σχήματα ανισοτήτων και μόνον η ιδέα αυτή προκαλεί τον τρόπο που προκαλεί κάθε αντίφαση. Αποσκοπεί στη χειραφέτηση της πόρνης από την πορνεία ως προκαπιταλιστικό κοινωνικό μόρφωμα. Η εκστρατεία χειραφέτησης της πόρνης δεν είναι παρά η μετατροπή της πόρνης σε σεξουαλική εργάτρια, και δεν αποτελεί χειραφέτηση της γυναίκας αλλά διαιώνιση και ενίσχυση της

σεξουαλικότητας, αντίθετα υποστηρίζω το σχήμα ‘κανονικοποίησης’ της σεξουαλικής εργασίας.

υποταγής της με καπιταλιστικές μεθόδους. Στο νέο αστικής έμπνευσης κι εφαρμογής τύπο χειραφέτησης όχι μόνον δε θα απαλλαγεί η πόρνη από τα δεσμά της πορνείας αλλά κάθε γυναίκα θα δικαιούται πλέον –θα είναι φιλελεύθερη– να είναι και σεξουαλική εργάτρια. Ο πολυδιαφημισμένος ανθρωπιστικός αποστιγματισμός της πόρνης δεν είναι παρά ένας αστικοκαπιταλιστικός αναστιγματισμός» (1998: 397),

ενώ διακηρύσσει ότι: «η μελέτη αυτή είναι οργανωμένη με τρόπο ώστε να συμβάλει στην εξαφάνιση της πορνείας» (1998: 389).

Στην εργασία του *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα. 1. Η εκδιδόμενη* (2001), ο Γ. Λάζος επιχειρεί να περιγράψει τη διαμόρφωση της πορνείας μέσα στο χρόνο, η οποία καταλήγει στη διαπίστωσή του ότι η ‘πορνηκή αγορά’ άλλαξε δραματικά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα: «το κρίσιμο στοιχείο που έφερε αυτή τη ριζική αλλαγή, τη χωρίς επιστροφή αναδιοργάνωση στην πορνεία, ήταν οι γυναίκες από την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, που προωθήθηκαν από τα δίκτυα διεθνικής σωματεμπορίας (δίκτυα *trafficking*)» (2001: 12). Το πρώτο μέρος της μελέτης αναφέρεται στην περίοδο 1836-1980. Εκεί παρουσιάζονται, αφενός, το νομικό πλαίσιο (που όμως ίσχυε μέχρι το 1999) και, αφετέρου, στατιστικά στοιχεία κυρίως δημογραφικού χαρακτήρα αναφορικά με την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο αλλά και τους τόπους συγκέντρωσης ‘οίκων ανοχής’. Στο δεύτερο μέρος, επικεντρώνεται στην περίοδο 1980-2000. Ακολουθεί την παραδοχή ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των γυναικών που ήρθαν από ανατολικές και βαλκανικές χώρες και εργάζονται στην Ελλάδα αποτελείται από ‘εξαναγκαστικά εκδιδόμενα άτομα’, χωρίς όμως να αποδεικνύεται ο εξαναγκασμός. Χρησιμοποιεί στατιστικά στοιχεία για

να παρουσιάσει τον αριθμό, την εθνικότητα ή την ηλικία γυναικών που διακινήθηκαν από τα λεγόμενα δίκτυα, αλλά δεν προχωρά περαιτέρω στη σκιαγράφηση των δικτύων και των τρόπων λειτουργίας τους. Ενώ, κατανέμει την πορνική εργασία σε διάφορους χώρους, δεν παρέχει στον αναγνώστη μία πυκνότερη παρουσίαση του υλικού του. Αντίθετα από τις δεσμεύσεις του στην εισαγωγή της εργασίας, σε όλο το βιβλίο απουσιάζει παντελώς η 'φωνή' των άμεσα ενδιαφερομένων.

Σε επίπεδο φεμινιστικού λόγου στην Ελλάδα παρατηρούμε να αναπαράγεται η διαμάχη των δεκαετιών του 70 κι 80, στην Αμερική.³² Στο κείμενο της, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα 'Αυγή' (3/6/2003), η Χ. Στέκκα, φεμινίστρια-μέλος του Φεμινιστικού Κέντρου Αθήνας, επιχειρεί μία περιγραφή των φεμινιστικών αντιπαραθέσεων σε σχέση με την αποποινικοποίηση και την κατάργηση της πορνείας. Στην παρουσίαση της συντάσσεται με κλασσικές φεμινιστικές θέσεις όπως των Millet, Dowrkin, κι αμφισβητεί την αναγνώριση της πορνείας ως σεξουαλική εργασία κι ως επιλογή. Ωστόσο κλείνοντας το άρθρο της επισημαίνει τον κίνδυνο της επιβολής μεγαλύτερη καταστολής κι απαγορεύσεων στις πόρνες, από ακραίες θέσεις φεμινιστικών οργανώσεων που διεκδικούν την πλήρη ποινικοποίηση της σεξουαλικής αγοράς.³³ Οι αντίπαλες φεμινιστικές απόψεις έχουν πολωθεί με αφορμή

32. Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα έχει ασχοληθεί αποσπασματικά με το ζήτημα της σεξουαλικής εργασίας από τη δεκαετία του 1980. Ωστόσο, αν κι έχει ενδιαφέρον η εξέλιξη της συζήτησης δε στάθηκε δυνατό να την επεξεργαστώ όσο θα ήθελα προκειμένου να τη μεταφέρω εδώ.

33. Ενδεικτικό παράδειγμα της παραπάνω θέσης αποτελεί η αφίσα που κυκλοφόρησε το 1999 κι έφερε την υπογραφή του Δικτύου για τα πολιτικά και

την στρατηγική κατάργησης της πορνείας από τη μια, και το αίτημα νομιμοποίησης της πορνείας από την άλλη.

κοινωνικά δικαιώματα με το σύνθημα: «για τα σύγχρονα σκλαβοπάζαρα δεν ευθύνονται μόνο οι έμποροι αλλά και οι πελάτες».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ 'ΜΠΑΡ ΜΕ ΓΥΝΑΙΚΕΣ': ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΠΑΡ ΜΕ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

Μια παρέα φαντάρων στο τρένο προς τη Δράμα συζητούν για τη νυχτερινή ζωή της πόλης και κάνουν σχέδια για τις μελλοντικές τους εξόδους. Έχουν πληροφορηθεί ότι υπάρχουν πολλά μπαρ και έντονη νυχτερινή κίνηση. Αναρωτιούνται αν θα έχει 'γκόμενες' και αν θα είναι εύκολο να 'βγάλουν γκόμενα'. Τότε ένας από τη συντροφιά λέει με ύφος πονηρό: «*Ευτυχώς που υπάρχουν και τα άλλα [κλείνει το μάτι] μπαρ*». Κάποιος από την παρέα μάλλον δεν κατάλαβε και χρειάστηκε επεξήγηση: «*Τα άλλα ρε, με γυναίκες*».

Η λέξη 'μπαρ' (bar) είναι ένας διεθνής όρος που παραπέμπει σε έναν ειδικό χώρο και σε ειδικές δραστηριότητες. Πρόκειται για καταστήματα που σερβίρουν και πωλούν οινοπνευματώδη ποτά και λειτουργούν συνήθως τις βραδινές ώρες. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για χώρους διάθεσης τηςσχόλης. Ξεφυλλίζοντας έναν οδηγό για την ψυχαγωγία και τη διασκέδαση στην Αθήνα βρίσκεται κανείς μπροστά σε ένα πλήθος

ταξινομήσεων των μπαρ. Ενδεικτικά αναφέρω τα piano bar, bar restaurant, snack bar, wine bar, café bar, disco bar. Επίσης, ανάλογα με το είδος της μουσικής που 'παίζεται' σε αυτά, υπάρχουν τα rock bar, jazz bar, mainstream κ.λπ. Τα τελευταία χρόνια ειδική κατηγορία αποτελούν και τα γκέι μπαρ – αν και λειτουργούν αρκετά χρόνια πριν καταχωρισθούν στους οδηγούς. Η μόνη, ίσως, κατηγορία –αν και πολυπληθής– που δεν αναφέρεται είναι τα 'μπαρ με γυναίκες'. Πρόκειται για έναν ιδιαίτερο τύπο μπαρ αφού εκτός από ποτά 'σερβίρει' και γυναικεία συντροφιά στην πελατεία του, η οποία αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από άνδρες μόνους ή σε μικρές παρέες.¹ Η αποσιώπηση αυτής της κατηγορίας πιστεύω ότι συνδέεται άμεσα με τούτη την ιδιαίτερη δραστηριότητα, δηλαδή την εκχρηματισμένη συναναστροφή ανδρών και γυναικών. Η δραστηριότητα αυτή, ωστόσο, τελεί διαρκώς σε αμφίσημη κατάσταση. Όπως θα φανεί και παρακάτω, η ίδια η θέση των γυναικών σ' αυτό το περιβάλλον ενώ είναι επαγγελματική, δεν αναγνωρίζεται τυπικά –από το νόμο– ως τέτοια. Επιπλέον, το είδος της συναναστροφής εντάσσει αυτήν την κατηγορία καταστημάτων σε ένα μεθοριακό χώρο ανάμεσα στον οίκο ανοχής και το μπαρ.

Τα 'μπαρ με γυναίκες' εντάσσονται σε αυτό που λέγεται 'ο κόσμος της νύχτας' και, συνακόλουθα, οι άνθρωποι που συνδέονται επαγγελματικά με αυτά θεωρούνται 'άνθρωποι της νύχτας'. Σε τούτο το σημείο θεωρώ

1. Ακολουθώντας τον Παπαταξιάρχη (1992: 243), σπεύδω να κάνω μία παρατήρηση. Ενώ επιθυμώ να φανεί η ιδιαιτερότητα του χώρου σε σχέση με άλλους χώρους διάθεσης τηςσχόλης και κατανάλωσης αλκοόλ, εντούτοις δεν θέλω να διακινδυνεύσω την υποστασιοποίηση του 'μπαρ με γυναίκες' ως ανθρωπολογικής κατηγορίας.

σκοπίμο να ανοίξω μία παρένθεση και να μιλήσω λίγο για τη 'νύχτα'. Ενώ εκ πρώτης όψεως ο όρος φαίνεται γενικός, όρος-ομπρέλα, που περιλαμβάνει πλήθος επαγγελματικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων, εντούτοις στον κυρίαρχο λόγο, κυρίως στον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο, χρησιμοποιείται συστηματικά (οι 'άνθρωποι της νύχτας', 'οι νονοί της νύχτας', 'οι νόμοι της νύχτας', 'ο κόσμος της νύχτας' κ.λπ.) για να περιγράψει ανθρώπους, χώρους και δραστηριότητες που βρίσκονται στο όριο της νομιμότητας, με τη νομική έννοια.² Έτσι, για παράδειγμα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως 'άνθρωπος της νύχτας' ο ιδιοκτήτης ενός 'μπαρ με γυναίκες', στο κατάστημα του οποίου εργάζονταν 'παράνομα' αλλοδαπές γυναίκες, ποτέ όμως δεν θα χαρακτηριστεί με τον ίδιο όρο κάποιος (μεγαλο-)επιχειρηματίας νυχτερινού κέντρου στην παραλιακή οδό στη Γλυφάδα (παρά το γεγονός ότι μπορεί να απασχολούνται σε αυτό αλλοδαποί –παράνομα– εργαζόμενοι). Είναι πιθανό η επιλεκτική χρήση του όρου να αποτελεί μία ακόμα στιγματιστική διαδικασία, διαδικασία αναπαραγωγής των στερεότυπων, μεταξύ των οποίων σε πολλές περιπτώσεις –όπως στο παράδειγμα που προανέφερα– διακρίνονται κριτήρια ταξικού χαρακτήρα.

Η 'νύχτα' και το 'σκοτάδι', με τη σειρά τους, παραπέμπουν μεταφορικά στο 'κρυφό', το 'παράνομο', το 'μη κανονικό'. Οριοθετούνται

2. Η υπονοούμενη διάκριση ανάμεσα στη νομιμότητα με τη νομική έννοια και σε άλλες εννοιολογήσεις της νομιμότητας γίνεται εδώ για διευκρινιστικούς λόγους. Ωστόσο, σύμφωνα με τις φουκοϊκές προσεγγίσεις ο νομικός λόγος –στην αστική, τουλάχιστον, οργάνωση της κοινωνίας– παράγει ευρύτερες σημασίες και εννοιολογήσεις της νομιμότητας που διαπλέκονται με ηθικές και άλλου τύπου αξιολογήσεις.

με τούτο τον τρόπο δύο κόσμοι: αυτός της ‘μέρας’, της ‘νομιμότητας’, της ‘κανονικότητας’, της εργασίας και αυτός της ‘νύκτας’, της ‘παρανομίας’, της ‘απόκλισης’, της ‘ακολασίας’. Με αυτήν τη λογική σκιαγραφείται το περίγραμμα ενός συντεταγμένου ‘υπόκοσμου’,³ μιας οριοθετημένης συλλογικότητας με τα χαρακτηριστικά ‘υποκουλτούρας’.⁴ Εντούτοις, αξιοσημείωτη είναι και η διαρκής διαντίδραση ανάμεσα στα κυρίαρχα νοήματα των μεταφορικών εννοιών και στην ‘από τα κάτω’ επανερμηνεία τους.

Επιστρέφοντας στην προηγούμενη συζήτηση, διαπιστώνω καθημερινά –και σήμερα ακόμα, μετά την έρευνα– ότι δεν υφίσταται ένας ειδικός όρος γι’ αυτού του είδους τα μπαρ. Αντίθετα, χρησιμοποιούνται διάφορες ονομασίες αλλά καμία δεν είναι κυρίαρχη. Ο όρος που επέλεξα να χρησιμοποιήσω σε αυτήν την εργασία, δηλαδή ‘μπαρ με γυναίκες’, είναι περισσότερο περιγραφικός και διευκρινιστικός, όπως φαίνεται και στο

3. Βλ. την εξαιρετική εργασία του Cressey (1971[1932]) για τα «taxi dance halls», στη δεκαετία του '20 στις Η.Π.Α.. Το «taxi dance hall» είναι ένας εμπορικός δημόσιος χώρος που απευθύνεται αποκλειστικά σε ανδρική πελατεία, και ο οποίος προσπαθεί να παρέχει στους πελάτες του την ευκαιρία κοινωνικής επαφής μέσω του χορού με γυναίκες τις οποίες προσλαμβάνει ως ‘παρτενέρ’ χορού, και οι οποίες πληρώνονται στη βάση προμήθειας μέσω εισιτηρίου (για κάθε μεμονωμένο χορό). Για το συγκεκριμένο «θεσμό», σύμφωνα με τον ίδιο το συγγραφέα, υποστηρίζεται ότι πρόκειται για ένα «διακριτό κοινωνικό κόσμο, με τους δικούς του τρόπους δράσης, ομιλίας, και σκέψης. Έχει το δικό του λεξιλόγιο, τις δικές του δραστηριότητες και συμφέροντα, τις δικές του αντιλήψεις για το τι είναι σημαντικό στη ζωή, και –μέχρι κάποιο βαθμό– το δικό του σχήμα/ πρόταση ζωής» (1971:193). Παρόμοια σκοπιά υιοθετεί κι ο Ζαϊμάκης (1999) στη μελέτη του αστικού μετασχηματισμού της πόλης του Ηρακλείου. Εδώ ο συγγραφέας υιοθετεί την οπτική της «νησίδας πολιτισμού» προκειμένου να αναλύσει συστηματικά την «περιθωριακή» δράση στο Λάκκο του Ηρακλείου.

4. Για την ανάλυση της έννοιας της ‘υποκουλτούρας’, βλ. Hebdidge (1988 [1981]).

παραπάνω παράδειγμα, ενώ από τη σκοπιά του μπαρ έχει μάλλον περιορισμένη χρήση.

Ο επίσης διευκρινιστικός και περιγραφικός όρος 'μπαρ με κονσομασιόν' είναι ανενεργός. Αντίθετα, οι άνθρωποι που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέονται με τα μπαρ χρησιμοποιούν το γενικό όρο 'μαγαζί', ο οποίος αρκετές φορές συνοδεύεται από το μικρό όνομα του/της ιδιοκτήτη/ριας. Περιφερειακά και σπάνια έχω καταγράψει τους όρους 'πουτανάδικα', 'πωσελενάδικα' καθώς και την έκφραση 'Πάμε στις κούκλες'. Αντίθετα οι όροι 'κωλάδικα' και 'κωλόμπαρα' είναι αρκετά διαδεδομένοι, στον προφορικό πάντα λόγο –κυρίως– ανθρώπων που επιθυμούν να εκφραστούν κριτικά ή/και αρνητικά τόσο για τα μπαρ αυτά όσο και για την πρόθεση κατανάλωσης αυτού του είδους διασκέδασης. Αντισταθμιστικά προς αυτούς τους χαρακτηρισμούς κάποιοι άνθρωποι, κυρίως γυναίκες εργαζόμενες σε αυτά ή/και πελάτες που επιθυμούν να μετριάσουν τις αρνητικές εντυπώσεις, χρησιμοποιούν τον όρο 'μπαράκι'. Το 'μπαράκι' παραπέμπει σε κάτι ήσυχο, μικρό, τακτοποιημένο, 'κανονικό'.⁵

Δεν είναι γνωστό από πού έλκουν την καταγωγή τους αυτά τα μπαρ και πότε πρωτοεμφανίστηκαν στην Ελλάδα.⁶ Υπάρχει ο μύθος ότι το

5. Σε μια συζήτηση για το μπαρ ως *στέκι*, ο Σουλιώτης (2002: 215 κ.ε.) αναφέρει ότι οι συνομιλητές του διακρίνουν το μπαρ ως χώρο διασκέδασης από το κλαμπ, και θεωρούν το μπαρ χώρο 'μικρό και ζεστό', όπου οι κοινωνικές σχέσεις έχουν χαρακτήρα προσωπικό

6. Δεν στάθηκε δυνατό να μάθω τίποτα ούτε για την 'ιστορία' του όρου 'κονσομασιόν' ούτε, ειδικότερα, για τη στιγμή κατά την οποία η λέξη μπήκε στην ελληνική γλώσσα. Εντούτοις, εντοπίζονται αφηγητές που αναφέρουν τον όρο 'κονσομασιόν', με τη σημασία που έχει σήμερα, συζητώντας για την περιοχή της

πρώτο μπαρ με γυναίκες' λειτούργησε κατά το Μεσοπόλεμο στην πλατεία Βάθη, στην Αθήνα. Το όνομά του ήταν 'Χαβάνη' και ιδιοκτήτης του μια διάσημη 'οικογένεια της νύχτας'. Το εντυπωσιακό στοιχείο αυτής της ιστορίας, όπως μου την αφηγήθηκε ο Ντίνος (ιδιοκτήτης μπαρ, 55 ετών), είναι ότι αντί για γυναίκες στο μπαρ δούλευαν άνδρες («πούστηδες» με τα λόγια του Ντίνου) ντυμένοι γυναίκες. Όπως αργότερα μου έλεγε ο Χρόνης, επιβεβαιώνοντας τον Ντίνο (πελάτης σε μπαρ, περίπου 70 ετών), τη 'Χαβάνη' τη θυμόταν μέχρι το 1960, αν και ο ίδιος δεν σύχναζε ποτέ εκεί, γιατί ήταν «πουστράδικο». Μια άλλη θεωρία που έχω καταγράψει είναι του Γιάννη (ιδιοκτήτη μπαρ, 45 ετών), ο οποίος ισχυρίζεται ότι: «Όταν έκλεισαν την Τρούμπα, το '60, άνοιξαν τα μπαρ στο Καλαμάκι και την παραλιακή. Το '80 άρχισαν να μαζεύονται προς την Αθήνα, δηλαδή

Τρούμπας κατά το Μεσοπόλεμο, βλ. και Σ. Βρανά, (κ.κ.), *Η Τρούμπα*, Αθήνα: Σμυρνιακάκης. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρεται ότι πριν από τον πόλεμο τα καμπαρέ λειτουργούσαν ως μπαρ: «Κάποιος είχε ανοίξει ένα μπαράκι, το λεγόμενο "φλιπ-μπαρ", και μετά το έκανε καμπαρέ». Η αφηγήτρια σημειώνει ότι όλα αυτά συνέβαιναν πριν από το 1945, οπότε άνοιξαν τα καμπαρέ, και ότι «[στο μπαράκι] είχε πολλές γυναίκες μέσα!». Οι γυναίκες της παραπάνω αφήγησης αποκαλούνται 'κονσοματρίδες' και, σύμφωνα με κάποια άλλη, υποστηρίζεται ότι υποχρεούνταν σε ιατρική εξέταση από τους γιατρούς (2 φορές την εβδομάδα). Ευρύτερα στο βιβλίο υποστηρίζεται ότι ο τρόπος που τότε χαρακτηριζόταν κάποια γυναίκα ως επαγγελματίας πόρνη περνούσε μέσα από τα μπαρ ή τα καμπαρέ όπου την εντόπιζε η αστυνομία. Χωρίς να υπάρχουν τα απαραίτητα δεδομένα για να στοιχειοθετηθεί επιχείρημα, γίνεται φανερό ότι τα μπαρ συνδέονταν με κάποιον τρόπο με τα καμπαρέ, τα τελευταία όμως αποτελούσαν ένα χώρο που, τόσο στην Τρούμπα όσο και αλλού, δεν απευθύνονταν σε αποκλειστικά ανδρική πελατεία. Οι γυναίκες που εργάζονταν στα καμπαρέ φαίνεται να είχαν δραστηριότητες που περιελάμβαναν τη συντροφιά και το συμποσιασμό με τους θαμώνες (βλ. και Ζαϊμάκης 1998, 1999). Για μια συζήτηση για τα καμπαρέ στο πλαίσιο της 'αναδιοργάνωσης' της διασκέδασης (reformation of amusement) στην Αμερική, βλ. Erenberg (1981).

την Κυψέλη, τη Μιχαλακοπούλου, το Παγκράτι. Πιο πριν υπήρχαν γύρω από την Ομόνοια μόνο, στη Βάθη, την Κουμουνδούρου».

Η θεωρία που υποστηρίζει ο Γιάννης συνδέει τα μπαρ με την παρουσία των Αμερικανών στρατιωτών και στρατιωτικών στην Αττική εκείνη την εποχή, και πιο συγκεκριμένα τον έκτο στόλο με την Τρούμπα, και την αεροπορική βάση με το Καλαμάκι και την παραλιακή. Όταν αναφέρεται στη συγκέντρωση των μπαρ στην Αθήνα μάλλον εννοεί τον τύπο των μπαρ που υπάρχουν σήμερα και αφήνει να διαφανεί ότι τα παλαιά (τα γύρω από την Ομόνοια) ήταν διαφορετικά. Ο Χρόνης, μιλώντας μου για τα μπαρ του 1950-60, θυμόταν δυο τρία στην ίδια περιοχή, 'με καβάτζες'.⁷ Σ' αυτές τις 'καβάτζες' μου έλεγε ότι οι πελάτες με τις γυναίκες είχαν ερωτικές περιπτώξεις. Παρατήρησα ότι σε κάποια μπαρ υπάρχουν καθιστικά σύνολα που μοιάζουν μ' αυτά που μου ανέφερε ο συνομιλητής μου. Δεν πρόσεξα, εντούτοις, κανενός είδους προτίμηση προς αυτά τα καθιστικά έναντι άλλων θέσεων, και κυρίως της 'μπάρας' (βλ. παρακάτω). Για την οποιαδήποτε ερωτική-σεξουαλική δραστηριότητα ανάμεσα στους άνδρες πελάτες και στις γυναίκες εργαζόμενες μέσα στο μπαρ δεν παρατήρησα κάποια τάση ή διάθεση απομόνωσης.

7. Πρόκειται για καθιστικά, δύο αντικριστούς καναπέδες με πολύ ψηλές πλάτες και ένα τραπέζι στη μέση, που απομόνωναν αυτούς που κάθονταν από τον υπόλοιπο χώρο. Θυμάμαι, πάντως, τη γιαγιά μου να μου διηγείται μια ιστορία κατά την οποία όταν ήταν αρραβωνιασμένη με τον παππού μου, στο Μεσοπόλεμο, 'πήγαν ραντεβού' σε κάποιο μέρος που είχε 'σεπαρέ', και η περιγραφή του 'σεπαρέ' μοιάζει πολύ με την περιγραφή της 'καβάτζας'. Σύμφωνα, πάντα, με την ίδια ιστορία, η γιαγιά μου αντίκρισε με τρόπο και ντροπή 'αίματα περιόδου' στον υποτιθέμενο καναπέ: «Κατάλαβα τι γινόταν εκεί και

Ένα άλλο στοιχείο που κατέγραφα για το 'παρελθόν' των 'μπαρ με γυναίκες' είναι ότι οι πελάτες δεν κερνούσαν τις γυναίκες ποτά, όπως συνηθίζεται σήμερα. Παλαιότερα οι πελάτες αγόραζαν 'μπουκάλι' (φιάλη ουίσκι ή σπανιότερα άλλο ποτό) και οι γυναίκες της συντροφιάς έπιναν από αυτό. Κάποια ελάχιστα μπαρ ακόμα 'δουλεύουν το μπουκάλι' –όπως αποκαλείται αυτή η πρακτική– παράλληλα με τα 'γυναικεία ποτά'.

Χωρίς αμφιβολία παρατηρεί κανείς ότι τα 'μπαρ με γυναίκες' εμφανίζονται ακόμα και σε περιοχές στις οποίες οι χώροι της νυχτερινής διασκέδασης είναι εξαιρετικά περιορισμένοι. Μετά τη Μεταπολίτευση άρχισαν, σταδιακά, να εξαπλώνονται σε όλη τη χώρα. Είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό το γεγονός ότι 'μπαρ με γυναίκες' υπάρχουν οπουδήποτε, ακόμα και στη 'μέση του πουθενά'. Στην Αθήνα ο κύριος όγκος τους βρίσκεται στην Κυψέλη και στη Μικαλακοπούλου, αλλά αρκετά βρίσκονται και σε πολλές άλλες συνοικίες. Σε κάθε μεγάλη αλλά και μικρότερη πόλη λειτουργούν 'μπαρ με γυναίκες', και ακόμα σε αρκετά χωριά, κυρίως στις εισόδους/εξόδους του χωριού.

Ειδικά για περιοχές της επαρχίας, το πιθανότερο είναι πως πρωτοεμφανίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970, και μάλιστα το πρώτο μπαρ που άνοιξε σε μια μικρή θεσσαλική πόλη, του 'Μαξιμάκια', έμεινε ιστορικό (λειτουργούσε από το 1977 μέχρι και την εποχή της έρευνας, με το όνομα 'Μαξιμ' – πρόκειται για ένα αντίστροφο παράδειγμα ονοματοδοσίας, κατά το οποίο ο ιδιοκτήτης παίρνει το όνομα του μπαρ, βλ. παρακάτω). Ανάγλυφη η σχετική αφήγηση της Νίκης, που

ζήτησα από τον παππού σου να φύγουμε αμέσως!» Ο Ζαϊμάκης (1999) επίσης αναφέρει τα καφωδεία/ 'σεπαρέ' στο Λάκκο Ηρακλείου.

μεταφέρει εικόνες που της έχουν αφηγηθεί άλλοι (‘κονσοματρίς’ 30 ετών, εργάστηκε η ίδια στο μπαρ μετά το 1988): *«Έπρεπε να βλεπες τους βλάχους με τα τρακτέρ να μαζεύονται και να περιμένουν απέξω να ανοίξει το μαγαζί, σα διαδήλωση».*

Αν και οι πληροφορίες για το μακρινό παρελθόν είναι λίγες και διάσπαρτες, για το πιο πρόσφατο –και ειδικά τη δεκαετία του 1980– όλα δείχνουν πως υπήρξε, πράγματι, η ‘χρυσή εποχή’ των ‘μπαρ με γυναίκες’. Για αρκετούς λόγους το παρελθόν αναδεικνύεται μέσα από το λόγο των περισσότερων συνομιλητών/ριών μου σχεδόν μυθικό: πολλά (περισσότερα) χρήματα, πολλοί (περισσότεροι) πελάτες, λιγότερα (αλλά όχι λίγα) μπαρ, και όχι μόνο για τα μπαρ της επαρχίας αλλά και της Αθήνας.⁸ Αφηγείται η Κορίνα (‘κονσοματρίς’, 32 ετών): *«Δουλειά, δουλειά!!! Τα πουλμανάκια απέξω κάθε βράδυ, δουλειά! Κόσμος, πελάτες [...]*» Αλλά και η Νίκη μου μεταφέρει τα λόγια κάποιου πελάτη στο μπαρ του ‘Μαξιμάκια’: *«Το βλέπεις το μαγαζί; Φαντάσου ότι εδώ είναι το Εθνικό Νομισματοκοπείο, αποθήκη κι έχουμε τα χαρτονομίσματα, φαντάσου το*

8. Είναι πιθανό η άνθηση των μπαρ στις δεκαετίες του 1970 και ιδιαίτερα του 1980 να σχετίζεται με μια νέα φάση στην ελληνική (και ειδικά) αγροτική οικονομία. Η πάλαι ποτέ εγκαταλειμμένη ύπαιθρος ανακουφίζεται από την εισροή χρημάτων από τα αγροτικά δάνεια και την εκταμίευση πόρων από τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα. Μεγάλο μέρος αυτών των χρημάτων υποστηρίζεται ότι δαπανήθηκε για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, ενώ παραμελήθηκε ο ουσιαστικός σκοπός των κοινοτικών πόρων που αφορούσε στον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής. Σχετικά με την καταναλωτική στροφή των αγροτικών νοικοκυριών, βλ. Βλαχούτσικου (1998). Επίσης ο Παπαταξιάρχης (1999) σχολιάζει εκτενώς την πρακτική αγροτών σε μια κοινότητα της Λέσβου να ‘παίζουν στα χαρτιά’ τα χρήματα από τα αγροτικά δάνεια ως πράξη ‘δημιουργικής αντίστασης’ (‘constructive resistance’, υπό την ευρεία έννοια της αμφισβήτησης ηγεμονικών νοημάτων, είτε είναι η συγγένεια, το συμφέρον, το κράτος κ.λπ.).

λοιπόν με δεματάκια πεντοχίλιαρα, δεν είχαν βγει ακόμα τα 10χίλιαρα, από κάτω μέχρι πάνω δεματάκια με 5χίλιαρα, τόσα λεφτά έχουν περάσει από τα χέρια του αυτουνού».

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ 'ΜΠΑΡ ΜΕ ΓΥΝΑΙΚΕΣ'

Για να ξαναγυρίσω στο σήμερα (αναφέρομαι στο εθνογραφικό παρόν 1996-1998), αρκεί να σημειώσω ότι παρά τη φημολογούμενη κρίση, ο αριθμός των μπαρ αυξάνεται. Στάθηκε, πάντως, αδύνατο να πληροφορηθώ τον ακριβή αριθμό τους τόσο για την Αθήνα όσο και για την υπόλοιπη Ελλάδα. Ο βασικός λόγος είναι ότι στην 'άδεια λειτουργίας' που εκδίδεται δεν αναφέρεται η 'ξεχωριστή' ιδιότητά τους. Έτσι, τα περισσότερα έχουν άδεια 'αναψυκτηρίου', 'café bar', 'snack bar'. Αν και δεν με απασχολούσε ο ακριβής αριθμός, συνήθιζα να ρωτώ τους ανθρώπους (κυρίως επιχειρηματίες και εργαζόμενες γυναίκες) τους οποίους γνώριζα στην έρευνα αν ήξεραν τον αριθμό των μπαρ της περιοχής στην οποία τους συναντούσα.⁹ Εντούτοις, κανένας δεν ήξερε όχι μόνο το συνολικό αριθμό των μπαρ αλλά ούτε καν τον αριθμό των μπαρ της περιοχής του. Αυτοί που λόγω θέσης είχαν ευρύτερη εποπτεία

9. Ερώτηση ανώδυνη αλλά και καλή αφορμή για περαιτέρω συζητήσεις με τις γυναίκες, για παράδειγμα, εξελισσόταν σε βιογραφικό σχόλιο, αφού συνήθως απαριθμούσαν τα μπαρ της περιοχής όπου είχαν κατά καιρούς εργαστεί, με συνακόλουθα σχόλια.

του θέματος ήταν οι καλλιτεχνικοί πράκτορες.¹⁰ Συζητώντας με έναν απ' αυτούς μου είπε ότι τα υπολόγιζε σε 3.500 έως 5.000 και πρόσθεσε ότι «κάθε μέρα ξεφυτρώνουν καινούρια».

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι αυτά τα μπαρ διακρίνονται απέξω, από ένα ορατό στοιχείο εσωστρέφειας που τα χαρακτηρίζει. Και είναι ακριβώς αυτή η σκοτεινή, εξεζητημένα διακριτική παρουσία τους που 'βροντοφωνάζει' τη διαφορετικότητά τους. Εκτός από την πινακίδα, δεν είναι φωτισμένα εξωτερικά και αν τυχόν περιβάλλονται από τζαμαρία, τότε βαριές κουρτίνες ή σκούρα τζάμια εμποδίζουν τον περαστικό να δει μέσα.¹¹ Πολλές φορές, μάλιστα, οι τζαμαρίες επενδύονται εξωτερικά ακόμα και με γυψοσανίδες, οι οποίες στη συνέχεια βάφονται.

Τα ονόματα που επιλέγονται είναι επίσης χαρακτηριστικά και διαφέρουν από αυτά των μπαρ άλλων κατηγοριών. Θα μπορούσε να γίνει ταξινόμηση των ονομάτων σε κατηγορίες: γυναικεία ονόματα και ονόματα που παραπέμπουν σε φημισμένα καμπαρέ ('Tutti Frutti', 'Moulin Rouge'), 'έξωτικά' ονόματα ('Tropicana', 'Χαβάνη', 'Copa Cabana' κ.λπ.), ονόματα που συνηθίζονται και στους χώρους του (νόμιμου και μη) τζόγου ('Άσος', 'Δίας', 'Galaxy') και τέλος μια κατηγορία ονομάτων πιο

10. Οι καλλιτεχνικοί πράκτορες ή 'ατζέντηδες' έχουν κεντρικό ρόλο στο χώρο αυτόν και θα ασχοληθώ διεξοδικά μαζί τους.

11. Πβ. με την παρατήρηση του Παπαταξιάρχη (1999: 166) για το κλείσιμο των κουρτινών στο καφεενείο όταν ξεκινά η χαρτοπαιξία και για την κοινή γνώση που όλοι στο χωριό μοιράζονται ως προς τη σημασία της πράξης. Συνεχίζει παρακάτω λέγοντας ότι το κλείσιμο των κουρτινών δηλώνει: «Είμαστε εδώ και κάνουμε αυτό [παιζουμε χαρτιά]». Αντίστοιχα παρατηρεί κανείς ότι πολλές χαρτοπαικτικές λέσχες της Αθήνας εμποδίζουν το βλέμμα των περαστικών με βαριές κουρτίνες.

ρευσιτή από τις προηγούμενες, η οποία, ωστόσο, παρουσιάζει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για ονόματα που ενέχουν μια πρόσκληση και πρόκληση μαζί ('Αίνιγμα', 'Αίσθηση') ή ονόματα που παραπέμπουν σε (έμφυλες) σχέσεις ('Ραντεβού', 'Σε Περιμένω'), και τέλος ονόματα με ερωτικά ή/και σεξουαλικά υπονοούμενα ('Liberty', 'Σκορπιός', 'Apple' κ.λπ.).

Περνώντας στο εσωτερικό των 'μπαρ με γυναίκες', διαπιστώνει κανείς ότι, πέρα από τις διαφορές, έχουν όλα κάποια κοινά στοιχεία που αφορούν στη χρήση του χώρου, τη διακόσμηση και το ύφος, το φωτισμό και τη μουσική.

Η 'μπάρα' αποτελεί το συμβολικό –για κάποια μπαρ και το πραγματικό– κέντρο του μπαρ: μπαρ χωρίς 'μπάρα' δεν νοείται. Η όλη δραστηριότητα λαμβάνει χώρα εκατέρωθεν της μπάρας.

Ανεξάρτητα από το εμβαδόν τους, όλα τα μπαρ αυτού του τύπου διαθέτουν μια εντυπωσιακά μεγάλη 'μπάρα', η οποία μπορεί να ποικίλλει ως προς το σχέδιο: στρογγυλή, μακρόστενη ή/και σε σχήμα γωνίας. Τα καθιστικά σύνολα, όταν υπάρχουν, έχουν υποτυπώδη παρουσία και περιορισμένη χρήση. Τα τραπεζάκια είναι λίγα, μάλλον γιατί οι πελάτες δεν έρχονται σε παρέες, αλλά μόνοι τους ή ανά δύο. Οι περισσότεροι προτιμούν μια θέση στην 'μπάρα' και μόνον όταν δεν υπάρχει αναγκάζονται να καθίσουν στο τραπέζι.

Δεν φαίνεται τυχαίο το γεγονός ότι όλα σχεδόν τα μπαρ που επισκέφθηκα μοιάζουν να ανήκουν σε μια προηγούμενη εποχή. Οι τοίχοι που είναι επενδυμένοι με καθρέφτες, κάποιες αφίσες στους τοίχους, ακόμα και τα σκούρα χρώματα παραπέμπουν στην αισθητική

του 1980. Παρατηρεί κανείς ότι ενώ τα περισσότερα μπαρ επιδίδονται σε έναν ατελείωτο αισθητικό συναγωνισμό¹² και τείνουν να μοιάζουν περισσότερο με γκαλερί, στα 'μπαρ με γυναίκες' δεν φαίνεται να υπάρχει άμεση συσχέτιση της αισθητικής του καταστήματος και του κύκλου εργασιών τους. Θα τολμούσα να ισχυριστώ ότι πολλά 'μπαρ με γυναίκες', εξωτερικά τουλάχιστον, μαρτυρούν εικόνα εγκατάλειψης. Χωρίς να αποτελεί τυπικό παράδειγμα –εντούτοις έχω συναντήσει αρκετά τέτοια μπαρ–, μου έκανε μεγάλη εντύπωση όταν είδα κάποιο μπαρ στο Κορωπί το οποίο βρισκόταν στο εσωτερικό ενός απεριποίητου κήπου όπου τα αγριόχορτα, οι μαργαρίτες και οι παπαρούνες είχαν καλύψει το διάδρομο που οδηγούσε στο κτήριο του μπαρ. Στο βάθος διακρινόταν ένα κτήριο άβαφο απέξω, με σκεπή από λαμαρίνα, χωρίς παράθυρα, το οποίο έμοιαζε περισσότερο με παράπηγμα ή πρόχειρο αποθηκευτικό χώρο παρά με κέντρο νυχτερινής διασκέδασης. Ωστόσο, δεν επισκέφθηκα ποτέ το μπαρ αυτό και συνεπώς δεν έχω εικόνα του εσωτερικού του χώρου. Το ανέφερα, όμως, σε μια συζήτηση με μία πληροφορήτρια που συμπτωματικά είχε εργαστεί εκεί λίγους μήνες πριν από τη συζήτησή μας. Μου είπε, λοιπόν, ότι το μπαρ *«και μέσα χάλια ήταν, αφρόντιστο [...] αλλά το μαγαζί δούλευε κάργα, με κόσμο απ' όλη την Αθήνα [...] σιγά μη νοιάζονται αυτοί [οι πελάτες] αν είναι βαμμένο απέξω ή αν η σκεπή είναι τσίγκος»*.

Στα περισσότερα μπαρ ο φωτισμός είναι επιμελώς χαμηλός, είναι σχεδόν σκοτεινά. Έχω ακούσει αρνητικά σχόλια για 'φωτεινά' μαγαζιά τόσο από πελάτες όσο και από εργαζόμενες γυναίκες. Ο χαμηλός

12. Βλ. σχετικά Σουλιώτης (2001: 220).

φωτισμός, εκτός από την ερωτική ατμόσφαιρα που δημιουργεί, θεωρείται για τους ίδιους λόγους από γυναίκες και άνδρες σύμμαχος των γυναικών στην εμφάνιση και την ομορφιά. «*Μα τι φώτα είναι αυτά και φαίνεστε τόσο όμορφες;*» ρωτούσε κάποιος πελάτης στην Κρήτη, ενώ κάποιος άλλος μου έλεγε ότι κάποιο μαγαζί που σχολιάζαμε δεν του άρεσε γιατί «*έχει πολύ φως*». Μου εξήγησε ότι «*είναι που είναι κατσιασμένες [οι γυναίκες] από το ξενύχτι, στο φως φαίνεται η ασχήμια όλη*». Παρόμοια σχολίαζε και μια γυναίκα: «*Στο φως φαίνεται η ατέλεια που το σκοτάδι κρύβει*». Όπως και όλα τα υπόλοιπα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα του μπαρ, έτσι και ο φωτισμός μοιάζει να είναι αποτέλεσμα σκηνοθετικής επιλογής.

Η μουσική που 'παίζεται' σ' αυτούς τους χώρους είναι κυρίως ελληνική, εμπορική-λαϊκή.¹³ Σε αντίθεση με τα περισσότερα μπαρ των άλλων κατηγοριών, δεν διαθέτουν όλα τα 'μπαρ με γυναίκες' κάποιον ειδικό (disc jockey /d.j.) για να επιμελείται τη μουσική, ενώ αρκετά

13. Σε μία πρόσφατη εργασία του για το σύγχρονο λαϊκό τραγούδι, ο Λ. Οικονόμου (2000) μελετά το είδος του τραγουδιού που εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970, το οποίο ονομάζει «νέο λαϊκό». Η μελέτη αυτή εστιάζεται κυρίως στην ανάλυση των στίχων των τραγουδιών. Οι δύο κύριες θεματικές που τον απασχολούν αφορούν στα ζητήματα της διασκέδασης και των ερωτικών σχέσεων, όπως αναδεικνύονται και αναλύονται μέσα από τους στίχους. Ο ερευνητής υποστηρίζει ότι το «νέο λαϊκό τραγούδι» είναι έντονα συνυφασμένο με τη διασκέδαση και πολλά από τα τραγούδια μεταφέρουν το κλίμα των νυχτερινών κέντρων. Ο «κόσμος της νύχτας» αποτελεί βασικό στοιχείο της ιδεολογίας και της κοσμοαντίληψης που εκφράζεται μέσα από τα τραγούδια. Στο επίπεδο των ερωτικών σχέσεων, ο ανθρωπολόγος υποστηρίζει ότι αυτό το είδος τραγουδιού είναι κατεξοχήν ερωτικό, και, επιπλέον, μεγάλο μέρος του «νέου λαϊκού» αναφέρεται ευθέως στις σχέσεις των νυχτερινών κέντρων και μεταφέρουν την ατμόσφαιρα σχέσεων ευκαιριακών με έντονα σεξουαλικό περιεχόμενο. Αναφέρει, επίσης, ότι ειδική κατηγορία τραγουδιών του ερωτικού «νέου λαϊκού» στις πρώτες φάσεις της διάδοσής του έγινε γνωστή ως «καψουροτραγούδα» (βλ. παρακάτω, κεφάλαιο έκτο).

καλύπτονται μουσικά από κάποιο κασετόφωνο και 'χιλιοπαιγμένες' κασέτες. Η ποιότητα του ήχου δεν φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τους υπεύθυνους. Ο ήχος είναι πολύ δυνατός κι έτσι όταν οι άνθρωποι κουβεντιάζουν, πρέπει να μιλούν από πολύ κοντά για να ακούει ο ένας τον άλλον, σε απόσταση αναπνοής. Όλα αυτά, εντούτοις, δεν σημαίνουν ότι η μουσική καθαυτή δεν διαδραματίζει σημαντικό ρόλο.

Όλα τα παραπάνω είναι εν πολλοίς κοινά χαρακτηριστικά των μπαρ που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία. Η οργάνωση του χώρου βοηθά στην κατανόηση της αισθητικής της 'κονσομασιόν'. Δεν είναι τυχαίο που το διακοσμητικό ύφος παραπέμπει στη δεκαετία του 1980, δεκαετία κατά την οποία αυτό το είδος των καταστημάτων γνώρισε άνθηση. Η ένταση του ήχου και ο χαμηλός φωτισμός αποτελούν σκηνοθετικές επιλογές που, σύμφωνα με την ερμηνεία πελατών και γυναικών, εξυπηρετούν τη διαδικασία της 'κονσομασιόν'. Έτσι, η ένταση του ήχου προωθεί την εγγύτητα των σωμάτων στη λεκτική επικοινωνία, εγγύτητα που υποχρεώνει τους συνομιλητές να επικεντρωθούν στη διαδικασία της συνομιλίας. Επιπλέον, η δυνατή μουσική δημιουργεί την αίσθηση της εκρηκτικής διασκέδασης, του 'ξεφαντώματος', και φέρνει τον καταναλωτή/πελάτη σε μία κατάσταση απώλειας του αυτοελέγχου. Ανάλογες ερμηνείες επιδέχεται και η επιλογή του χαμηλού φωτισμού – κάποιες ενδεικτικές αναφέρθηκαν παραπάνω.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, οι ερμηνείες αυτές αποτελούν πρόσφορο έδαφος για την αναζήτηση των πολιτισμικών αξιών και αντιλήψεων που βρίσκονται από πίσω. Τόσο η ένταση του ήχου όσο και το σκοτάδι 'κρύβουν' τα πρόσωπα και τις πράξεις τους. Η δυνατή

μουσική παραπέμπει σε δραστηριότητες που σχετίζονται περισσότερο με το χορό και το τραγούδι παρά με τη χαμηλόφωνη κουβέντα και το φλερτ. Μ' αυτόν τον τρόπο 'κρύβουν' αυτήν τη διάσταση της επικοινωνίας του πελάτη με την 'κονσοματρίς'. Αυτά τα υποστηρίζω χωρίς, ωστόσο, να θέλω να υποβαθμίσω και τις 'γλεντιστικές' όψεις της διασκέδασης στα μπαρ. Πολλές φορές είδα άνδρες –και γυναίκες– να χορεύουν και να τραγουδάνε, και πολλές φορές αυτή η δραστηριότητα εξελισσόταν αρμονικά προς το (ερωτικό) περιεχόμενο της συντροφιάς.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΜΠΑΡ

Στην προηγούμενη ενότητα προσπάθησα να περιγράψω την εικόνα των μπαρ στη βάση μιας αδιαφοροποίητης ενότητας χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων που συναντά κανείς είτε βρίσκεται στη Μιχαλακοπούλου είτε στον κάμπο της Δράμας. Θα ήταν, όμως, αφελές να θεωρηθεί ότι δεν εμφανίζονται διαφορές στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, του χώρου, των αμοιβών κ.λπ. Εντούτοις, αυτές οι διαφορές δεν αποτελούν για την παρατηρήτρια 'μοντέλα' μπαρ. Τουναντίον, θεωρώ ότι έχουν νόημα στο βαθμό που αναδεικνύουν επιμέρους ζητήματα (όπως την κινητικότητα και τη σύνδεσή της με την εγγενή επιχειρηματικότητα των γυναικών, τη διαπραγματευτική σχέση της πληρωμής κ.λπ.), αλλά και στο βαθμό που αποκαλύπτουν τη σχετικότητα οποιασδήποτε τυποποίησης (όταν, για παράδειγμα, χαρακτηριστικά της μιας περίπτωσης εμφανίζονται στην άλλη, κ.ο.κ.). Σύντομα αντιλήφθηκα ότι, παρά τις όποιες ομοιότητες, οι

άνθρωποι που συνάντησα στο πεδίο προχωρούσαν σε διακρίσεις και διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα μπαρ. Θα συνεχίσω αυτήν τη συζήτηση ξεκινώντας από τις ταξινομήσεις που γίνονται από τη σκοπιά του μπαρ, τις οποίες θα σχολιάσω και θα προσπαθήσω να ερμηνεύσω.

A) Μια βασική διάκριση ανάμεσα στα μπαρ την οποία κάνουν κυρίως γυναίκες και αφεντικά σχετίζεται με τη θέση των εργαζόμενων γυναικών σε σχέση με την 'μπάρα'. Στο 'Νανά' αλλά και σε αρκετά μπαρ στην Αθήνα και αλλού, οι γυναίκες εργάζονται 'μέσα από την μπάρα'. Αυτό σημαίνει ότι στέκονται όρθιες πίσω από τον οριζόντιο άξονα της 'μπάρας', ενώ οι πελάτες κάθονται στα σκαμπό μπροστά απ' αυτόν. Αντίθετα, στα περισσότερα μπαρ που επισκέφθηκα αλλά και σ' αυτά που 'γνώρισα' μέσα από τις αφηγήσεις των άλλων, οι γυναίκες εργάζονται 'έξω από την μπάρα'. Σε αυτήν την περίπτωση, οι γυναίκες κάθονται συνήθως σε σκαμπό δίπλα στους πελάτες ή άλλες φορές στέκονται όρθιες δίπλα τους. Γυναίκες και άνδρες μπορούν να ακουμπούν ο ένας στον άλλον, να πιάνονται, οι γυναίκες μπορούν να κάθονται πάνω στα πόδια των πελατών κ.λπ. Αυτή η σωματική εγγύτητα δεν είναι εφικτή στην πρώτη περίπτωση, κατά την οποία η 'μπάρα' λειτουργεί ως όριο ανάμεσα στη γυναίκα και στον πελάτη και ελαχιστοποιεί τη φυσική επαφή μεταξύ τους (ο μέγιστος βαθμός επαφής μπορεί να φτάσει ως το πιάσιμο των χεριών).¹⁴

14. Η λειτουργία υλικών αντικειμένων ως ορίων ανάμεσα σε εργαζόμενες/ ους στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών και τους/ τις καταναλώτριες έχει εντοπιστεί κι από άλλες ερευνήτριες. Η Day (1992) διαπιστώνει ότι η χρήση του προφυλακτικού συντελεί στη συγκρότηση δύο διακριτών μεταξύ τους τύπων σεξουαλικής συνεύρεσης που αντιστοιχούν σε διαφορετικούς ερωτικούς παρτενέρ. Η χρήση του προφυλακτικού

Αυτή η απόσταση ανάμεσα στον πελάτη και στη γυναίκα σε κάποιες περιπτώσεις εξαιρείται, θεωρούμενη ότι αναβαθμίζει τη θέση της εργαζόμενης. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι στην πρώτη μου συνάντηση με τη Ρίτα (αφεντικό στο 'Νανά'), μου επισήμανε ότι: «Όλες οι γυναίκες δουλεύουν μέσα από την μπάρα [...] δεν κινδυνεύεις να σου πιάσει κανένας του κώλο», αντιπαραβάλλοντας το δικό της μπαρ με «τους απέναντι [...] [όπου] οι γυναίκες τριγυρνούν απέξω». Ο φόβος («κίνδυνος», σύμφωνα με τη Ρίτα) της σωματικής επαφής υπερτονίζεται και από μια κατηγορία εργαζόμενων γυναικών που αισθάνονται 'ασφαλείς' μέσα από την μπάρα: «Νιώθω σίγουρη που δεν μπορεί ο κάθε λιγούρης να με πιάσει», μου έλεγε η Άννα σε σχετική συζήτηση.

Αντίθετα, σε άλλες περιπτώσεις θεωρείται –ακόμα και από τους/τις υπέρμαχους του πρώτου 'μοντέλου', όπως η Άννα– «κοπιαστικό», «κάτεργο», «μας τρώει η ορθοστασία», «ξεροσταλιάζουμε», και «είναι πιο εύκολο να σε κεράσει ο άλλος όταν σε έχει δίπλα του, σε νιώθει κοντά του». Η σωματική επαφή, επομένως, θεωρείται από ορισμένες γυναίκες ότι

παραπέμπει στην επαγγελματική σφαίρα της ζωής της γυναίκας και στην ερωτική συνεύρεση με τον πελάτη. Αντίθετα με τον προσωπικό ερωτικό σύντροφο η χρήση προφυλακτικού αποφεύγεται, καθώς στην αντίθετη περίπτωση θα σύγχυε την προσωπική με την επαγγελματική ζωή, την εργασία με την απόλαυση. Πρόκειται για ένα όριο που οι γυναίκες φαίνεται να προσπαθούν συστηματικά να μην υπερβούν. Η Tabet (1991) αναφέρει επίσης τη χρήση του προφυλακτικού ως εγκατάσταση ορίου ανάμεσα στη γυναίκα και τον πελάτη, που παραπέμπει σε μία διάκριση ανάμεσα στον εαυτό και την εργασία, διάκριση που μπορεί να ερμηνευθεί ως άρνηση και αποδοκιμασία του περιεχομένου της εργασίας. Η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εγκατάσταση ορίων αποδεικνύει την αποδέσμευση της σεξουαλικής υπηρεσίας από τη σεξουαλικότητα ως προσωπική έκφραση και ιδιωτική ζωή.

βοηθά στην εργασία τους.¹⁵ Σε μια συζήτηση ανάμεσα στην Κορίνα και την Άννα στο 'Νανά', η δεύτερη είπε ότι φοβάται να καθίσει δίπλα σε πελάτες μήπως τη 'κουφτώσουν'. Η Κορίνα της απάντησε: «*Πριν προλάβει να σε κουφτώσει αυτός θα του πάρεις αγκαλιά με τρόπο ώστε να ακινητοποιήσεις τα χέρια του*».

Στο χρονικό διάστημα που πέρασα μέσα στο 'Νανά' και παρά τις διαβεβαιώσεις της Ρίτας, διαπίστωνα ότι οι εργαζόμενες 'έβγαιναν έξω από την μπάρα' και κάθονταν δίπλα στους πελάτες. Κάποιες, μάλιστα, δεν 'έμπαιναν' ποτέ 'μέσα από την μπάρα'. Οι εργαζόμενες έβγαιναν 'απέξω' είτε με δική τους πρωτοβουλία είτε ύστερα από υπόδειξη των αφεντικών. Άλλες φορές ζητούσαν την άδεια για να το κάνουν. Καθοριστικός παράγοντας για τη μετακίνηση της γυναίκας 'έξω από την μπάρα' έμοιαζε να είναι το ποιος ήταν ο πελάτης καθώς και ο τύπος της σχέσης που είχαν μεταξύ τους.

Ωστόσο, υπάρχει συνήθως κάποιο πρόσωπο/γυναίκα που η διαρκής παρουσία του/της πίσω από την 'μπάρα' προσδίδει ειδικό βάρος στο 'μέσα/έξω' της θέσης των υπόλοιπων γυναικών. Πρόκειται για μία συγκεκριμένη θέση στον καταμερισμό εργασίας στο μπαρ, τη θέση της 'μπαργούμαν' (barwoman), που αξίζει στο σημείο αυτό μία σύντομη αναφορά. Η γυναίκα που την καταλαμβάνει βρίσκεται μόνιμα πίσω από την 'μπάρα' (μόνη της όταν οι υπόλοιπες γυναίκες δουλεύουν απέξω) και

15. Παρόμοια επιχειρήματα περιγράφονται και στην περίπτωση των «στριπτιζάδικων» στις ΗΠΑ από την Frank (1998: 182), αλλά και από την Hart (1998) στο *Buying and selling power. Anthropological reflections on prostitution in Spain*, και τη Nencel (1997) στο *Casting identities, Gendered enclosures. Women who prostitute in Lima, Peru*.

έχει την ευθύνη της ομαλής λειτουργίας της μπάρας. Ετοιμάζει και σερβίρει τα ποτά και τα παρελκόμενα, 'εξυπηρετεί' τις παραγγελίες που προέρχονται από τα τραπέζια, ανακοινώνει το λογαριασμό και διαμεσολαβεί την εξόφλησή του. Η 'μπαργούμαν' δεν εμπλέκεται άμεσα στην 'κονσομασιόν', αν και οι περισσότεροι πελάτες την κερνούν στο όνομα της γνωριμίας αλλά και της εξυπηρέτησης που τους παρέχει. Χαρακτηριστικό για τη διάκρισή της από τις άλλες γυναίκες είναι το γεγονός ότι τα κερασμένα ποτά δεν τα πίνει στο καθορισμένο, για τα 'γυναικεία ποτά', ποτήρι, αλλά σε ποτήρι στο οποίο σερβίρονται τα ποτά των πελατών (βλ. παρακάτω για 'κέρασμα'). Η 'μπαργούμαν' συνήθως παίρνει μικρότερο αλλά και σχετικά σταθερό μεροκάματο.

Β) Όλα τα μπαρ που βρίσκονται εκτός της (ευρύτερης) περιοχής της Αθήνας συγκαταλέγονται σε μία γενική και αδιαβάθμητη κατηγορία: την 'επαρχία'. Είτε πρόκειται για μικρές ή μεγαλύτερες πόλεις είτε για χωριά, στη νησιωτική ή στην ηπειρωτική χώρα, όλες οι γυναίκες που συνάντησα στο πεδίο δεν προχωρούσαν σε καμία διάκριση. Η 'επαρχία' συγκροτείται ως τόπος αντιστικτικά προς τη μία και μοναδική πόλη: την Αθήνα.

Σε αυτό το πλαίσιο ο κάθε τόπος κάνει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Η πρόσληψη του κάθε χώρου μοιάζει αδιαφοροποίητη, σχεδόν ισοπεδωτική, και ταυτίζεται με το χώρο της 'δουλειάς'. Για κάποιους τόπους είναι γεγονός ότι δεν αναφέρονται καν με το όνομά τους, αλλά με το όνομα του μπαρ όπου η γυναίκα εργάστηκε (π.χ., όταν η Νίκη μιλά για τον 'Μαξιμάκια' εννοεί τα Τρίκαλα). Τα στοιχεία του τόπου που περνούν στην αφήγηση (π.χ., οι αγροτικές παραγωγές και άλλες

οικονομικές δραστηριότητες της περιοχής) συνδέονται άμεσα με την εμπειρία στο μπαρ.

Σε μια συνέντευξη, ο Θ. Αλεξανδρής,¹⁶ απαντώντας στην ερώτηση της δημοσιογράφου για τα κριτήρια επιλογής της πόλης στην εκάστοτε συνεργασία του, αναφέρει: «Όλα είχαν σχέση με το κονσομασιόν, τα φράγκα, κι άρα με την περίοδο της συγκομιδής! Έτσι στη Βέροια φτάναμε όταν πουλιόνταν τα ροδάκινα, στο Ναύπλιο τα πορτοκάλια, στη Λάρισα τα ζαχαρότευτλα, στην Ιεράπετρα τα αγγούρια. Ένα βράδυ στην Κυλλήνη μας είπαν να περάσουμε σε 20 μέρες γιατί τότε θα έχουν πουληθεί τα καρπούζια».¹⁷

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο Αλεξανδρής δίνει μια εικόνα για τους/τις εργαζομένους/ες παρόμοια με των εποχικών εργατών. Μια προσφορά υπηρεσιών στενά συνδεδεμένη με την οικονομική κατάσταση της περιοχής. Αντίστοιχες εικόνες για τους τόπους μου μεταφέρουν και οι γυναίκες με τις οποίες συνομίλησα στην έρευνα. Η γνώση για τον τόπο ελαχιστοποιείται στη γνώση για τα μπαρ και είναι πράγματι ανάγλυφη αυτή η εικόνα μέσα στα 'γραφεία των ατζέντηδων' κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για νέες συμφωνίες.

16. Ο Θ. Αλεξανδρής, απόφοιτος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Θεάτρου Τέχνης επί Καρόλου Κουν, εργάστηκε για 12 χρόνια (1980-1992) σε νυχτερινά κέντρα σε όλη την Ελλάδα ως επικεφαλής μπαλέτου. Όταν αποσύρθηκε από το χώρο αυτόν εξέδωσε ένα αυτοβιογραφικού τύπου βιβλίο/περιήγηση (Θ. Αλεξανδρής, 1994, *Αυτή η νύχτα μένει*, Αθήνα: Οδός Πανός). Η αφήγησή του, σε πρώτο πρόσωπο, ξεδιπλώνει τις εμπειρίες από τα νυχτερινά κέντρα και έχει γραφτεί από τη σκοπιά της 'κονσομασιόν', και γι' αυτόν το λόγο θεωρώ ότι μπορώ να χρησιμοποιήσω το βιβλίο ως δευτερογενές υλικό.

17. Συνέντευξη στη Σταυρούλα Παναγιωτάκη, περιοδικό *Κλικ*, β' περίοδος, τεύχος 19, Μάρτης 2000· αλλά βλ. και Αλεξανδρής (1994: 101, 120).

Το καλοκαίρι του 1997 η Άντζελα και η Κορίνα σχεδίαζαν να πάνε για δουλειά σε καμιά επαρχία. Ένα πρωί η Άντζελα πήγε στο γραφείο του 'ατζέντη' με τον οποίο συνεργάζεται για περισσότερα από 7 χρόνια για να κλείσει δουλειά, και πήγα κι εγώ μαζί της. Ο μεταξύ τους διάλογος είναι, κατά τη γνώμη μου, αρκετά αποκαλυπτικός:

(Άντζελα:) «Είμαι μ' ένα φιλαράκι και λέμε να πάμε για δουλειά».

(Γιώργος:) «Όπου γουσιτάρεις, επαρχία ε;»

(Α.): «Να μας στείλεις κάπου καλά, να πάρουμε καλό μεροκάματο».

(Γ.): «Έχεις παράπονο από μένα, δε σε προσέχω; Καλά δουλεύει η Πτολεμαΐδα».

(Α.): «Ρε συ, ντάλα καλοκαίρι, γουσιτάρουμε λίγη θάλασσα, θα 'χω και το παιδί μαζί, να κάνει κάνα μπάνιο, τι λέει η Χίος;»

(Γ.): «Δεν έχει δουλειά, κλείσανε και το [...], είναι ο [...] αλλά δεν πληρώνει [...] Καλαμάτα, στην [...]».

(Α.): «Πολλή βίζιτα, ρε συ».

(Γ.): «Τι λες για το 'Βοσκό';»

(Α.): «Έχω χρόνια να πάω Κρήτη [...] στο 'Βοσκό' με γράψανε τελευταία φορά, δεν έβα βιβλιάριο, τι κάνουν αυτοί;»

(Γ.): «Δουλεύει το μαγαζί κάργα, έχει πολλές πιωρίκες ξένες, πάνε έρχονται, χθες έστειλα δύο, να πάρω το 'Βοσκό' να του πω;»

(Α.): «Αλλού στην Κρήτη;»

(Γ.): «Ιεράπετρα έχω μία, έχει δουλίτσα, μου ζητάει και γυναίκες».

(Α.): «Ποια, την κουτή;»

(Γ.): «Όχι, τη Μ., 10 χρόνια μαγαζί».

(Α.): «Πάρ' τη και πες ότι είμαστε δύο, να στείλει προκαταβολές, φεύγουμε».

Στο παραπάνω απόσπασμα εικονογραφείται με παραδειγματικό τρόπο η πρόσληψη των διαφορετικών τόπων από το συγκεκριμένο χώρο εργασίας. Από την Πτολεμαΐδα ως τη νότια Κρήτη οι τόποι ταυτίζονται με τα μπαρ, τα μπαρ με τα αφεντικά και τα αφεντικά με τα 'μεροκάματα'. Οι εργασιακές συνθήκες (εργοδότες, κίνηση, πελάτες, μεροκάματα) διαφοροποιούν το ένα μπαρ από το

άλλο. Ο τόπος παίρνει τα χαρακτηριστικά του μπαρ, έτσι η Καλαμάτα χαρακτηρίζεται από τη 'βίζιτα', η Χίος δεν πληρώνει κ.λπ.

Ένα άλλο διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό αφορά στον τρόπο πληρωμής των εργαζόμενων γυναικών.

«Από τότε που μπήκανε τα μεροκάματα δεν ενδιαφέρονται [οι γυναίκες] καθόλου για τη δουλειά», σχολίαζε ο Γιάννης σε κάποιον πελάτη ένα βράδυ στο 'Νανά'.

Η αμοιβή των εργαζόμενων γυναικών λαμβάνει χώρα κάθε βράδυ, τη στιγμή που αποχωρούν από το μπαρ. Η αμοιβή είναι προσωπική και μυστική. Στο 'Νανά', ο Γιάννης ή η Ρίτα –όταν απουσίαζε ο πρώτος– καλούσαν την κάθε εργαζόμενη χωριστά να πλησιάσει στο ταμείο και της έβαζαν στο χέρι χρήματα διπλωμένα σε 'μασούρι'. Μόνο αφού είχε βγει από το μπαρ η γυναίκα μπορούσε να ελέγξει το ποσό του 'μασουριού'. Άλλοι επιχειρηματίες δίνουν στις εργαζόμενες τα χρήματα μέσα σε φάκελο. Η αμοιβή αποκαλείται 'μεροκάματο'. Όπως ορίζει και η λέξη, τυπικά προσλαμβάνονται για μία νύχτα και τίποτα δεν εγγυάται ότι θα έχουν δουλειά και την επόμενη.¹⁸ Η άμεση σύνδεση της αμοιβής με το χρόνο ('μεροκάματο'), όμως, είναι απαιτηλή γιατί, όπως θα φανεί και παρακάτω, η αμοιβή συνδέεται περισσότερο με τον κύκλο εργασιών της γυναίκας κάθε βράδυ. Το ζήτημα της αμοιβής είναι από τα πλέον περίπλοκα και ρευστά στο χώρο των μπαρ και θα προσπαθήσω να το περιγράψω και να το αναλύσω όσο δύναμαι καλύτερα.

18. Βλ. και την εργασία του Gill (1999) για τους περιθωριοποιημένους χειρώνακτες μεροκαματιάρηδες εργάτες στην αστική Ιαπωνία.

Καταρχάς φαίνεται να υπάρχουν δύο διακριτά μεταξύ τους μοντέλα πληρωμής, τα οποία πολλές φορές αντιπαρατίθενται αξιολογικά.

Το πρώτο μοντέλο αμοιβής αφορά στον τρόπο πληρωμής στη βάση ποσοστών. Σε αυτήν την περίπτωση – και κατόπιν συμφωνίας—ο/ η εργοδότης/ τρια αμείβει την εργαζόμενη στο τέλος της βραδιάς υπολογίζοντας τον αριθμό του συνόλου των ποτών που έχουν καταγραφεί στο όνομά της, πολλαπλασιάζοντάς τα επί την τιμή του κάθε ποτού και το ποσό που θα προκύψει πολλαπλασιάζεται επί το ποσοστό που αντιστοιχεί στην εργαζόμενη¹⁹. Εδώ πρέπει να συμπληρώσω ότι συνηθίζεται στα δέκα πρώτα ποτά να μην έχει ποσοστό ο/η εργοδότης/ τρια, ή όπως λέγεται «*τα δέκα πρώτα (ποτά) είναι της γυναίκας*». Σε αυτό το μοτίβο η σχέση –τουλάχιστον επί του κέρδους—είναι συμμετρική ανάμεσα στον/ η εργοδότη/ τρια και την εργαζόμενη—ειδικά στην περίπτωση του ποσοστού 50-50%. Είναι μία σχέση κατά την οποία συνεργάζονται και στο τέλος της βραδιάς μοιράζονται τα κέρδη. Η μία πλευρά 'βάζει' στη συνεργασία το χώρο, τα ποτά, την υποδομή κλπ και η άλλη πλευρά την 'εργασία'. Εργοδότες κι εργαζόμενες είναι από κοινού υπεύθυνοι για την έκβαση της βραδιάς. Η εργαζόμενη μεγιστοποιώντας

¹⁹ Τα ποσοστά είναι συνήθως της τάξης του 50-50%, ή 60-40% (υπέρ του εργοδότη). Έτσι, στην περίπτωση του 50-50 % η εργαζόμενη που έχει στο τέλος της βραδιάς 40 ποτά (επί 2000 δρχ, το κάθε ποτό, σύνολο 80.000 δρχ) θα πληρωθεί ως εξής: Στην περίπτωση που το ποσοστό υπολογίζεται με τον τύπο 50-50 %, έχουμε τον παρακάτω σύνθετο υπολογισμό: $10 * 2000 = 20.000$ δρχ, τα δέκα πρώτα ποτά (που δεν περιλαμβάνονται στο ποσοστό) συν $(30 * 2000 = 60.000 * 50\%) = 30.000$ δρχ, που προκύπτουν από τα υπόλοιπα 30 ποτά, σύνολο 50.000 δρχ. Στην περίπτωση που ισχύει το ποσοστό 60-40%, για τα 40 ποτά, ο υπολογισμός έχει ως εξής: τα δέκα πρώτα ποτά 20.000 δρχ συν $(30 * 2000 = 60.000 * 40\%) = 24.000$, σύνολο 44.000 δρχ.

την επίδοσή της μεγιστοποιεί τα οφέλη της-αποδοχές, -- κι εννοείται ότι και ο εργοδότης ωφελείται ανάλογα. Το κίνητρο της μεγιστοποίησης των αποδοχών θεωρείται --τόσο από τους εργοδότες όσο κι από τις εργαζόμενες-- ότι μεταθέτει την ευθύνη στην εργαζόμενη. Αυτό συνεκδοχικά σημαίνει ότι η εργαζόμενη αυτονομείται από το καθεστώς του εξαρτημένου εργαζόμενου και μετατρέπεται σε επιχειρηματία, που απλώς στεγάζεται σε ένα χώρο. Το ποσοστό του εργοδότη από αυτή τη σκοπιά διαβάζεται ως ενοίκιο για την παροχή του χώρου και της υποδομής.

Το δεύτερο μοντέλο αφορά στο 'μεροκάματο', υπό την στενή έννοια, δηλ την έννοια της αμοιβής στη βάση προκαθορισμένου ποσού. Αυτό σημαίνει ότι σε κάθε συνεργασία με την όποια εργαζόμενη ο/ η επιχειρηματίας συμφωνεί μαζί της κάποιο συγκεκριμένο ποσό αμοιβής για κάθε βράδυ απασχόλησης στο μπαρ. Αντίθετα με το προηγούμενο τύπο πληρωμής, το μεροκάματο παραπέμπει σε σχέση μισθωτής εργασίας. Η εργαζόμενη -- θεωρητικά -- θα πληρωθεί το 'μισθό' --το προσυμφωνημένο ποσό, ανεξάρτητα από τον κύκλο εργασίας της. Συνεπώς δεν ισχύει το προηγούμενο κίνητρο για την επιδίωξη μεγιστοποίησης της επίδοσής της. Για αυτό το λόγο ίσως ο Γιάννης έλεγε ότι οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται πια για τη δουλειά. Ωστόσο, στην πράξη, όπως θα δούμε και παρακάτω, η αυτονόμηση της αμοιβής από την απόδοση (δηλ ποιά) δεν ισχύει. Στο 'Νανά' το καθεστώς πληρωμής ήταν το προσυμφωνημένο μεροκάματο--το πιο υψηλό μεροκάματο ήταν 13.000 δρχ και το χαμηλότερο 10.000. Εδώ θα χρησιμοποιήσω την προσωπική μου εμπειρία ως εργαζόμενη στο 'Νανά' για να

εικονογραφήσω την κατάσταση των πληρωμών. Αρχικά η αμοιβή μου είχε καθοριστεί στις 10.000δρχ μεροκάματο και ενώ σε λίγες εβδομάδες έφτασε στις 12.000 δρχ. Αν μεταφράσουμε το ποσό των 12.000 δρχ σε ποτά (12.000 / 1.200 κόστιζε το ποτό στο 'Νανά') βλέπουμε ότι αναλογεί σε 10 ποτά. Στις περιπτώσεις που δεν συμπλήρωνα τουλάχιστον 8 ποτά (9.600) δεν πληρωνόμουν ακέραιο το 'μεροκάματο'. Αντίθετα στις περιπτώσεις εκείνες που υπερέβαινα τα 10 ποτά, το 'μεροκάματο' δεν αυξανόταν. Η μία και μοναδική φορά που πληρώθηκα περισσότερα χρήματα ήταν την επόμενη ενός βραδιού κατά το οποίο με άλλες δύο 'γυναίκες' καθόμασταν σε μία παρέα που πλήρωσε λογαριασμό 180.000 δρχ. Η κάθε μία από εμάς τις τρεις πληρώθηκε 2.000 επιπλέον.

Πολλά μπαρ στην Αθήνα πληρώνουν τις εργαζόμενες γυναίκες στη βάση του προσυμφωνημένου ποσού. Συνήθως το ποσό αυτό την εποχή που έκανα την επιτόπια έρευνα δεν ξεπερνούσε τις 15.000 δρχ. Αντίθετα, στα μπαρ της επαρχίας οι αμοιβές ξεκινούσαν από 25.000 δρχ., με μέσο όρο τις 35.000-45.000 δρχ.

Αυτό που διαπίστωσα ότι συμβαίνει στην καθημερινή πρακτική σε ό,τι αφορά στον τρόπο πληρωμής είναι ότι ισχύει ένα μεικτό σύστημα που φέρει στοιχεία και των δύο μοντέλων. Αρχικά συμφωνείται ανάμεσα στα δύο μέρη ένα ποσό (π.χ., 45.000 δρχ.), 'μεροκάματο' με τη στενή έννοια. Το ποσό αυτό διαιρούμενο με το ποσό των 2.000 δρχ. (τόσο κόστιζαν τα ποτά στα περισσότερα μπαρ –εκτός αυτών της Αθήνας– την εποχή της έρευνας) αντιστοιχεί σε συνολικό αριθμό 23 ποτών. Στην πράξη, αυτό που συμβαίνει είναι ότι για να πληρωθεί η εργαζόμενη το

προσυμφωνημένο 'μεροκάματο' των 45.000 δρχ., θα πρέπει να έχει εξασφαλίσει τουλάχιστον 20 ποτά.

Σε πολλά μπαρ συνηθίζεται για κάθε ποτό που καταγράφεται στο όνομα της εργαζόμενης να της δίνει ο/η υπεύθυνος/η μία 'μάρκα'. Την ώρα της πληρωμής η γυναίκα παραδίδει τις μάρκες της, οι οποίες καταμετρώνται, και αυτόματα γίνεται ο υπολογισμός της αμοιβής. Στην Ιεράπετρα, για παράδειγμα, το καλοκαίρι του 1997, στο μπαρ όπου εργάζονταν τέσσερις γνωστές μου γυναίκες, ίσχυαν τα εξής: οι δύο που δούλευαν σχεδόν κάθε καλοκαίρι για αρκετά χρόνια πληρώνονταν 'μεροκάματο' της τάξης των 60.000 δρχ., ενώ οι δύο φίλες τους που εργάστηκαν για πρώτη φορά, εκείνο το καλοκαίρι, αμείβονταν με ποσοστά. Παρατηρούσα, όμως, ότι κάθε βράδυ η 'αφεντικίνα', πριν πληρώσει τις γυναίκες, μετρούσε τις μάρκες και των τεσσάρων γυναικών. Πολλά βράδια που οι δύο πρώτες δεν συμπλήρωναν τα απαιτούμενα ποτά ($60.000 \div 2.000 \text{ δρχ.} = 30$ ποτά), έπαιρναν λιγότερα χρήματα. Αλλά σε αυτό το σημείο καθοριστικό ρόλο παίζει η συνολική κίνηση -τζίρος- του μπαρ και η δυνατότητα ή όχι των εργοδοτών να καλύψουν 'από την τσέπη τους' τη διαφορά ανάμεσα στα ποτά και στην αμοιβή/'μεροκάματο' με τη στενή έννοια.

ΤΟ 'NANA'²⁰

Το μπαρ για το οποίο θα μιλήσω παρακάτω άρχισε να λειτουργεί το 1985 στην οδό Μιχαλακοπούλου, απέναντι από ένα μεγάλο και γνωστό ξενοδοχείο της Αθήνας. Το 1998 πουλήθηκε και δύο χρόνια αργότερα έκλεισε. Ανήκει σε εκείνη την κατηγορία των μπαρ όπου οι γυναίκες εργάζονται 'μέσα από την μπάρα'. Το 1995 οι ιδιοκτήτες προέβησαν σε ανακαίνιση του χώρου, ο οποίος σε γενικές γραμμές είναι περιποιημένος, φροντισμένος και 'έκσυγχρονισμένος'. Το όνομά του ανήκει στην κατηγορία των γυναικείων ονομάτων, αλλά, όπως πρόσθεσε ο Γιάννης (σύζυγος της Ρίτας, 48 ετών), παραπέμπει «σε γνωστή μάρκα *σερβιετών, διπλά γυναικείο!!*». Το 'Νανά' είναι γνωστό και ως 'το μαγαζί της Ρίτας',²¹ ταυτισμένο έτσι στη συνείδηση της πελατείας του με την ιδιοκτήτριά του. Η Ρίτα, γνωστή 'γυναίκα' στην αθηναϊκή 'νύχτα' ως χορεύτρια –με ειδικότητα σε χορούς *oriental*– στα ιστορικά μαγαζιά της Πλάκας τη δεκαετία του 1970, όταν αποφάσισε να γίνει η ίδια αφεντικό, νοίκιασε το χώρο στην περιοχή όπου μόλις τότε ξεκινούσε να εδραιώνεται αυτό το σιλ διασκέδασης και 'έστησε' εκεί μέσα το 'Νανά'. Έκτοτε το μπαρ λειτουργεί συνεχώς εκτός από τις Κυριακές. Κλειστό παραμένει, επίσης, ένα διήμερο τα Χριστούγεννα και ένα την Πρωτοχρονιά, από τη Μεγάλη Παρασκευή ως και τη Δευτέρα του Πάσχα και 4-5 μέρες το

20. Πρόκειται για ψευδώνυμο, το οποίο επέλεξα πολύ προσεκτικά ώστε να είναι πολύ κοντά στο πραγματικό όνομα του μπαρ.

21. Είναι αρκετά διαδεδομένο να ταυτίζονται τα μαγαζιά με τις γυναίκες-αφεντικά τους. Έτσι, για παράδειγμα, είναι γνωστά ως 'το μαγαζί της Ελένης', 'το μαγαζί της Ντίνας', κ.ά.

Δεκαπενταύγουστο. Οι μέρες αυτές ισχύουν γενικά για όλα τα μαγαζιά αυτού του τύπου και θεωρούνται 'νεκρές' από άποψη κίνησης, λόγω του 'οικογενειακού' χαρακτήρα των εορτών. Ή διότι, όπως πολύ χαρακτηριστικά έλεγε η Ρίτα ξεφεύγοντας από την ερμηνεία του οικογενειακού χαρακτήρα των ημερών, «Όλοι βρίσκουν παρέα αυτές τις μέρες. Στη χειρότερη [περίπτωση] βγάζουν έξω τη δούλα τους».

Η οδός Μιχαλακοπούλου, και ειδικά το τμήμα εκείνο που ορίζεται από το ξενοδοχείο 'Χίλτον' στα νότια και το ξενοδοχείο 'Golden Age' στα βόρεια, αποτελεί περιοχή με έντονη νυχτερινή δραστηριότητα αλλά και έναν από τους βασικούς χώρους συγκέντρωσης των 'μπαρ με γυναίκες'.

Σειρές από πολυκατοικίες (5-6 ορόφων) εκατέρωθεν του δρόμου και πεζοδρόμια κατειλημμένα από σειρές αυτοκινήτων δίνουν την αίσθηση συνωστισμού ανθρώπων και δραστηριοτήτων. Μόνιμοι κάτοικοι ή επαγγελματίες της περιοχής και διερχόμενοι, πεζοί ή εποχούμενοι, βρίσκονται όλες τις ώρες της μέρας και της νύχτας στο δρόμο. Επιπλέον, η οδός Μιχαλακοπούλου είναι από τις κυριότερες οδικές αρτηρίες της πόλης και λειτουργεί ως αποσυμφορητικός άξονας της κεντρικής λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας, έχοντας και η ίδια έντονο κυκλοφοριακό πρόβλημα. Εκτός από το προαναφερθέν 'Χίλτον', υπάρχουν και άλλα πολλά -λιγότερο ή περισσότερο γνωστά- ξενοδοχεία στην περιοχή. Πλήθος από καφετέριες, εστιατόρια και επώνυμα ταχυφαγεία και πιτσαρίες, στα ισόγεια των πολυκατοικιών, είναι μέρα νύχτα γεμάτα κόσμο. Εμπορικά καταστήματα δεν υπάρχουν επί της Μιχαλακοπούλου,

εκτός ίσως από ορισμένα με μοτοσυκλέτες. Αντιπροσωπίες, επιχειρήσεις και γραφεία στεγάζονται στους ορόφους των κτηρίων αυτών, τους οποίους μοιράζονται με τις κατοικίες όλων όσοι προτιμούν να ζουν δίπλα στο κέντρο.

Η νυχτερινή ζωή της Μιχαλακοπούλου συνδέεται με την ύπαρξη των μεγάλων ξενοδοχείων. Μεγάλο ποσοστό της πελατείας των νυχτερινών κέντρων αποτελείται από κόσμο διερχόμενο από την πρωτεύουσα, που διαμένει στα κοντινά ξενοδοχεία. Τόσο κατά μήκος του δρόμου όσο και στους κάθετους δρόμους βρίσκεται πλειάδα νυχτερινών κέντρων, όλων των ειδών. Ειδικότερα τα 'μπαρ με γυναίκες' εμφανίζονται στην περιοχή στις αρχές της δεκαετίας του 1980, και σε 3 μόνο οικοδομικά τετράγωνα κατά μήκος της οδού υπερβαίνουν τα 15.

Καφέ και κρεμ τα χρώματα που κυριαρχούν στο εσωτερικό του 'Νανά'. Το ξύλο κυρίαρχο στο χώρο· το πάτωμα ξύλινο, ξύλινη επένδυση στους τοίχους που διακόπτουν κομμάτια καθρέφτη, ξύλινη γυριστή σκάλα που οδηγεί στο πατάρι του μαγαζιού, εκεί όπου βρίσκονται οι τουαλέτες και το γραφείο της επιχείρησης. Ο χώρος μακρόστενος, φως στην είσοδο, σκοτάδι στο βάθος. Μικρό, χαμηλό σκαλοπατάκι χωρίζει ανεπαίσθητα το μαγαζί σε πάνω και κάτω. Οι οικοδομικές κολόνες στήριξης υπονοούν μία ακόμα διαίρεση του χώρου σε μπροστινό και σε πίσω. Σε μια γωνία, στο βάθος, ο μικρός πάγκος του d.j. μόλις που διακρίνεται – λειτουργία υποβαθμισμένη σε σχέση με τα 'κανονικά' μπαρ, όπου συνήθως

αναδεικνύεται τόσο ο d.j., ως κεντρικό πρόσωπο, όσο και το 'κουβούκλιό του', ως σημείο αναφοράς του μπαρ.

Εξωτερικά το μπροστινό τμήμα του 'μαγαζιού', στο ισόγειο –ως συνήθως– κάποιας πολυκατοικίας, βλέπει σε έναν πλακόστρωτο, εσωτερικό παράλληλο της Μιχαλακοπούλου, δρόμο όπου κατά τις βραδινές και μόνο ώρες επιτρέπεται η διέλευση αυτοκινήτων και ποτέ η στάθμευσή τους. Απαγόρευση την οποία καταργούν κάθε βράδυ εκτός Κυριακής –που το μαγαζί είναι κλειστό– τα αφεντικά του μπαρ και η χρυσαφιά Mercedes τους και, με την ενθάρρυνσή τους, οι πιο οικείοι πελάτες. Λευκή τέντα με το όνομα του μπαρ και το ζωγραφισμένο γυναικείο προφίλ, δυσδιάκριτο μέσα σε μπούκλες μαλλιού, χειμώνα καλοκαίρι στην ίδια θέση. Στα δεξιά του μπαρ βρίσκεται η είσοδος της πολυκατοικίας, στους ορόφους της οποίας στεγάζονται σπίτια και γραφεία.

Το εσωτερικό του μπαρ δεν φαίνεται απέξω, εξαιτίας των ειδικών τζαμιών που έχουν γι' αυτόν το λόγο επιλεγεί και τοποθετηθεί στα δυο μεγάλα ξύλινα παράθυρα, δίπλα στη 'βαριά' ξύλινη πόρτα. Αντίθετα, από μέσα είναι δυνατή η παρακολούθηση της κίνησης στο δρόμο από την μπάρα σε όλο της το μήκος, δεξιά από την είσοδο.

Η 'μπάρα', ξύλινη, φαρδιά και ψηλή καταλαμβάνει τον μπροστινό χώρο του μαγαζιού στο ήμισυ του πλάτους του και σε όλο το μήκος, σχηματίζοντας 'γάμα'. Το πάτωμα πίσω από την μπάρα είναι υπερυψωμένο (15-20 εκατοστά), σχηματίζοντας ένα βάθρο. Στον εσωτερικό τοίχο της μπάρας ακουμπούν ξύλινες κατασκευές, σαν ράφια, όπου βρίσκεται η κάβα του μαγαζιού. Σειρές από μπουκάλια, τα

ανοιγμένα μπροστά, τα κλειστά πίσω, με μια διάταξη που υπακούει αφενός στην κλασική ταξινόμηση –είδη ποτών– και κατά δεύτερο λόγο στην υπερβολική –μερικές φορές ακραία εκφρασμένη– αισθητική του αφεντικού αναφορικά με την τάξη και τη συμμετρία, που απαγορεύει εντελώς την ανομοιομορφία και το τυχαίο. Από κάτω βρίσκεται μια σειρά ράφια στα οποία είναι τοποθετημένα τα ποτήρια: ίσια και ψηλά για τα ‘απλά’ ποτά, χαμηλά και φαρδιά για τα ‘σπέσιαλ’, ποτήρια του κονιάκ και μια σειρά χαμηλά και στενά για τα ‘γυναικεία’ και τα σφηνάκια. Στο κέντρο της κάβας υπάρχει ένα μεγάλο ρολόι.

Στην εσωτερική μεριά της ‘μπάρας’ και κάτω από την ξύλινη επιφάνειά της, βρίσκονται, σχεδόν κρυμμένες, όλες οι ηλεκτρικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις του μαγαζιού, με την εξής διάταξη: στην οριζόντια πλευρά του ‘γάμα’ βρίσκεται ένα στενό άνοιγμα από το οποίο μπαίνει κανείς πίσω από την ‘μπάρα’, διπλωμένος στα δύο. Προς τη μεριά του τοίχου υπάρχει ένα μικρό χώρισμα, σαν ντουλαπάκι ανοιχτό, όπου βρίσκεται ο τηλεφωνικός κατάλογος του μαγαζιού – ξεφυλλίζοντάς τον κανείς θα βρει τηλέφωνα των πάσης φύσεως προμηθευτών και συνεργατών, όπως καλλιτεχνικών γραφείων, προμηθευτών ποτών, συνεργείων καθαρισμού, ταξί, λογιστικών γραφείων, δικηγόρων, χαρτοπαικτικών λεσχών, και ακολουθεί ένας άλλος κατάλογος, ‘συνθηματικός’, ο οποίος περιλαμβάνει τηλέφωνα γυναικών και πελατών. Ακόμα θα βρει κανείς ένα μπουκαλάκι αγιασμό και ένα μπουκαλάκι λάδι. Στον τοίχο ακριβώς από πάνω, είναι κρεμασμένα μία εικόνα της

Παναγίας, ένα σκόρδο, ένα ‘μάτι’ και ένα κουκλάκι, από τη σειρά ‘τυχερούλια’.²²

Από την άλλη μεριά του ανοίγματος βρίσκεται η ταμειακή μηχανή ακουμπισμένη πάνω στην παγομηχανή, δίπλα ένα κενό που χωράει μετά βίας ένα όρθιο άτομο, και κολλητά ένα μικρό ψυγείο οικιακού τύπου όπου φυλάσσονται καρότα, λεμόνια, πορτοκάλια –συνήθως αγορασμένα από τη λαϊκή αγορά της γειτονιάς του αφεντικού– και στου οποίου την κατάψυξη παγώνει μια βότκα, προσφιλές ποτό των αφεντικών. Δίπλα ελεύθερος χώρος για δύο στριμωγμένα άτομα και μετά το επαγγελματικό ψυγείο για μπίρες –μιας μόνο μάρκας–, αναψυκτικά, σόδες και μεταλλικό νερό σε ατομική γυάλινη συσκευασία, εισαγόμενο. Στη συνέχεια, ένας μικρός μεταλλικός νεροχύτης, σχεδόν κρυμμένος μέσα στην ‘μπάρα’, και δίπλα η πιο βολική θέση για μια γυναίκα που στέκεται όρθια όλη τη νύχτα ‘πίσω από την μπάρα’, και η πιο ζεστή, δίπλα στο μικρό πλυντήριο ποτηριών, λόγω των θερμαινόμενων πλευρών της συσκευής.

22. Τα ίδια αντικείμενα, με προεξάρχον το ‘μάτι’, κάποια θρησκευτική εικόνα και ένα ρολόι, πάντα κοντά το ένα στο άλλο, συναντά κανείς και σε άλλα καταστήματα –ταβέρνες, εμπορικά, κομμωτήρια– σε περίοπτη θέση. Ειδικά για τα ‘μπάρ με γυναίκες’, θέλω να σημειώσω ότι δεν συνάντησα κανένα που να μην τα έχει σε περίοπτη θέση. Ένα ζήτημα που ανακύπτει σ’ αυτό το σημείο είναι η αντίληψη των ανθρώπων για την καθοριστική επίδραση της ‘τύχης’ και της ‘γρουσουζιάς’ στον κύκλο εργασιών της επιχείρησης. Αντίληψη που φαίνεται να μοιράζεται και μεγάλη μερίδα των εργαζόμενων γυναικών. Η αβεβαιότητα της έκβασης της κάθε νύχτας από οικονομικής πλευράς συνοψίζεται στη φράση ‘η νύχτα είναι γκαστρωμένη’. Για μια ανάλογη αντίληψη για την αβεβαιότητα που προκαλεί ο εργασιακός χώρος στους ανθρώπους, βλ. Astuti (1999: 84) για τους Vezo της Μαδαγασκάρης. Σ’ αυτήν την περίπτωση «απρόβλεπτη και αναξιόπιστη» είναι η θάλασσα. Επίσης, για μία τοποθέτηση στο πλαίσιο της ελληνικής εθνογραφίας σχετικά με το ‘κακό μάτι’, βλ. Βέικου (1998).

Το υπόλοιπο τμήμα της 'μπάρας' έχει ένα εσωτερικό ράφι στο οποίο είναι τοποθετημένα σερβίτσια του καφέ, απέναντι από μια μεγάλη μηχανή του καφέ, απομεινάρια παλαιότερης πρόθεσης των αφεντικών να λειτουργήσουν την επιχείρηση και ως καφετέρια. Εκεί χωράνε να κρυφτούν μικρά τσαντάκια, πορτοφόλια, τσίκλες, χαρτομάντιλα και κλειστά πακέτα τσιγάρα- 'καβάζες'.²³ Τσιγάρα, αναπτήρες και τασάκια πάνω στην μπάρα, και στο κέντρο τα σύνεργα της 'μπάρας', δηλαδή ένα δυο δοχεία με αναδευτήρια, ανοιχτήρια, τσιμπίδα του πάγου, καλαμάκια, μια στενή ορθογώνια πετσέτα πάνω στην οποία ετοιμάζονται τα ποτά. Μοναδικό διακοσμητικό αντικείμενο στην επιφάνεια της 'μπάρας', μια κεραμική προτομή τουριστικής τέχνης, η οποία απεικονίζει ένα γυναικείο προφίλ. Από την έξω μεριά της 'μπάρας' υπάρχουν ψηλά καθίσματα-σκαμπό, χωρίς πλάτη, αραδιασμένα κατά μήκος, γύρω στα 12 με 15. Τα δύο πάντως μόνιμα πιασμένα, αφού στο ένα κάθεται η 'αφεντικίνα' και στο άλλο η γούνα της, που σε έκτακτη ανάγκη έλλειψης χώρου φυλάσσεται στο γραφείο-βεσιτάριο.

Απέναντι από την 'μπάρα' δύο χαμηλά τραπέζια που μαζί με χαμηλά, τετράγωνα σκαμπό αποτελούν καθιστικά σύνολα, τα οποία σπάνια προτιμούν οι πελάτες. Τον τοίχο διακοσμούν δύο ζευγάρια γλυπτά – ακέφαλα και χωρίς άκρα, το ένα στραμμένο προς τα εμπρός και το άλλο με γυρισμένη την πλάτη– σώματα, στα οποία διακρίνεται μόνο το φύλο

23. Η έννοια της 'καβάζας' αντιστοιχεί σε κρυψώνα και αναφέρεται σε οποιοδήποτε είδος κρύβει ('καβατζώνει' – 'καβατζώνεται') κανείς, με σκοπό να το εξασφαλίσει για ώρα ανάγκης και για το μέλλον (πράγματα, χρήματα, στέγη).

και το χρώμα σε ιδεώδεις αναλογίες: άσπρο το ανδρικό, μαύρο το γυναικείο.

Στο βάθος του μαγαζιού υπάρχουν, επίσης, δύο πάγκοι με σκαμπό. Ο ένας είναι στερεωμένος στον τοίχο δίπλα στη σκάλα, κάτω από ένα μεγάλο καθρέφτη. Ο άλλος ακουμπάει στην κολόνα στήριξης, μπροστά από το χώρο του d.j. Μπροστά από τη σκάλα, ο χώρος δίπλα στην κολόνα χρησιμεύει ως πίστα: είτε για τους πελάτες που θέλουν να χορέψουν είτε για να γίνει το show – στριπτιζ, από κάποια γυναίκα του μπαρ.

ΕΓΩ ΚΑΙ ΤΟ 'NANA'

Η εργασία αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με το 'Νανά' και δεν θα ήταν υπερβολή να πω ότι ίσως να μη γινόταν αν δεν είχαμε βρεθεί εκεί, σχεδόν τυχαία, με έναν καλό φίλο, εκείνο το βράδυ του Νοέμβρη του 1996. Η πρώτη μου επαφή με τα μπαρ είχε ξεκινήσει μόλις δυο μέρες πριν με μια αναγνωριστική επίσκεψη σε κάποιο συνοικιακό. Ο χώρος μου φάνηκε ενδιαφέρον και ταυτόχρονα προσπελάσιμος, κι έτσι επιχειρήσαμε και τη δεύτερη επίσκεψη, η οποία είχε εντελώς αναπάντεχη εξέλιξη.

Αφού μπήκαμε στο μπαρ και βολευτήκαμε στα σκαμπό μας, μας πλησίασε μια συμπαθητική κοπέλα και αφού μας σέρβιρε, ξεκίνησε να μας μιλά. Εμείς με τη σειρά μας την κεράσαμε δύο ποτά. Κάποια στιγμή τη ρώτησα –με τη χαρακτηριστική άνεση της αφέλειας κάποιου που

αγνοεί το νόημα της ερώτησης– αν έχει δουλειά (το μαγαζί), όπως ενδεχομένως θα ρωτούσα τον/την αντίστοιχο/η υπάλληλο σε ένα οποιοδήποτε εμπορικό κατάστημα. Κι εκείνη, αντί για άλλη απάντηση, με ρώτησε αν ήθελα να δουλέψω. (Σχεδόν) σοκαρισμένη δεν απάντησα και, προσπερνώντας την αμηχανία μου (αν την αισθάνθηκε), μου είπε ότι θα μιλούσε στην κυρία Ρίτα. Πράγματι την πλησίασε και κάτι της είπε, και επιστρέφοντας στην παρέα μας μας έφερε από ένα ποτό στον καθένα, «*κερασμένα από την κυρία Ρίτα*». Σιγοπίναμε τα ποτά όταν η κυρία Ρίτα ήρθε προς το μέρος μας, συστήθηκε και μας αγκάλιασε από τους ώμους. Απευθυνόμενη σ' εμένα με ρώτησε: «*Τι έγινε μικρή, θες να δουλέψουμε μαζί;*» με ένα ύφος φιλικό, γλυκό και πονηρό ταυτόχρονα. Κάτι ψέλλισα και συνεχίζοντας με ρώτησε αν έχω 'ξαναδουλέψει', και της απάντησα θετικά, «*σε ταβέρνα*». Χωρίς να το καταλάβω συμφωνήσαμε να ξεκινήσω την επομένη. Κι έτσι έγινε.

Στις 9.20' μ.μ., Παρασκευή βράδυ, ήμουν στο δρόμο. Στη Μιχαλακοπούλου η κίνηση ήταν αυξημένη. Έψαχνα να βρω θέση για το αυτοκίνητο στο ρεύμα που κατεβαίνει προς Αθήνα. Τα αυτοκίνητα σκαρφαλωμένα στο πεζοδρόμιο, θέση πουθενά. Αναγκάστηκα να κοιτάξω μέσα στα στενά. Προσπέρασα το 'Νανά' και αυτό με έκανε να νιώθω άβολα, έπρεπε να βρω θέση κοντά, αλλά δεν ήθελα να αργήσω. Μου είπαν να είμαι εκεί στις 9.30' μ.μ. Πρώτη μέρα στη δουλειά. Ξεκίνησα να ετοιμάζομαι από τις 7.00' μ.μ. Ντύθηκα και βάφτηκα ελαφρά, προσπάθησα να φτιάξω κάπως και τα κοντά μου μαλλιά τυλίγοντάς τα με ρόλεϊ και περίμενα να περάσει η ώρα βλέποντας δελτίο ειδήσεων. Πού και πού σηκώνόμουν και κοιταζόμουν στο μεγάλο καθρέφτη στο σαλόνι

και αναρωτιόμουν πώς θα φαίνομαι στο μπαρ.²⁴ Οδήγησα από το σπίτι μου στο μπαρ με το άγχος να μην καθυστερήσω. Αφού έκανα ένα δύο γύρους κατάφερα να βρω θέση πολύ κοντά στο 'Νανά', βγήκα έξω από το αυτοκίνητο και κλείδωσα. Διέσχισα το παρκάκι που χωρίζει το 'Νανά' από τη Μιχαλακοπούλου ψάχνοντας με το βλέμμα να εντοπίσω το αυτοκίνητο της Ρίτας. Στάθηκα έξω από την πόρτα, πήρα βαθιά ανάσα και την έσπρωξα. Μπήκα μέσα.

Δεν ήξερα κανένα από τα τέσσερα άτομα που ήταν καθισμένα σε μια γωνιά της μπάρας, πλησίασα και τους ρώτησα για τη Ρίτα. «*Η κυρία Ρίτα έρχεται μετά τις 10.30'. Είσαι καινούρια;*» μου είπε ένας νεαρός – αργότερα κατάλαβα ότι ήταν ο d.j. του μπαρ– με κοφτό τρόπο. Εξήγησα ότι είχα μιλήσει με την κυρία Ρίτα το προηγούμενο βράδυ και ότι μου είχε πει να πάω εκείνη την ώρα για να μου δείξει το μπαρ. Γύρισαν στην κουβέντα τους και εγώ έμεινα λίγο όρθια και περιεργαζόμουν το χώρο. Σε λίγο, όμως, κάθισα σχετικά κοντά τους σε ένα σκαμπό στο μπαρ.

24. Αξιζει εδώ να αναφέρω ότι οι δύο προηγούμενες επισκέψεις μου στο μπαρ στάθηκαν σημαντικές για να υποψιαστώ κάποιες από τις αρχές των αισθητικών αντιλήψεων που συνδέονται όπως κατάλαβα αργότερα με τις αξίες της θηλυκότητας του μπαρ. Ο βαθμός υιοθέτησης από πλευράς μου (μέρους) των αισθητικών προτύπων της θηλυκότητας του μπαρ κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στο 'Νανά' ως εργαζόμενη ήταν πολύ συγκρατημένος. Αντίθετα 'βγαίνοντας' από το μπαρ και συνανασιρεφόμενη τις γυναίκες παρατήρησα ότι πολύ πιο εύκολα και σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ακολούθησα ενδυματολογικά τις πληροφρήτριές μου. Ενδεχομένως στην πρώτη φάση της έρευνας να ήθελα με αυτό τον τρόπο να διατηρήσω ένα βαθμό διαφορετικότητας, ενώ στη δεύτερη φάση επιδίωκα να μοιάσω με τα υποκείμενα της έρευνας. Η ανάγκη στην πρώτη φάση, μέσα στο μπαρ ως εργαζόμενη, να πήγαζε από μια ανασφάλεια, η οποία ξεπεράστηκε στην πορεία, αφού ένιωθα πολύ προστατευμένη από τις φίλες πληροφρήτριές μου.

Κανείς δεν μου έδωσε σημασία μέχρι που ήρθε η κοπέλα που είχα γνωρίσει την προηγούμενη. Ανακούφιση. Κάποιο γνωστό πρόσωπο. Σύντομα διαπίστωσα ότι η χθεσινή, φιλική και εξυπηρετική κοπέλα ήταν εντελώς διαφορετική –ως συνάδελφος πια, πράγμα που δεν είχα συνειδητοποιήσει ακόμα–, δεν είχε καθόλου την όρεξή μου και γενικά δεν είχε καθόλου όρεξη. Βαριεστημένα μου έδειξε τα ποτά και μου εξήγησε σύντομα τη διαδικασία σερβιρίσματος. Δεν μου άρεσε καθόλου ο τρόπος της, το ύφος της έμοιαζε να εννοεί ‘πόσες φορές ακόμα θα εξηγήσω ηλίθιες τα ίδια πράγματα’, και με κοιτούσε σαν να αμφέβαλλε αν καταλάβαινα τι μου έλεγε. Εκτός απ’ αυτά δεν με ρώτησε ούτε μου είπε τίποτε άλλο και βιάστηκε να απομακρυνθεί και να καθίσει μόνη της πιο μακριά.

Ήδη είχαν έρθει κι άλλες κοπέλες και γύρω στις 10.30' κατέφθασαν η Ρίτα, άβαφη και αγριεμένη, με τον άνδρα της, ο τελευταίος κρατώντας στα χέρια του μια κούτα με ποτά. Αμέσως οι υπόλοιπες γυναίκες και ο d.j. έσπευσαν να του την πάρουν από τα χέρια και άρχισαν να τακτοποιούν τα μπουκάλια στα ράφια. Εγώ κοιτούσα αμήχανα αυτήν την αδικαιολόγητη –στα μάτια μου– κινητοποίηση και τότε ο Γιάννης μου είπε αυστηρά: *«Ξεσταύρωσε τα χέρια σου και βόηθα κι εσύ»*. ‘Αγριο καλωσόρισμα’, σκέφτηκα. Η Ρίτα πήγε στη θέση της και άρχισε να μακιγιάρεται ενώ ο Γιάννης ασχολούνταν με το πλυντήριο των πιάτων.²⁵

Η ώρα περνούσε και εγώ ένιωθα ότι είμαι αόρατη, κανείς και καμία δεν μου είχε απευθύνει ούτε μια κουβέντα ούτε μια ματιά. Πλησίαζα τις άλλες κοπέλες που συζητούσαν ανά δυο τρεις και μου γύριζαν την

πλάτη. Πλησίαζα διστακτικά και κοπέλες που μιλούσαν με πελάτες και με τον τρόπο τους με έδιωχναν (μιλώντας χαμηλόφωνα, σκύβοντας πολύ προς τη μεριά του άνδρα δημιουργούσαν μια αποκλειστική κατάσταση όπου σαφώς δεν χώραγα). Εγώ ακόμα δεν είχα κάνει σχεδόν τίποτα.

Κάποια στιγμή μια κοπέλα μου είπε να ετοιμάσω ένα ποτό –για πελάτη– και όσο το ετοιμάζα μια άλλη ήταν από πάνω μου και με επέβλεπε βουβά και βλοσυρά. Επίσης είχα αδειάσει αρκετά τασάκια, κατόπιν υποδείξεως. Όλες οι κοπέλες ήταν απασχολημένες με πελάτες, ενώ εγώ είχα σχεδόν ξεχάσει για ποιο λόγο ήμουν εκεί. Λίγο πριν τη 1.30' ήρθε μια κοπέλα και δείχνοντάς μου ένα νεαρό κύριο μου είπε: «*Τράβα σ' αυτόν*». «*Τι να κάνω;*» μου ξέφυγε σχεδόν η ερώτηση. «*Να του κάνεις να σε κεράσει*», είπε και μου γύρισε την πλάτη. Αργότερα ήρθαν κάτι φίλοι μου, που τους περίμενα, και με κέρασαν τα πρώτα μου ποτά, αφού δεν είχα καταφέρει να κάνω τον άλλον να με κεράσει. Κατά τη διάρκεια αυτών των κερασμάτων πέρασα, στιγμιαία, από την αφάνεια στην επωνυμία, εφόσον ο Γιάννης με ρώτησε το όνομά μου προκειμένου να 'τσεκάρει' τα κερασμένα μου ποτά.

Η ώρα είχε πάει 3.30', τα πόδια και η μέση μου πονούσαν από την ορθοστασία, ήθελα να πάω στην τουαλέτα αλλά το ανέβαλλα. Ένιωθα αποκλεισμένη μέσα από την μπάρα και φοβόμουν να κάνω την κίνηση να βγω έξω. Αργότερα το αποφάσισα και πλησίασα προς την έξοδο, την

25. Κάθε βράδυ επαναλαμβανόταν με ευλάβεια η ίδια διαδικασία.

οποία έφραζε με το σώμα του ο Γιάννης²⁶ – αυτή ήταν η θέση του όσο βρισκόταν μέσα στο μπαρ. «Μπορώ να βγω, να πάω στην τουαλέτα;» ρώτησα, κι εκείνος απλά παραμέρισε. Όταν γύρισα επαναλήφθηκε η σκηνή. Σε λίγο με έστειλαν σε μια συντροφιά, δύο νεαρούς που κερνούσαν ήδη μια κοπέλα. Με κέρασαν κι εμένα ένα ποτό και ο ένας άρχισε να μιλά μαζί μου. «Πώς σε λένε», «Πού μένεις», «Τι ζώδιο είσαι», «Τι δουλειά κάνεις» ήταν οι ερωτήσεις που υποβάλλαμε ο ένας στον άλλον και καταλήξαμε να μιλάμε για μαγειρική, μάλιστα μου έδωσε και μια συνταγή δικής του έμπνευσης όπως είπε, φιλέτο κοτόπουλο με δεντρολίβανο.

Η ώρα έχει πάει 5.30' και το μπαρ έχει αδειάσει από πελάτες. Η κυρία Ρίτα μόνο μιλάει με κάποιους τελευταίους. Ο Γιάννης έχει συγκεντρώσει τις εισπράξεις της βραδιάς και μετράει χρήματα· φωνάζει εν είδει (στρατιωτικού) παραγγέλματος «Όλες έξω!», και μία μία όλες βγαίνουμε έξω από την μπάρα, παίρνουμε τις τσάντες μας και φοράμε τα παλτά μας. Ύστερα καθόμαστε στα σκαμπό και περιμένουμε. Ο Γιάννης σε λίγα λεπτά αρχίζει να φωνάζει ένα ένα τα ονόματα των γυναικών. Κάθε μία που ακούει το όνομά της τον πλησιάζει και αυτός της βάζει στο χέρι τα χρήματα χωρίς να φαίνονται. Ακούω τις υπόλοιπες να λένε «Ευχαριστώ» και «Καληνύχτα» και περιμένω τη σειρά μου, μου δίνει κι

26. Επιστρέφοντας στο σπίτι μου το πρώτο κιόλας βράδυ, σκεφτόμουν ιδιαίτερα τον Γιάννη και το ρολόι του, ήταν εξάλλου και ο μόνος άνδρας μέσα από την μπάρα. Έμενε στατικός στην ίδια θέση μπροστά από το άνοιγμα, σαν να το φύλαγε. Έφερνα στο νου μου την εικόνα μας, τόσες γυναίκες μαντρωμένες, κι αυτός το 'σοπανόσκυλο'. Αργότερα κατάλαβα ότι ο ρόλος του ήταν ανάλογος, να επιβλέπει και να ελέγχει τις κινήσεις της κάθε γυναίκας.

εμένα το ‘μεροκάματο’ –τα χρήματα τυλιγμένα σαν ‘μασούρι’–, τον ευχαριστώ και καληνυχτίζω κι εγώ.

Περιέγραφα την πρώτη μου νύχτα στο ‘Νανά’ προσπαθώντας να αναβιώσω τις πρώτες εντυπώσεις και τα συναισθήματα με έναν τρόπο που να συνδέονται με την ανάπτυξη της υπόλοιπης εργασίας. Εγώ πήγα στο μπαρ πρωτίστως για να κάνω έρευνα, και απ’ αυτήν την άποψη το ξεκίνημά μου διαφοροποιείται ριζικά από το σύνηθες ξεκίνημα οποιασδήποτε γυναίκας-‘κονσοματρίς’. Εντούτοις, η πίεση και το άγχος που ένιωσα –και συνέχισα να νιώθω για καιρό, αν όχι μέχρι το τέλος– υπερέβαινε την ερευνητρία και αφορούσε στην ‘κονσοματρίς’. Ως εκ τούτου, πολλές από τις σκηνές που περιέγραφα αντιστοιχούν σε ανάλογες εμπειρίες άλλων γυναικών. Αυτά που αρχικά ηχούν προσωπικά, ιδιοσυγκρατικά, με έκπληξη διαπίστωνα κάθε φορά στην πορεία της έρευνας ότι αφορούσαν και σε άλλες γυναίκες, και ύστερα από πολύ καιρό μπόρεσα να συνδέσω, να ερμηνεύσω και να επανατοποθετηθώ σε εκείνες τις πρώτες εντυπώσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

‘ΓΥΝΑΙΚΕΣ’, ‘ΑΦΕΝΤΙΚΑ’, ‘ΑΤΖΕΝΤΗΔΕΣ’ ΚΑΙ ‘ΠΕΛΑΤΕΣ’: ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ‘ΚΟΝΣΟΜΑΣΙΟΝ’

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο προσπάθησα να περιγράψω το μπαρ ως έναν πολιτισμικά κατασκευασμένο κόσμο. Σύμφωνα με τον ορισμό των D. Holland, W. Lachicotte Jr., D. Skinner, C. Cain, ως πολιτισμικά κατασκευασμένοι κόσμοι εννοιολογούνται «αναγνωρισμένα πεδία ή πλαίσια κοινωνικής ζωής» (1998: 6). Αυτοί οι κόσμοι παίρνουν σχήμα και δίνουν σχήμα μέσα από συμπαραγωγή δραστηριοτήτων, λόγων, επιτελέσεων, τεχνουργημάτων.¹ Κατοικούνται από φιγούρες, χαρακτήρες, τύπους που επιτελούν τα καθήκοντα και έχουν τρόπους αλληλόδρασης, διακριτές οπτικές και θέσεις απέναντι σ’ αυτούς.

Σ’ αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσω τα υποκείμενα που ‘κατοικούν’ στον πολιτισμικά κατασκευασμένο κόσμο του μπαρ. Η κατηγοριοποίηση –

1. Ο Παπαταξιάρχης αναφέρεται στον κόσμο του καφενείου με την έννοια ενός «περικεκτικού και συστηματικού χαρακτήρα της κατά καφενείον θεώρησης του κόσμου, των κοσμολογικής εμβέλειας αναφορών στην [ανδρική] ταυτότητα που προσδίδουν μια ιδιαίτερη βαρύτητα στις πρακτικές του ανδρικού συμποσιασμού, και καθιστούν το καφενείο βασικό πόλο της κοινωνικής ζωής» (1992: 212).

εργαζόμενες, εργοδότες, πελάτες, καλλιτεχνικοί πράκτορες– αντιστοιχεί στην περιγραφή των εργασιακών θέσεων που έχουν στο μπαρ.

Τα υποκείμενα πέρα από τις διακριτές τους θέσεις στον καταμερισμό εργασίας δεν βρίσκονται σε απομόνωση. Το ενδιαφέρον έγκειται ακριβώς στο ότι τα υποκείμενα δημιουργούν σχέσεις μέσα από τις οποίες η θέση και οι ρόλοι τους επαναπροσδιορίζονται. Από την άλλη πλευρά, μετακινούνται και σε σχέση με τον καταμερισμό εργασίας. Έτσι, υπάρχουν πελάτες που ανοίγουν μαγαζιά και γίνονται επιχειρηματίες οι ίδιοι, εργοδότες των γυναικών που πριν τους είχαν πελάτες. Γυναίκες που γίνονται οι ίδιες επιχειρηματίες. ‘Ατζέντηδες’ και αφεντικά που πηγαίνουν ως πελάτες σε άλλα μπαρ. Γυναίκες που πηγαίνουν ως πελάτισσες σε άλλα μπαρ.

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΣΤΟ ΜΠΑΡ

Ένα βράδυ στο ‘Νανά’ ήταν δυο νεαροί. Ο ένας έλεγε ότι πρώτη φορά πήγαινε σε «τέτοιο» μαγαζί και ρώτησε τι δουλειά κάνουν οι γυναίκες «εδώ μέσα». Η γυναίκα που καθόταν μαζί τους του απάντησε ότι είναι «σερβιτόρες». «Και τι χρειάζονται τόσες πολλές;» αναρωτήθηκε εκείνος. Τότε εκείνη του απάντησε ότι «Δουλειά μας είναι να βοηθάμε στην κατανάλωση αλκοόλ, να συντροφεύουμε τους πελάτες να πίνουν αλλά και να μας κερνούν ποτά».

Σε τούτο το τμήμα της εργασίας θα αναφερθώ στις γυναίκες που εργάζονται στα μπαρ με 'κονσομασιόν' και θα προσπαθήσω να απαντήσω σε μια σειρά από ερωτήματα όπως α) ποιες είναι (αυτές οι γυναίκες), β) τι κάνουν, γ) πώς σχολιάζουν αυτό που κάνουν, μεταξύ τους, με τους πελάτες στο μπαρ, μ' εμένα. Πέρα από κάθε αμφιβολία, οι 'κονσοματρίς' δεν αποτελούν μια ομοιογενή κατηγορία, κουλτούρα ή υποκουλτούρα.² Διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης, μορφωτικού επιπέδου, ηλικίας και καταγωγής, συνεχίζουν να διαφοροποιούνται και στο χώρο του μπαρ, ανάλογα με τους ρόλους και τον τρόπο με τον οποίο εργάζονται. Από το πρώτο μπαρ στο οποίο απόκτησα εμπειρία, το 'Νανά', ήταν ήδη εμφανές ότι οι γυναίκες που δούλευαν εκεί 'ανήκαν' σε διαφορετικούς τύπους. Πριν, ωστόσο, αποτολήσω την οποιαδήποτε κατηγοριοποίηση θα ήθελα

2. Βλ. και Day (1999: 137), για τις πόρνες του Λονδίνου. Η συγγραφέας, εντούτοις, επισημαίνει ότι «Κάποιες στιγμές μπορούμε να μιλούμε για κοινότητα ή να παρατηρούμε ότι ομάδες φίλων και συναδέλφων περνούν πολύ χρόνο μαζί». Θα ήθελα να συμπληρώσω εδώ ότι η Day –όπως προκύπτει από το κείμενο– αποκόμισε την αίσθηση ταυτοτήτων που σχετίζονται με την απασχόληση (occupational identities) καθώς και κοινών τρόπων συμπεριφοράς και κατέληξε να τις ομαδοποιήσει σε δύο στρατηγικές κατασκευής του εαυτού: Η πρώτη αναφέρεται στις στρατηγικές του «διαιρεμένου εαυτού» (divided self), ενώ η δεύτερη στις στρατηγικές του «αδιαίρετου εαυτού» (undivided self). Στις πρώτες διαπιστώνει ότι εντάσσεται η πλειοψηφία των γυναικών με τις οποίες συνομήλησε και το βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι οι συνομηλήτριές της παρουσιάζουν και βιώνουν(;) τους εαυτούς τους σε δύο μέρη: ένα δημόσιο και ένα ιδιωτικό, μέρη που λειτουργούν σε διαφορετικές δραστηριότητες οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε εμφανώς διακριτούς χώρους. Στις δεύτερες στρατηγικές, στις οποίες εντάσσεται η μειοψηφία των γυναικών της έρευνας, τις λεγόμενες στρατηγικές του «ριζοσπαστικού ατομικισμού» ("radical" individualism), οι συνομηλήτριές της βιώνουν αδιαίρετους, ενοποιημένους εαυτούς, όπου η επαγγελματική τους δραστηριότητα δεν διαχωρίζεται από τις άλλες σφαίρες δραστηριοτήτων και την 'υπόλοιπη' ζωή εν γένει.

να αναφερθώ σε μια γενικότερη συζήτηση που αφορά στις δυσκολίες του προσδιορισμού της επαγγελματικής κατάστασης της ‘κονσοματρίς’.

Επίσημα δεν αναγνωρίζεται το επάγγελμα της ‘κονσοματρίς’, όπως δεν αναγνωρίζονται τα ‘μπαρ με κονσομασιόν’ ως ειδική κατηγορία. Οι γυναίκες που εργάζονται σ’ αυτά θεωρούνται –τυπικά– σερβιτόρες και υποχρεούνται να βγάλουν ειδικό βιβλιάριο υγείας –υποχρέωση που ισχύει για όσους και όσες απασχολούνται στον τομέα τροφίμων και ποτών– και άδεια εργασίας. Αν το πρώτο αφορά σε ένα μεγάλο αριθμό εργαζομένων, η δεύτερη υποχρέωση είναι πιο ‘περίεργη’ και εξειδικευμένη.

Το βιβλιάριο εργασίας εκδίδεται από την υγειονομική υπηρεσία κάθε νομού και προκειμένου να εκδοθεί, απαιτούνται ακτινογραφία θώρακα και δερματολογική εξέταση, καθώς και τρεις φωτογραφίες του/της ενδιαφερομένου/ης. Η διαδικασία είναι σύντομη και τυπική. Από την πρώτη εβδομάδα που εργαζόμουν στο ‘Νανά’, η Ρίτα μου υποδείκνυε να βγάλω τέτοιο βιβλιάριο. Πράγματι, ρώτησα την Άννα τι χρειαζόταν να κάνω και ξεκίνησα τη διαδικασία. Αυτό, όμως, που μου έκανε εντύπωση είναι ότι άκουσα την Άννα να ρωτά μια γυναίκα –καινούρια στο μαγαζί– αν ‘είχε δηλωθεί’, εννοώντας αν είχε βιβλιάριο. Η έκφραση σαφώς και ευθέως παραπέμπει στη διαδικασία ‘χαρακτηρισμού’³ των ‘εκδιδόμενων

3. Προκειμένου να εργαστεί μία γυναίκα νόμιμα ως ‘εκδιδόμενη’ σε επίσημα αναγνωρισμένο σίκο ανοχής, ο νόμος προβλέπει τη διαδικασία ‘χαρακτηρισμού’ της γυναίκας (N1193/1981 και N2734/1999).

γυναικών', και η αλήθεια είναι ότι δεν έτυχε να την ξανακούσω. Από την άλλη μεριά, η συνομιλήτρια της Άννας δεν έδειξε να παραξενεύεται από την έκφραση αυτή και απάντησε ότι δεν είχε προς τον παρόν αλλά σκόπευε να βγάλει.

Αντίθετα, η έκδοση άδειας από την αστυνομία, η οποία στην ουσία αφορά στην έκδοση ποινικού μητρώου και μόνο, είναι πιο περίπλοκη υπόθεση, όχι ως προς το διαδικαστικό μέρος, αλλά σε συμβολικό επίπεδο. Ποινικό μητρώο υποβάλλει κάποιος/α που διορίζεται στο δημόσιο τομέα, αλλά οι συνδηλώσεις του ποινικού μητρώου για κάποιαν που πρόκειται να εργαστεί ως 'σερβιτόρα' της περιοχής (η άδεια εκδίδεται από την κατά τόπους αστυνομική αρχή και ισχύει μόνο στα διοικητικά όρια αυτής) θεωρώ ότι μάλλον ξεπερνούν την τυπική διαδικασία.

Πριν από το 1998, μπορεί να προβλεπόταν άδεια που εκδιδόταν με τον ίδιο τρόπο αλλά ίσχυε σε όλη την επικράτεια, αλλά στην πράξη (εννοώ σε αστυνομικούς ελέγχους που διενεργούνταν στα μπαρ) αρκούσε το βιβλιάριο υγείας για την τυπική κάλυψη τόσο της εργαζόμενης όσο και της εργοδοσίας. Το 1998, γνωστός δημοσιογράφος με ευρύ ακροατήριο ξεκίνησε έρευνα σε τηλεοπτική εκπομπή για τα μπαρ, με αφορμή την ('παράνομη') εργασία αλλοδαπών γυναικών. Για δύο μήνες περίπου η εκπομπή του (η οποία μεταδίδεται μία φορά την εβδομάδα) προκάλεσε μεγάλη αναταραχή. Την πρώτη κιόλας εβδομάδα διενεργήθηκαν αστυνομικοί έλεγχοι στα μπαρ σε όλη την επικράτεια και εκατοντάδες εργαζόμενες γυναίκες και επιχειρηματίες προσήχθησαν στα αστυνομικά τμήματα και την επομένη στο δικαστήριο. Όλα αυτά είχαν

ως άμεσο αποτέλεσμα κάποια μπαρ να 'κλείσουν' προσωρινά και κάποια άλλα να 'διώξουν' τις εργαζόμενες (Ελληνίδες και αλλοδαπές) που δεν είχαν τα απαραίτητα 'χαρτιά'. Οι αλληπάλληλες τηλεοπτικές εκπομπές απέδιδαν το μεγαλύτερο μέρος των ευθυνών στην αστυνομία, και σε κάθε εκπομπή αστυνομικοί ένστολοι ή με πολιτικά ρούχα 'απολογούνταν' στις κατηγορίες που εξαπέλυε ο δημοσιογράφος.⁴ Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, η ενεργοποίηση της προϋπόθεσης της άδειας με τη μετατροπή που ανέφερα προηγουμένως να είναι απόρροια του σκανδάλου που προκάλεσαν αυτές οι εκπομπές.

Πέρα από το βιβλιάριο υγείας και την ειδική άδεια, δεν υπάρχουν άλλες τυπικές ρυθμίσεις που να αναγνωρίζουν τις γυναίκες που δουλεύουν σ' αυτά τα μπαρ ως επαγγελματίες κάποιου είδους.

Πολλοί είναι οι όροι με τους οποίους χαρακτηρίζονται οι γυναίκες εργαζόμενες στα μπαρ από τη σκοπιά του μπαρ. 'Μπαρόβιες', 'γυναίκες της νύχτας', 'πεταλουδίτσες της νύχτας', 'κούκλες', 'εργαλεία' είναι μερικοί από τους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούνται –μέσα και έξω από τα μπαρ– για τις γυναίκες που εργάζονται σ' αυτά.

Ο όρος 'μπαρόβια' δηλώνει κάποια που περνά τη ζωή της στο μπαρ – έχει σημασία η λεπτή αυτή διάκριση– και όχι ζει από το μπαρ – δηλαδή προσπορίζεται τα προς το ζην από την επαγγελματική της ενασχόληση στο μπαρ. Επίσης κυκλοφορεί και η αρσενική εκδοχή του όρου,

4. Οι 'κατηγορίες' κυμαίνονταν από 'απλή' πλημμελή εκτέλεση καθηκόντων έως συνεργία στα εγκλήματα μαστροπείας κ.λπ.

‘μπαρόβιος’, για τον τακτικό θαμόνα του μπαρ.⁵ Ο όρος αυτός παραπέμπει σε τρόπο ζωής. Ή όπως λέει η Άννα: «Όποιος πηγαίνει σε ένα μπαρ πηγαίνει και σε άλλα, διαφορετικά όσο και φίλος να είσαι, άμα δεν πηγαίνεις στα μπαρ δεν πηγαίνεις, τέλος. Είναι τρόπος ζωής το μαγαζί».

Οι επόμενοι δύο όροι, ‘γυναίκες της νύχτας’ και ‘πεταλουδίτσες της νύχτας’, δεν αφορούν μόνο στις γυναίκες που εργάζονται στα μπαρ, αλλά περιλαμβάνουν μια σειρά εργαζόμενων γυναικών (και) σε άλλους χώρους, λιγότερο ή περισσότερο συναφείς με τη διασκέδαση (όπως μπουζούκια, καρτοπαικτικές λέσχες κ.λπ.).⁶ Τέλος, ο όρος ‘κούκλες’ συναντάται πιο σπάνια. Αυτός παραπέμπει ευθέως σε τραβεστί και σε άτομα που έχουν κάνει αλλαγή φύλου και εργάζονται στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών.⁷

Ένας ακόμα όρος με τον οποίο χαρακτηρίζονται οι εργαζόμενες στο μπαρ είναι ο όρος ‘εργαλείο’. Εκείνοι που χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο είναι κυρίως οι εργοδότες και οι καλλιτεχνικοί πράκτορες, άνδρες ως επί το πλείστον, αλλά πολλές φορές τον χρησιμοποιούν και οι ίδιες οι

5. Δεν υπάρχουν πολλά παραδείγματα χρήσης παρόμοιων όρων, εκτός από τα ‘μηχανόβιος’, ‘νυχτόβιος’, ‘φυλακόβιος’ και το σπανιότερο ‘μπουζουκόβιος’. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι όροι αναφέρονται σε δραστηριότητες ‘περιθωριακές’.

6. Βλ. και προηγουμένως σχετική συζήτηση για την εννοιολόγηση της ‘νύχτας’ ως τύπου με διακριτά χαρακτηριστικά και ως συσσωμάτωσης ανθρώπων που θεωρούνται ‘της νύχτας’.

7. Σε έναν εσωτερικό δρόμο της λεωφόρου Συγγρού στην Αθήνα λειτουργεί μπαρ με την επωνυμία ‘Οι Κούκλες’, το οποίο διευθύνουν τραβεστί και αποτελεί ‘στέκι’ των τραβεστί. Στο κέντρο του μπαρ κυριαρχεί μια σκηνή στην οποία κάποιες μέρες της εβδομάδας λαμβάνει χώρα ένα από τα ελάχιστα ‘drag shows’ στην Αθήνα (αλλά και στην Ελλάδα, γενικότερα).

εργαζόμενες, περιγράφοντας συναδέλφισσές τους.⁸ Ο όρος αυτός συναντάται και σε άλλα συμφραζόμενα. Άνδρες που ασχολούνται ερασιτεχνικά ή/και επαγγελματικά με τα αυτοκίνητα και τις μοτοσυκλέτες χρησιμοποιούν τον όρο 'εργαλείο' με έννοια θετικής αξιολόγησης. Ένα αυτοκίνητο ή μοτοσυκλέτα είναι καλό 'εργαλείο', δηλαδή, 'γρήγορο' ή/και 'όμορφο'. Αν και η λέξη παραπέμπει σε μία εργαλειακή χρήση, εντούτοις ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται και οι συνδηλώσεις της δεν αφορούν μόνο στη χρήση και στις τεχνικές προδιαγραφές. Σε τούτο το πλαίσιο, μέσα από το λόγο των ανδρών, τα προϊόντα αυτά αποκτούν πρόσωπο και φύλο και ο κάτοχος ή ο επίδοξος αγοραστής αναπτύσσει μαζί τους σχέση ερωτική.⁹

Σε άλλα συμφραζόμενα, ο όρος 'εργαλείο' χρησιμοποιείται πάλι από άνδρες για να δηλώσει το πέος.¹⁰ Εδώ η χρήση του όρου παραπέμπει στο πέος ως εξάρτημα που κατέχει και χρησιμοποιεί ο άνδρας και έχει

8. Θέλω να σημειώσω εδώ ότι πρόκειται για τη διαπίστωση σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες που εργάζονται σ' αυτά τα μπαρ –έστω κάποιες απ' αυτές ή, καλύτερα, μερικές φορές– γίνονται φορείς ανδρικού λόγου. Με άλλα λόγια, μέρος της διαδικασίας ενσωμάτωσής τους στο πολιτισμικό πλαίσιο της 'κονσομασιόν' είναι και η υιοθέτηση ενός λόγου που είναι γνωστός ως ανδρικός. Εδώ παρατίθεται ένα παράδειγμα, αλλά παρακάτω θα δείξω ότι η υιοθέτηση ενός 'ανδρικού' λόγου αποτελεί βασική συνιστώσα της επιτέλεσης της 'κονσομασιόν' και της λεκτικής επικοινωνίας των γυναικών με τους πελάτες στο μπαρ.

9. Η μοτοσυκλέτα ή το αυτοκίνητο για τα οποία ο κάτοχος είναι περήφανος: είναι η 'γκόμενά' του, την οποία παινεύει και επιδεικνύει στους άλλους άνδρες και ταυτόχρονα ανταγωνίζεται. Άλλοι επίδοξοι κάτοχοι την 'καψουρεύονται' από τη βιτρίνα, τα περιοδικά ή το δρόμο και 'την ονειρεύονται'.

10. Πρόσφατα (2001) κυκλοφόρησε ένα τραγούδι το οποίο τιτλοφορείται ως 'Το "εργαλείο"' και σαφώς αναφέρεται στη σεξουαλική πράξη και στο ανδρικό όργανο, το οποίο αυτονομείται από το πρόσωπο. Έμφαση αποδίδεται στο 'μέγεθος' («Είναι μεγάλο

‘θετικές’ συνδηλώσεις, κυρίως όσον αφορά στο ‘μέγεθος’ και στις ‘επιδόσεις’.

Στο πλαίσιο του ‘μπαρ’ η χρήση αυτού του όρου για τις γυναίκες εργαζόμενες έχει ανάλογα και κοινά χαρακτηριστικά με τις συνδηλώσεις και τα μεταφορικά νοήματα που αναδείχθηκαν στα άλλα συμφραζόμενα. Τις περισσότερες φορές πρόκειται, όπως φάνηκε, για έναν όρο που χρησιμοποιείται από άνδρες και αναφέρεται σε ‘ανδρικά εξαρτήματα’. Αντίστοιχα, οι γυναίκες εργαζόμενες στο μπαρ, που απευθύνονται σε ανδρικό καταναλωτικό κοινό, είναι ‘εργαλεία’ για το μπαρ, που θεωρείται ανδρικός χώρος. Πολύ συχνά ακούει κανείς να λέγεται ότι το μπαρ ή/και οι εργοδότες και οι πράκτορες ‘δουλεύουν’ κάποιες γυναίκες. Στο πλαίσιο αυτού του λόγου, οι γυναίκες υποστασιοποιούνται και νοούνται ως αντικείμενα και μέσα για την επίτευξη του επιχειρηματικού κέρδους.

Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό με τα παραπάνω νοήματα του όρου είναι οι σεξουαλικές συνδηλώσεις που αποκτά ο όρος στα συμφραζόμενα που αναφέρθηκαν. Έτσι μια γυναίκα-‘εργαλείο’, όπως αντίστοιχα μια μηχανή ή ένα αυτοκίνητο, την κυκλοφορεί κανείς στην ερωτική αγορά και τον κάνει υπερήφανο. Η ένα καλό ‘εργαλείο’-γυναίκα υπονοείται ότι θα έχει καλές σεξουαλικές επιδόσεις. Με άλλα λόγια, από τη σκοπιά των πελατών πρόκειται για μια άλλου τύπου υποστασιοποίηση, κατά την οποία οι γυναίκες γίνονται αντικείμενο και μέσον σεξουαλικής ικανοποίησης των ανδρών.

σα θηρίο»), στις ‘επιδόσεις’ («Όταν νυχτώνει το “εργαλείο”/θέλει εσένα κι άλλες δύο» κ.λπ.).

Από τη σκοπιά του μπαρ, τα ‘εργαλεία’ υπάγονται σε μία επιπλέον ταξινόμηση. Βασικό κριτήριο αυτής της ταξινόμησης είναι μία (εσωτερική) κλίμακα αξιολόγησης της γυναίκας εργαζόμενης ως προς την ένταση του σεξουαλικού ενδιαφέροντος που προκαλεί στους πελάτες στο μπαρ. Ανάλογα με τη θέση τους στον κύκλο ανάπτυξης του επαγγέλματος, την εμπειρία, τις στρατηγικές που έχουν αναπτύξει, οι γυναίκες τοποθετούνται διαφορετικά απέναντι σ’ αυτό, ερμηνεύουν και αξιολογούν τους εαυτούς τους και τους άλλους.

Από το πρώτο μπαρ όπου απόκτησα εμπειρία, το ‘Νανά’, ήταν ήδη εμφανές ότι οι γυναίκες που δούλευαν εκεί ‘ανήκαν’ σε διαφορετικούς τύπους, ή καλύτερα επιτελούσαν διαφορετικούς ρόλους. Οφείλω, ίσως, να εξηγήσω ότι δεν πρόκειται απλά και μόνο για περιγραφή θέσεων εργασίας στο οργανόγραμμα του μπαρ ως επιχείρησης. Είναι όροι που χρησιμοποιούνται –με σχετική ελαστικότητα– μέσα στο μπαρ, και όλοι (γυναίκες, πελάτες, αφεντικά) αναφέρονται σ’ αυτούς. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα προσπαθήσω να δικαιολογήσω τις επιφυλάξεις μου, αλλά και να δείξω μέσα από παραδείγματα τη σχετική ρευστότητα των όρων αυτών.

Μία βασική διάκριση που αφορά στις γυναίκες σχετίζεται με τα χρόνια υπηρεσίας τους στο χώρο των μπαρ,¹¹ αλλά και με ένα κρίσιμο για τις εργασιακές συνθήκες στην ‘κονσομασιόν’ χαρακτηριστικό: την

11. Το ζήτημα του χρόνου είναι πολύ σημαντικό, και όχι μόνο στο στενό πλαίσιο της παραμονής της κάθε γυναίκας σε κάποιο μπαρ, αλλά και της συνολικότερης

κινητικότητα. Μιλώντας για τα μπαρ ανέφερα ως ένα γενικό χαρακτηριστικό την έντονη κινητικότητα που παρατηρείται στο δυναμικό των εργαζόμενων γυναικών. Έτσι, η διάκριση που αναφέρω σχετίζεται, αφενός, με το προφίλ της κάθε εργαζόμενης και, αφετέρου, με το χρόνο παραμονής της συγκεκριμένης γυναίκας στο μπαρ. Η βασική λεκτική αποτύπωση της συνιστώσας του χρόνου στη διαδικασία ταξινόμησης των εργαζομένων διακρίνει τις εργαζόμενες σε 'παλιές' και 'καινούριες'. Το ενδιαφέρον σημείο, κατά τη γνώμη μου, είναι ότι οι τελευταίες συνήθως αποκαλούνται 'μικρές', όρος που δεν σχετίζεται καθόλου με την ηλικία της εργαζόμενης αλλά με το χρόνο –και την εμπειρία– που έχει στο επάγγελμα.

Ένας τύπος εργαζόμενης στο μπαρ περιγράφεται με τον όρο 'κράχτης'. Στο λεξικό συνάντησα στο λήμμα 'κράχτης' την εξής ενδιαφέρουσα σημασία: «Πρόσωπο που προσελκύει *θύματα* σε *χαρτοπαικτικές λέσχες και άλλα ύποπτα κέντρα/Ωδικό πουλί που χρησιμοποιείται για να παγιδεύσει άλλα πουλιά» (Λεξικό Τεγόπουλου – Φυτράκη 1993, έμφαση δική μου). Αν και ο συντάκτης του λήμματος συνδέει σαφώς τον 'κράχτη' με 'περιθωριακές' δραστηριότητες, εντούτοις αυτός ο ρόλος της προσέλκυσης πελατείας συναντάται σε εστιατόρια και τουριστικές ταβέρνες. Επίσης, εμπορικά καταστήματα στο Μοναστηράκι διαθέτουν υπαλλήλους επιφορισμένους με την προσέλκυση πελατών. Στο λεξιλόγιο των εμπόρων υπάρχουν προϊόντα 'κράχτες' – που συνήθως καταλαμβάνουν ειδική θέση στη βιτρίνα.*

εμπειρίας της στην επαγγελματική άσκηση της 'κονσομασιόν'. Πβ. και Day (1999: 138, 146, 150).

Επίσης, έχω ακούσει ότι τούτος ο όρος αποδίδεται σε γυναίκες φίλες ανδρών με ομοερωτικές πρακτικές, οι οποίες θεωρούνταν ότι προσέλκυαν πιθανούς ερωτικούς συντρόφους. Ο όρος αυτός εμφανίζεται ακόμα στην Τρούμπα: 'κράχτες' ήταν συνήθως νεαροί άνδρες που προσέγγιζαν τους Αμερικανούς ναύτες και τους υποδείκνυαν το 'καλύτερο μέρος για διασκέδαση', με τα ελάχιστα τυποποιημένα αγγλικά που γνώριζαν.¹²

Στο πλαίσιο πάντως του μπαρ, τούτος ο όρος αποδίδεται σε γυναίκες που με κάποιον τρόπο και για κάποιο λόγο θεωρείται ότι επιτελούν αυτόν το ρόλο. Ο 'κράχτης', σε γενικές γραμμές, είναι καινούριο πρόσωπο στο μπαρ. Υπάρχουν διάφορες υπο-περιπτώσεις που θα μπορούσα να αναφέρω: σε μπαρ όπου ο μέσος όρος ηλικίας των εργαζόμενων γυναικών είναι πάνω από τα είκοσι οκτώ, μια δεκαοκτάχρονη κοπέλα. Σε κάποιο 'μπαρ με γυναίκες' ξανθές, μια μελαχρινή με πλούσια μακριά μαλλιά. Επίσης, γυναίκες που χορεύουν και κάνουν κέφι, πιο 'ζωντανοί', ευχάριστοι τύποι κ.λπ. Ως 'κράχτες' χρησιμοποιούνται και γυναίκες που κάνουν σιριπιτζ. Σε αυτήν την περίπτωση το μπαρ μπορεί να θεωρηθεί εμπορικό κατάστημα και η γυναίκα-κράχτης' εκείνο το προϊόν το οποίο προσελκύει την πελατεία που τελικά θα καταναλώσει τα υπόλοιπα εμπορεύματα. Χωρίς να αποτελεί γενικό κανόνα, η γυναίκα-κράχτης' συνήθως έχει χαμηλότερη απόδοση αναφορικά με το σύνολο των κερασμένων ποτών, αντίθετα με τα

12. Βλ. Βρανά, *Η Τρούμπα*, ό.π.. Το ζήτημα αυτό πραγματεύεται η ελληνική ταινία 'Καλωσήρθε το δολάριο' στο ρόλο του 'κράχτη' (στην ταινία χρησιμοποιείται ο όρος 'διερμηνέας'), ο Γ. Κωνσταντίνου.

λεγόμενα των άλλων γυναικών, σύμφωνα με τις οποίες έχει υψηλή απόδοση.

Η Νίκη θυμάται ότι όταν ξεκίνησε: *«Τότε δεν ήξερα, απλά με βάζανε, το μαγαζί σου 'λεγε κάτσε εδώ, σε κερνάγανε, πήγαινε αλλού, μη νομίζεις ότι δούλευα ιδιαίτερα ή έκανα τίποτα ταραχές, απλά ήμουνα κράχτης για το μαγαζί, γιατί ήμουνα πιτσιρικά»*. Σχετική εικόνα δίνει και η περιγραφή του 'νυφοπάζαρου της Κορίνθου' που κάνει –πάλι– η Νίκη: *«Τα ταξί φτάνουν όλα μαζί κατά τις 9.00'. Σκάνε μαζεμένες 30-40 γυναίκες και κυκλοφορούν στην πλατεία. Οι πελάτες το ξέρουν και κατεβαίνουν να δουν αν ήρθαν καινούριες, να κόψουν κίνηση, ποιος έφερε καινούριες γυναίκες»*. Παρουσιάζεται η εικόνα 'μαζεμένων' γυναικών και των πελατών που προσέρχονται να επιθεωρήσουν το καινούριο 'εμπόρευμα'.

Στον αντίποδα του 'κράχτη' βρίσκεται η 'τσάτσω'. Πρόκειται για γυναίκες προχωρημένης –για τα δεδομένα του μπαρ– ηλικίας. Ο όρος αυτός συναντιέται και στο μπορντέλο, όπου αναφέρεται στη γυναίκα –'τσατσά'– που κάποιες φορές είναι ιδιοκτήτρια/επιχειρηματίας –συνήθως πρώην πόρνη η ίδια. Εκείνοι που χρησιμοποιούν τον όρο με αυτήν την έννοια είναι σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες εργαζόμενες. Οι συνδηλώσεις του όρου είναι αρνητικές: εστιάζονται στην ηλικία ως συγκριτικό μειονέκτημα ενώ αποσιωπούν την εμπειρία ως ενδεχόμενο πλεονέκτημα. Η επιλογή αυτού του όρου δηλώνει υποτιμητική διάθεση από την πλευρά εκείνου που τον χρησιμοποιεί προς το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται.

Ένας όρος που χρησιμοποιείται τόσο από γυναίκες όσο και από, πελάτες, αφεντικά και 'ατζέντηδες' είναι αυτός της 'καφουρογκόμενας'.

Σχημάτισα τη γνώμη ότι πρόκειται για τον πιο κολακευτικό χαρακτηρισμό που μπορεί να αποδοθεί σε γυναίκα στο μπαρ. Αφορά στη γυναίκα εκείνη που ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες για τον τρόπο (ένταση, χρονική διάρκεια, συνακόλουθη συμπεριφορά στο μπαρ) με τον οποίο οι πελάτες του μπαρ εκδηλώνουν συστηματική προτίμηση και αφοσίωση στο πρόσωπό της, με άλλα λόγια, την ‘καψουρεύονται’.

Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονά κανείς τη δεδομένη αοριστία και ασάφεια που επικρατεί σχετικά με τον επαγγελματικό προσδιορισμό της κατηγορίας των γυναικών που εργάζονται στα ‘μπαρ με γυναίκες’. Σ’ αυτό το πλαίσιο οποιοσδήποτε (ετερο/αυτο)προσδιορισμός οφείλει να δοκιμάζεται σε συνάρτηση πάντα με τα συμφραζόμενα ή, με άλλα λόγια, ποιος λέει τι σε ποιον, πότε και γιατί. Έτσι μπορώ να αναφέρω δύο περιπτώσεις διαφορετικού προσδιορισμού της επαγγελματικής ιδιότητας και, κατ’ επέκταση, της επαγγελματικής ταυτότητας των γυναικών.

Η πρώτη απ’ αυτές σχετίζεται με την επιλογή να συμπεριλαμβάνουν τη δραστηριότητά τους στην επαγγελματική κατηγορία ‘σερβιτόρα’. Μία κατηγορία που είναι εύληπτη, καθώς ξεπερνά τους περιορισμούς του φύλου (το ελληνικό καταναλωτικό κοινό είναι εξοικειωμένο με τη φιγούρα του άνδρα σερβιτόρου σε χώρους αναψυχής), του χώρου –στο βαθμό που εκτείνεται σε πολλούς χώρους (από εστιατόρια, ταβέρνες, καφετέριες, μπαρ κ.λπ.)–, και άρα του στίγματος.

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι πολλές από τις γυναίκες επιλέγουν και χρησιμοποιούν την ιδιότητα της ‘σερβιτόρας’ προκειμένου να δηλώσουν

την επαγγελματική τους ιδιότητα. Οι περισσότερες γυναίκες που συνάντησα λένε κυρίως σε γονείς ή άλλους συγγενείς ότι δουλεύουν ως σερβιτόρες σε μπαρ (εννοώντας τα 'κανονικά'), πιτσαρίες ή ταβέρνες, θεωρώντας ότι «*Ε, δε λέω και ψέματα*». Ένα βράδυ στο 'Νανά', ενώ ολοκλήρωνε το μακιγιάζ της η Άννα μου έλεγε ότι οι γονείς της νομίζουν ότι δουλεύει σε πιτσαρία και η Μαριάννα έλεγε ότι οι δικοί της γονείς ξέρουν ότι δουλεύει σε μπαρ, «*σε κανονικό, όμως*». Στην ίδια συζήτηση η Ρίτσα έλεγε ότι: «*Ούτε οι γονείς μου ούτε κανείς άλλος ξέρει ότι είμαι εδώ μέσα, θα ντρεπόντουσαν πολύ. Εγώ τους έχω πει ότι δουλεύω "σερβιτόρα" σε καφετέρια, ε, δε λέω και τελείως ψέματα*». Το ίδιο ισχύει και για τη Νίκη: «*Όλοι στο χωριό ξέρουν ότι είμαι αισθητικός. Οι δικοί μου ξέρουν ότι πού και πού δουλεύω σε κανένα μπαρ, "κανονικό", και πάλι δεν τους αρέσει*».

Εντούτοις, έχω συναντήσει και γυναίκες οι οποίες δηλώνουν ότι η ιδιότητά τους είναι γνωστή στον κύκλο των 'δικών τους'. (Σημειώνω, πάντως, το γεγονός ότι το να είναι γνωστή δεν σημαίνει ότι είναι και αποδεκτή.) Μια τέτοια περίπτωση είναι και η Αντζελα, της οποίας οι γονείς, αδελφές και αρκετοί συγγενείς, καθώς και μεγάλο μέρος του φιλικού της κύκλου, γνωρίζουν ότι εργάζεται σε 'μπαρ με γυναίκες'. Τις περισσότερες φορές, πάντως, που την άκουσα να απαντάει στην ερώτηση που αφορά στην επαγγελματική της ιδιότητα (στον παιδικό σταθμό όπου πήγαινε ο γιος της, σε νοσοκομείο, στην αστυνομία όπου έκανε μία καταγγελία, στην εγγραφή της σε σχολή κομμωτικής) δήλωνε άνεργη.

Μία άλλη περίπτωση είναι αυτή κατά την οποία κάποιες γυναίκες (αυτο)προσδιορίζονται ως 'μπαρόβιες'. Αυτό γίνεται όχι διαζευκτικά προς

τις άλλες ιδιότητες (‘σερβιτόρα’ κ.λπ.), και όχι από όλες τις γυναίκες. Ο ίδιος όρος αναφέρθηκε και προηγουμένως, με τη στενή του έννοια, εκείνη δηλαδή που παραπέμπει ευθέως στην επαγγελματική του διάσταση. Ωστόσο, σε τούτο το σημείο θα προσπαθήσω να τοποθετήσω τον όρο στην ευρύτερή του διάσταση, όπως αναδύεται μέσα από το λόγο μιας κατηγορίας γυναικών που φαίνεται να αντιλαμβάνονται ότι η συγκεκριμένη επαγγελματική δραστηριότητα δεν εξαντλείται στα χωροχρονικά όρια του μπαρ.

Κάποιες γυναίκες φαίνεται να αναγνωρίζουν ρητά ότι ανήκουν στο μπαρ, ότι είναι ‘μέσα από το μπαρ’. Σε τούτο το πλαίσιο το μπαρ γίνεται δίκτυο, ‘σινάφι’, όπως πολύ αποκαλυπτικά έλεγε η Νίκη. Στην προοπτική αυτή οι γυναίκες εργαζόμενες και οι επιχειρηματίες αλλά κι άλλοι άνθρωποι (άνδρες, κυρίως) που τοποθετούνται πλησίον του μπαρ (αλλά όχι μέσα) θεωρείται ότι απαρτίζουν μία ομάδα με κοινά λίγο πολύ χαρακτηριστικά. Και είναι ακριβώς στην καθημερινή αλληλόδραση και στενή επαφή που καταρτίζουν κοινούς κώδικες επικοινωνίας και πάνω κάτω κοινές κοσμοαντιλήψεις. Το πλαίσιο στο οποίο διατυπώνονται αυτές οι αντιλήψεις συμπίπτει με τα κοινωνικά όρια του ‘συναφιού’ και προϋποθέτει την κοινή γνώση ότι όλοι ‘γνωρίζουν’ τα ίδια. Παρ’ όλα αυτά επιμένω –όπως και οι ίδιες οι γυναίκες– ότι δεν αποτελούν ομοιογενή κατηγορία. Αξίζει εδώ να θυμηθεί κανείς τον Hertzfeld και τη διαπίστωσή του για τους ανθρώπους που μοιράζονται κοινούς πολιτισμικούς και κοινωνικούς κώδικες «αλλά [παράγουν] και αντικρουόμενες ερμηνείες και ενσαρκώσεις τους» (1998: 497). Γι’ αυτήν την κατηγορία γυναικών η ‘κονσομασιόν’, παρότι είναι κατ’ αρχήν βιοποριστικό επάγγελμα, δεν

επιτελείται μόνο στα συγκεκριμένα χωροχρονικά όρια του μπαρ· ‘κονσομασιόν’ μπορείς να κάνεις παντού. Εδώ υπονοείται ότι η ‘κονσομασιόν’ είναι ένας τρόπος επικοινωνίας με τους άλλους, εκείνη την κατηγορία άλλων η οποία περιλαμβάνει όλους όσοι κατέχουν αυτό που το υποκείμενο-εαυτός επιθυμεί, τους οποίους το υποκείμενο χρησιμοποιεί προκειμένου να αποκτήσει πρόσβαση σ’ αυτό που κατέχουν. Μ’ αυτήν την κατηγορία υποκειμένων δούλεψα περισσότερο, η οποία όμως δεν περιλαμβάνει ενιαία αντιληπτικά σχήματα. Αντίθετα, διακρίνονται διακυμάνσεις, αντιθέσεις, διαφορετικές τακτικές κ.λπ.

Αντίστοιχα, δεν θα ήταν ανακριβής η διαπίστωση ότι για κάποιες από τις γυναίκες είναι φανερό ότι η ‘κονσομασιόν’ αρχίζει και τελειώνει στο πλαίσιο του μπαρ. Είναι μία περιχαρακωμένη δραστηριότητα, ορισμένη από σειρά παραμέτρων μεταξύ των οποίων το ωράριο, ο χώρος, η αμοιβή (‘μεροκάματο’) κ.λπ. Η βασική διάκριση που επιχειρούν σε λεκτικό επίπεδο είναι ανάμεσα στην εργασία και την υπόλοιπη ζωή (σπίτι, φίλοι, άλλες δραστηριότητες). Εντούτοις, ακόμα και στο ίδιο το επίπεδο του λόγου, παραδέχονται περιορισμούς στη δυνατότητά τους να κλείνουν την πόρτα πίσω τους και να αφήνουν την ‘κονσομασιόν’ στο μπαρ. Αυτή η αδυναμία δεν πρέπει να εκλαμβάνεται πάντα αρνητικά, όπως ο όρος προτείνει. Οι γυναίκες που τον χρησιμοποιούν αναγνωρίζουν ότι δεν υπάρχει ένας εαυτός διαιρεμένος, αντίθετα ένας εαυτός ενιαίος που άλλοτε υποφέρει (ψυχολογικά προβλήματα) και άλλοτε ευεργετείται (αυτοεκτίμηση).

Στο ‘Νανά’ συνάντησα γυναίκες που φαίνεται να μπορούν να ενταχθούν σ’ αυτήν την κατηγορία, αλλά δεν είχα πολλές ευκαιρίες να

αναπτύξω μαζί τους σχέσεις εκτός μπαρ, έτσι ώστε να έχω τη δυνατότητα να 'ελέγξω' στην πράξη αν και με ποιους τρόπους επιχειρούσαν την οριοθέτηση της 'κονσομασιόν' στο μπαρ. Ενδεικτική είναι, πάντως, η δυσαρέσκεια την οποία διαπίστωνα ότι εξέφραζαν στο μπαρ –ιδίως στον Γιάννη (αφεντικό) ή μεταξύ τους– κάθε φορά που δέχονταν τηλεφωνήματα από (κάποιους) πελάτες στο σπίτι τους. Αντιπροσωπευτική περίπτωση θεωρώ την Άννα (35 ετών) στο 'Νανά', η οποία ανά πάσα στιγμή προσπαθούσε να αντιδιαστέλλει, να διακρίνει ανάμεσα σε δύο 'είδη' εργαζόμενων γυναικών, και είναι πολύ χαρακτηριστικές οι λέξεις που χρησιμοποιούσε για να τις περιγράψει. Διέκρινε, λοιπόν, τις εργαζόμενες σε 'νορμάλ κοπελίτσες' και σε 'πρωωμένες γυναίκες' ή 'μπαρόβιες', τοποθετώντας τον εαυτό της στην πρώτη κατηγορία. Στη δεύτερη τοποθετούσε εκείνες που είχαν 'πρωωθεί', είχαν 'γίνει ένα', είχαν 'κολλήσει' στο μπαρ και δεν μπορούσαν να 'ξεφύγουν'.

Ωστόσο, με άλλες αφορμές η Άννα επανειλημμένα έβρισκε και η ίδια τον εαυτό της 'κολλημένο' στο μπαρ. Εδώ ανακύπτει ένα μεγάλο ζήτημα, αυτό της αντίληψης της συγκεκριμένης δραστηριότητας, δηλαδή της απασχόλησης στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών, και πρόσληψής της με όρους 'εξάρτησης'. Αυτή η αντίληψη φέρνει κοντά την Άννα με τη Νίκη, τις 'νορμάλ κοπελίτσες' με τις 'πρωωμένες μπαρόβιες'. Διαφαίνεται μία τάση των 'κονσοματρις' να αντιλαμβάνονται την εργασία τους ως 'λούκι'. Με τα λόγια της Νίκης: *«Είναι λούκι, είναι ψυχοφθόρο, είναι κουραστικό και σε παίρνει από κάτω και δε μπορείς να ξεκόψεις. Γιατί είναι πολλά τα λεφτά και τα πλεονεκτήματα της δουλειάς. Δουλεύεις όσο θέλεις, όποτε θέλεις κι αν θες να κάνεις διακοπές 6 μήνες, μπορείς»*.

Η Νίκη στο παραπάνω απόσπασμα θεωρώ ότι αφήνει να εννοηθούν και οι δύο όψεις της ‘κονσομασιόν’, αλλά νομίζω η αρνητική χροιά της λέξης ‘λούκι’ δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα μειονεκτήματα, στο βαθμό που συνεπικουρείται η περιγραφή από τις λέξεις ‘ψυχοφθόρο’, ‘δε μπορείς να ξεμπλέξεις’. Επίσης, πρέπει να επισημάνω ότι το πλαίσιο στο οποίο διατύπωσε αυτές τις απόψεις αφορά σε μία συνέντευξη/συζήτηση κατά την οποία τη ρώτησα τι θα είχε να συμβουλευτεί μια νέα συνάδελφο, προκειμένου να επιτύχει όπως η ίδια –αυτό θεωρούσα και της το είπα– στο χώρο. Η Νίκη στα 30 της χρόνια, με 12 και περισσότερα χρόνια στο επάγγελμα, κοιτά το μέλλον με αβεβαιότητα και κούραση: *«Δε θα το φανταζόμουνα όταν ξεκινούσα ότι μετά τόσα χρόνια θα ήμουν ακόμα εδώ».*

Προτείνω την ερμηνεία/ανάγνωση του όρου ‘λούκι’ ως ‘εθισμού’ (addiction),¹³ ερμηνεία που έχω συναντήσει και στη διεθνή βιβλιογραφία σε ό,τι αφορά στη θεματική της εργασίας στον τομέα σεξουαλικών υπηρεσιών (sex work). Υπό το πρίσμα αυτής της ερμηνείας θα παρατηρούσα ότι, παρ’ όλη την πολυφωνία και τη ρευστότητα, υπάρχουν κάποια κοινά σημεία όχι μόνο ανάμεσα στις Ελληνίδες που ασκούν την επαγγελματική δραστηριότητα της ‘κονσομασιόν’, αλλά και σε άλλες γυναίκες στο δυτικό κόσμο (στο ‘κέντρο’, θα μπορούσε να πει κανείς) που εργάζονται στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών.

13. Στα ελληνικά συχνά χρησιμοποιείται ο όρος ‘λούκι’ για να περιγράψει μια κατάσταση δυσχερή και να δώσει έμφαση στη δυσκολία απεγκλωβισμού από αυτήν. Χρήστες ναρκωτικών ουσιών, κυρίως ηρωίνης, περιγράφουν την εμπειρία της εξάρτησης ως ‘λούκι’.

Το 1987 ιδρύθηκε στις ΗΠΑ η οργάνωση των 'Ανώνυμων Πορνών' (Prostitutes Anonymous), ανάλογη με μια σειρά ανώνυμων συντροφικών δικτύων (π.χ., 'Ανώνυμοι Αλκοολικοί'), η οποία απευθύνεται στα άτομα εκείνα, γυναίκες και άνδρες, που είτε εργάζονται στον τομέα σεξουαλικών υπηρεσιών είτε έχουν αποσυρθεί και που θεωρούν ότι βιώνουν μια αβάσταχτη καθημερινότητα που δεν μπορούν να ελέγξουν. Το 'αληθινό πρόβλημα' που επισημαίνουν δεν αφορά στην εργασία καθεαυτή ως ασθένεια ή στο εργαζόμενο υποκείμενο ως άρρωστο, αλλά στον *εθισμό* του ατόμου στην εργασία ως ασθένεια που χρειάζεται θεραπεία.

«Το εθιστικό μέρος έγκειται στις τελετουργίες του ντυσίματος, του make up, της φαντασίωσης του κυνηγιού και της στιγμής της κατάκτησης. Το να γνωρίζεις ότι μπορείς να πας εκεί έξω κι αυτοί θα τρέχουν πίσω σου. Τι δύναμη! Οι άνδρες όντως πληρώνουν για το σεξ» (Kasl 1989, όπως παρατίθεται σε Bell 1994: 133).

Για «εθισμό» (addiction) κάνει λόγο και η Day, στο βαθμό που οι πόρνες του Λονδίνου δεν επιτυγχάνουν τους στόχους που είχαν θέσει ξεκινώντας αυτήν τη δραστηριότητα: «[...] οι γυναίκες βρίσκουν τους εαυτούς τους εθισμένους στο παιχνίδι που παίζουν» (1991: 148).

Κλείνοντας τούτη την παρουσίαση θα ήθελα να σχολιάσω από την πλευρά μου κάποιες όψεις του ζητήματος που φαίνεται να απασχολούν τις εργαζόμενες γυναίκες. Από την παρουσίαση των χαρακτηρισμών και των όρων προκύπτει ότι οι γυναίκες έρχονται καθημερινά αντιμέτωπες με βαρείς και περιοριστικούς τρόπους σκέψης και περιγραφής αυτού που

άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο θεωρούν βιοποριστικό επάγγελμα. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω με το παρακάτω περιστατικό, βρίσκονται εγκλωβισμένες σε πιεστικά στερεότυπα, τα οποία έχουν πολλούς φορείς και μεγάλη ιστορία.

Ήμουν ήδη τρεις μήνες στο 'Νανά' όταν κάποιο βράδυ –με ελάχιστο κόσμο– άνοιξε η πόρτα και μπήκε ο Γ. Μ., δυο τάξεις μεγαλύτερός μου στο σχολείο, με τον οποίο γνωριζόμασταν από εκείνα τα χρόνια, είχαμε κοινούς φίλους, αλλά ποτέ δεν ήμασταν στην ίδια παρέα.¹⁴ Τον είδα από την πρώτη στιγμή και με είδε κι εκείνος. Χαιρέτησε τη Ρίτα και την Άννα με εγκάρδιο και οικείο τρόπο και παράγγειλε το ποτό του. Τον παρατηρούσα να μου ρίχνει κλεφτές ματιές, τον πλησίασα χαμογελαστή και τον ρώτησα με το μικρό του όνομα τι κάνει. Μου είπε ότι με είχε αναγνωρίσει αλλά δεν θα μου μιλούσε αν δεν πήγαινα εγώ να του μιλήσω, και συνέχισε: *«Δεν μπορώ να πιστέψω στα μάτια μου, τι δουλειά έχεις εσύ εδώ μέσα; Εσύ ανάμεσα σε όλες τις γυναίκες που ξέρω, πώς κατάντησες εδώ; Τόσες σπουδές για το κωλόμπαρο! Τι σου συνέβη;»* Ήταν ολοφάνερη η έκπληξή του, δυσάρεστη έκπληξη. Δεν θεώρησα σκόπιμο να του εξηγήσω τους λόγους της παρουσίας μου στο μπαρ, γιατί φοβήθηκα τη γνωριμία του με τη Ρίτα, απλά του είπα ότι είχα ανάγκη από λίγα χρήματα –για τις σπουδές μου– και θα ήμουν προσωρινά μόνο

14. Ο Γ. Μ. ήταν τότε αυτό που λέμε 'κακός' μαθητής –επί σειρά ετών μετεξεταστέος–, είχε μηχανή μεγάλου κυβισμού, έκανε παρέα με 'μεγαλύτερους' – άγνωστους στη σχολική κοινότητα– και μια σειρά από άλλα πράγματα που έκαναν τη μεταξύ μας παρέα αδιανόητη. Εντούτοις, ο Γ. Μ. εξέφραζε μεγάλο θαυμασμό για εμάς που ήμασταν κάπου στον ενδιάμεσο χώρο – καλοί μαθητές αλλά και κοινωνικοί, κοπανατζήδες (για έναν πρωινό φραπέ στην καφετέρια) και, κυρίως, 'καταδεκτικοί', 'ανοιχτοί' προς αυτόν και τους φίλους του.

στο 'Νανά'. Στη συνέχεια με 'κέρασε' ένα ποτό, αλλά η δυσπιστία που διέκρινα στα μάτια και στο ύφος του προσδιόριζε την επικοινωνία μας. Είχα την αίσθηση ότι ήθελε να μου πει περισσότερα, όμως αρκέστηκε να μου πει: «Έχω δει πολλά στη νύχτα, φρόντισε να βγεις από δω μέσα, δεν είναι μόνο τα λεφτά εδώ». Τον ρώτησα τι εννοεί αλλά δεν μου απάντησε, παρά μόνο φεύγοντας είπε τα εξής: «Άντε και μη σε δω πουθενά αλλού, χειρότερα», κι έφυγε.¹⁵

Είναι πολύ συνηθισμένο οι πελάτες να ρωτούν τις γυναίκες 'Πώς βρέθηκες εσύ εδώ μέσα' ή 'Πώς κατάντησες' ή 'Πώς ξέπεσες' (περιμένοντας μια δακρύβρεχτη ιστορία-εξήγηση;), αφαιρώντας πάντως από την ερώτηση κάθε έννοια επιλογής αυτής της δραστηριότητας. Εδώ ελλοχεύει ένα ακόμα στερεότυπο –που ~~ξ~~ πολλοί ενισχύουν και αρκετές επιστημονικές εργασίες και μελέτες γύρω από το ζήτημα της σεξουαλικής εργασίας–, αυτό της γυναίκας θύματος.¹⁶ Η σεξουαλική εργασία δεν συνιστά επιλογή αλλά είναι ο 'κακός ο δρόμος'. Ωστόσο, καμία από τις γυναίκες που συνάντησα δεν είχε δακρύβρεχτη ιστορία να αφηγηθεί αλλά, αντίθετα, οι περισσότερες είχαν επιχειρήματα που στοιχειοθετούσαν την επιλογή τους ως οικονομικά συμφέρουσα.¹⁷

15. Λίγες μέρες μετά, είδα έναν παλιό κοινό μας φίλο και του ανέφερα ότι είδα τον Γ. Μ. και μου είπε: «Γνωστός μπουρδελιάρης, είναι από χρόνια μπλεγμένος σε κυκλώματα προστασίας» και ότι το 'αλλού χειρότερα' όπου (ο Γ. Μ.) μου είπε ότι δεν θέλει να με συναντήσει το ερμήνευσε ως: «Κάνα μπουρδέλο εννοούσε, οπωσδήποτε».

16. Πβ. και κριτική από τις Hart (1998) και Nencel (1997), καθώς και τη συστηματική ανάλυση που επιχειρούν για την κατασκευή των στερεοτύπων και τον εγκλωβισμό της σκέψης στο λόγο που αρθρώνεται από τα ΜΜΕ.

17. Όπως επισημαίνει η Alexander (1998: 190-191), στη βιβλιογραφία για τη γυναικεία σεξουαλική εργασία γίνεται άμεσος συσχετισμός ανάμεσα σε πρώιμο παιδικό τραύμα σεξουαλικής κακοποίησης που υπέστησαν τα υποκείμενα και στην πορνεία.

Όπως προείπα, έχει σημασία ποιος είναι κάθε φορά ο συνομιλητής. Στην παρακάτω ιστορία η Άντζελα μου αφηγείται ένα συμβάν στο οποίο φαίνεται να συνομιλεί με δύο άλλες γυναίκες –εκτός επαγγέλματος– και να παρουσιάζει τον εαυτό της σ’ αυτές. Όμως κατά βάση η Άντζελα συνομιλεί μαζί μου, εκθέτοντας κάποιο γεγονός από τη ζωή της σ’ εμένα.

Η ιστορία της Άντζελας λαμβάνει χώρα στο σπίτι ενός φίλου της που τη φιλοξενούσε για λίγες ημέρες. Στο σπίτι εκτός από την ίδια και τον οικοδεσπότη βρίσκεται και μια κοινή τους φίλη, δικηγόρος.¹⁸ Αργότερα

Κατοπινές έρευνες υπέδειξαν, πάντως, ότι πράγματι πολλές γυναίκες ‘πόρνες’ αναφέρουν περιστατικά φυσικής/σεξουαλικής κακοποίησης στην παιδική/εφηβική τους ηλικία, αλλά «Όσο κι αν είναι επώδυνες αυτές οι στατιστικές, είναι σημαντικό να θυμάται κανείς ότι πολλές γυναίκες χωρίς παρελθόν σεξουαλικής κακοποίησης γίνονται “πόρνες”». Ένα άλλο ‘εξηγητικό’ μοτίβο που απαντά συχνά στη βιβλιογραφία –και που εξειδικεύει το ζήτημα της κακοποίησης– αναφέρεται σε ερωτικές σχέσεις κατά τις οποίες ‘αθώες’ νεαρές κοπέλες ‘έμπλεξαν’ με επιτήδειους άνδρες, που ύστερα από μια σύντομη ερωτική ιστορία γεμάτη πάθος τις ‘εξανάγκασαν’ να εργαστούν ως πόρνες. Οι γυναίκες έχασαν την εμπιστοσύνη τους στους άνδρες και στον έρωτα και, σύμφωνα με μια ψυχαναλυτικής τάξης εξήγηση, βιώνουν το επάγγελμα ως εκδίκηση (των ανδρών). Έχω την άποψη ότι αυτά τα μοτίβα κατασκευάζονται με αναφορά σε κοινές αντιλήψεις (και πρακτικές) που καταδικάζουν την οποιαδήποτε επιλογή εκ μέρους των γυναικών και αντί να ‘εξηγούν’ απολογούνται. Οι γυναίκες που τα υιοθετούν γνωρίζουν ότι θα βρουν ανταπόκριση. Ενδιαφέρον σχόλιο σε τούτο το ζήτημα αποτελεί η κινηματογραφική ταινία ‘Στον αστερισμό της Παρθένου’, όπου η Ζωή Λάσκαρη ενσαρκώνει το ρόλο μιας πόρνης που αφηγείται διαφορετικές εκδοχές της ιστορίας της σε πελάτες που επιθυμούν να μάθουν το ‘πώς κατάντησε’ πόρνη. Η ίδια η αναζήτηση εξηγήσεων είναι αναπαραγωγή του στερεοτύπου ότι η σεξουαλική εργασία είναι κάτι το διαφορετικό και πρέπει να εξηγηθεί, ακολουθώντας την παράδοση του Havelock Ellis (βλ. σχετικά, Rubin 1984).

18. Εκείνο το απόγευμα η Άντζελα ήταν ντυμένη με ένα τζιν παντελόνι και ένα ξεχειλωμένο t-shirt και φορούσε σαγιονάρες στα πόδια της, ενώ η φίλη της φορούσε μία στενή μαύρη φούστα και από πάνω ένα μπλουζάκι με βαθύ ντεκολτέ, ήταν έντονα μακιγιαρισμένη και τα μαλλιά της βαμμένα κόκκινα και με πολύ όγκο έπεφταν στους ώμους της. Το ζήτημα που τίθεται εδώ αφορά στα στερεότυπα που κυριαρχούν στο μυαλό των ανθρώπων και σχολιάζουν κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες

έρχεται μία ακόμα φίλη του, που δεν γνωρίζει τις άλλες δύο, ξέρει όμως ότι πρόκειται να συναντήσει στο σπίτι μία 'κονσοματρίς' και μία δικηγόρο. Ενώ ο Ηλίας ετοιμάζει καφέδες στην κουζίνα οι τρεις γυναίκες κουβεντιάζουν μεταξύ τους. Η νεοεισελθούσα απευθυνόμενη προς την Άντζελα τη ρωτά με τι ασχολείται και η Άντζελα της απαντά: *«Πουτάνα, δούλευα σε μπαρ, αλλά αυτό τον καιρό κάθομαι»*. Σύμφωνα με την Άντζελα η άλλη γυναίκα 'πάγωσε', ενώ οι δύο φίλες έβαλαν τα γέλια. Η δικηγόρος τής λέει: *«Νόμισες ότι εγώ είμαι η μπαρόβια, ε;»* και το επεισόδιο έληξε χωρίς άλλα σχόλια. Ολοκληρώνοντας την εξιστόρησή της η Άντζελα πρόσθεσε: *«Έπαθε σοκ, γούρλωσε τα μάτια και κοίταζε μια εμένα μια τη [...] ρίξαμε πολύ γέλιο»*.

ανθρώπων από τη σκοπιά της εξωτερικής τους εμφάνισης. Ωστόσο θεωρώ κρίσιμη, για τη συνέχεια της ιστορίας, την αναμέτρηση με το στερεότυπο που η Άντζελα –νόμιζε ότι– εντόπισε στον τρόπο με τον οποίο η άλλη γυναίκα τής απευθύνθηκε.

Ας σημειωθεί ότι την ώρα που εξιστορώ αυτό το περιστατικό εκκρεμεί δίκη εναντίον γυναίκας εισαγγελέως η οποία απομακρύνθηκε από τη θέση της. Αν και το επίσημο κατηγορητήριο αναφέρεται σε πλημμελή άσκηση των καθηκόντων της, εντούτοις ακούστηκε επανειλημμένα (από τους συναδέλφους της, δικηγόρους αλλά και πολίτες) ότι η συμπεριφορά της ήταν ανάρμοστη. Αυτοί που 'βγήκαν στα κανάλια' να υποστηρίξουν τη δίωξη της εισαγγελέως υποδείκνυαν την εξωτερική της εμφάνιση (τα βαμμένα ξανθά μαλλιά, τα μίνι και τις ψηλοτάκουνες μπότες), όχι μόνο τονίζοντας ότι μια τέτοια εμφάνιση δεν είναι 'σοβαρή', ανάλογη των καθηκόντων και του ρόλου της στο δικαστήριο, αλλά επιπλέον δηλώνοντας εξοργισμένοι από την προκλητικότητα με την οποία από την έδρα 'τόνιζε' τα στοιχεία της εμφάνισής της. Ακούστηκε πάρα πολλές φορές ότι η ίδια απευθυνόμενη σε κάποιον κατηγορούμενο κατά τη διάρκεια ακροαματικής διαδικασίας τον ρώτησε: *«Σε έχει δικάσει ξανά ξαυθιά;»* Η ίδια δήλωσε ότι οι βασικοί λόγοι της αποπομπής της από το δικαστικό σώμα αφορούν στην εξωτερική της εμφάνιση και πρόσθεσε ότι είναι δικαίωμά της να ντύνεται όπως επιθυμεί και να αναδεικνύει τη θηλυκότητά της και ότι σε καμία περίπτωση η προσεγμένη εμφάνιση δεν συνιστά αξιόποινη συμπεριφορά.

Στο παραπάνω επεισόδιο, όπως το αναπαριστά στην αφήγησή της, η Άντζελα δείχνει να *παίζει* ένα παιχνίδι προκαλώντας τις προκατασκευασμένες ιδέες –που θεωρεί και ίσως γνωρίζει εκ πείρας ότι έχουν οι άνθρωποι για γυναίκες που εργάζονται στα μπαρ–, αλλά παίζει με τους δικούς της κανόνες και αφού έχει εξασφαλίσει εκ των προτέρων τη σιγουριά του αποτελέσματος: το γούρλωμα των ματιών της συνομιλήτριάς της.¹⁹ Τα μέσα που χρησιμοποιεί είναι η αμφισημία της επαγγελματικής της ιδιότητας, η στερεοτυπική εικόνα της ‘μπαρόβιας’ καθώς και η εμφάνιση της φίλης της. Ωστόσο, η Άντζελα αφηγείται αυτό το επεισόδιο σ’ εμένα, γνωρίζοντας ότι η μεταξύ μας σχέση της επιτρέπει και την ενθαρρύνει να προκαλεί τα στερεότυπα. Επίσης, σκέπτομαι ότι είναι πιθανό να επιθυμεί να επιβεβαιώσει το θάρρος της και, ταυτόχρονα, να υποτιμήσει τη φίλη του φίλου της, για την οποία μίλησε σε γενικές γραμμές αποδοκμαστικά. Αλλά, κυρίως, τείνω να δεχθώ ότι η Άντζελα επιθυμεί να δείξει ότι μπορεί να *παίζει*,²⁰ να διαχειριστεί το περιοριστικό βάρος της κατηγοριοποίησής της ως ‘μπαρόβιας’ και να ξεγλιστρήσει από ενδεχόμενες ερωτήσεις της άγνωστης συνομιλήτριας.

19. Για μια θεωρητική προσέγγιση και εθνογραφική υποστήριξη του ‘παιχνιδιού’ στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Παπαγαρούφάλη (2002).

20. Ενδεχομένως κρίνει ότι στο πρόσωπο αυτής της γυναίκας, στα γουρλωμένα μάτια’ της, *μπορεί να βιώσει μια επινοημένη κατάσταση που δεν έχει ακόμα βιωθεί* (Meyerhoff 1986). Εξ όσων μπόρεσα να αντιληφθώ, δεν είναι συνηθισμένο οι εργαζόμενες στα μπαρ να συνευρίσκονται με γυναίκες από άλλες επαγγελματικές κατηγορίες, πολλώ δε μάλλον να ‘συμμαχούν’ και να περιγελούν μαζί τις κυρίαρχες αξίες και τις νόρμες.

ΟΙ 'ΑΤΖΕΝΤΗΔΕΣ'

Αν και δεν αποτελούν πρόσωπα που συχνάζουν στο μπαρ,²¹ πρόκειται για μία κατηγορία ανθρώπων άμεσα συνδεδεμένη με το χώρο αυτό. Οι καλλιτεχνικοί πράκτορες ή 'ατζέντηδες', όπως αποκαλούνται, είναι εκείνοι οι άνθρωποι που μεσολαβούν ανάμεσα στην επιχείρηση και στις εργαζόμενες προκειμένου τα δύο μέρη να προχωρήσουν σε συνεργασία. Τόσο οι επιχειρηματίες όσο και οι γυναίκες απευθύνονται στους 'ατζέντηδες', οι πρώτοι για να αναζητήσουν εργαζόμενες και οι δεύτερες για να αναζητήσουν χώρους εργασίας. Παρακάτω ακολουθεί η περιγραφή της διαδικασίας από τη σκοπιά της εργαζόμενης γυναίκας, η οποία απευθύνεται –φανταστικά– στον 'ατζέντη' για αναζήτηση εργασίας.

«Παίρνεις το γραφείο [τηλεφονάς]. Σε ρωτάει “Πού θες να πας;” και λες, π.χ., “Κρήτη”. Σου λέει “Είναι αυτά κι αυτά τα μαγαζιά”. (Κι ανάλογα τι γυναίκα είσαι σε στέλνει στο ανάλογο μαγαζί. Πάντα υπάρχει ένα καλό και 2-3 πιο σκυλάδικα.) Λες εσύ “Θέλω να πάω εκεί, στο ‘Βοσκό’”. Παίρνει τηλέφωνο αυτός το ‘Βοσκό’ και του λέει “Έχω δυο γυναίκες, θες γυναίκες;”. Λέει ο άλλος “Έχω 12, 9, 5 [...] θέλω μέχρι 2”. Λέει ο ατζέντης “Έχω 2 να σου στείλω”. τώρα κανονίζει το μεροκάματο. “Με 50”, λέει ο ατζέντης. “Είναι καλές οι γυναίκες, τις ξέρω, τις έχω δουλέψει, θα σ’ τα βγάλουν τα μεροκάματα”. Την ίδια μέρα θα πας πρωί στο γραφείο, ή την άλλη, θα πας στην τράπεζα και θα σου ‘χουν στείλει προκαταβολή 100.000 [δρχ.] στο όνομά σου. Τις 50.000 τις παίρνει ο ατζέντης, τις άλλες 50.000 εγώ, συν το εισιτήριο που είναι υποχρεωμένος να σου βγάλει ο ατζέντης ή το μαγαζί, το εισιτήριο το χρεώνονται μισό μισό».

21. Συνηθίζουν, πάντως, να επισκέπτονται τα μπαρ για να αποκτήσουν ιδίους όμμασιν εικόνα του κάθε μπαρ εν ώρα εργασίας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ‘ατζέντης’ όχι μόνο διαμεσολαβεί τη μελλοντική συνεργασία του μπαρ με την ενδιαφερόμενη, αλλά εξυπηρετώντας τη δεύτερη επιβάλλει τρόπον τινά τη νέα συνεργασία στον/ην επιχειρηματία. Κάποια άλλη πληροφορήτρια υποστηρίζει, μάλιστα, ότι ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι ‘ατζέντηδες’ στο παρελθόν αναφορικά με τη βελτίωση των αποδοχών των γυναικών αλλά και ως προς τις γενικότερες συνθήκες εργασίας ήταν αποφασιστικός. Σύμφωνα με αυτήν:

«[...] πριν 10-12 χρόνια που μπήκαν οι ατζέντηδες στη μέση, κι ανέβασαν τα μεροκάματα και πήραν άλλη μορφή τα μπαρ, [τα πράγματα ήταν άγρια, έπεφταν μαχαιρώματα], γιατί πρώτα η γυναίκα έπαιρνε 1.200 μεροκάματο, και 2 και 3 και 5 κι 7 χιλιάδες, και ξαφνικά έγινε 15, και μετά 17 και μετά έγινε 20· ξαφνικά, γι’ αυτό και πέσανε πολλές γυναίκες, από διάφορα κοινωνικά στρώματα και από διάφορες κοινωνικές τάξεις, ενώ παλιά,²² στα μπαρ δουλεύανε όσες ήταν διωγμένες από τα σπίτια τους, όσες δεν είχαν πού να ακουμπήσουν, όσες είχαν πρόβλημα».

Όταν η πληροφορήτρια αναφέρεται στην προ ‘ατζέντηδων’ εποχή υπαινίσσεται ότι τα μπαρ ήταν ανεξέλεγκτοι χώροι (‘τα πράγματα ήταν άγρια’) και οι εργαζόμενες γυναίκες ανυπεράσπιστες (‘διωγμένες από τα σπίτια τους’, ‘δεν είχαν πού να ακουμπήσουν’) μπροστά στην εργοδοτική αυθαιρεσία.

22. Σχετικά με το παρελθόν των μπαρ, βλ. το πρώτο κεφάλαιο.

Σύμφωνα με την πληροφορήτρια, στο παρελθόν οι γυναίκες ήταν υποχείρια των εργοδοτών, των πελατών και μιας επιπλέον κατηγορίας ανδρών: των ‘αγαπητικών’/‘νταβατζήδων’.²³ Η ίδια γυναίκα ισχυρίζεται ότι: *«Αυτό που ξέρω σίγουρα είναι ότι οι παλιές γυναίκες είχαν οπωσδήποτε αγαπητικό, νταβατζή, άνθρωπο δηλαδή που τ’ ακουμπάγανε, οπωσδήποτε»*, συνδέοντας το γενικότερο κλίμα ανασφάλειας και εκμετάλλευσης στο οποίο ζούσαν οι γυναίκες της εποχής με τον τύπο του ‘αγαπητικού’. Ο ‘αγαπητικός’, μέσα από την οικονομικο-ερωτική του εμπλοκή και συναλλαγή με την εργαζόμενη στα μπαρ γυναίκα, προστάτευε τόσο τη φυσική της υπόσταση όσο –αφήνεται να εννοηθεί– και την επαγγελματική της. Στη σημερινή εποχή αυτόν το ρόλο αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει ο ‘ατζέντης’. Η Αντζελα, μάλιστα, σπεύδει να διευκρινίσει την εικόνα που δίνει για την προστατευτική διάσταση του ρόλου του ‘ατζέντη’ απαντώντας στην ερώτησή μου *«Γιατί δουλεύουν οι γυναίκες μέσω γραφείου;»* ως εξής:

«Γιατί άμα πας εκεί θα καθαρίσει το γραφείο για πάρτη σου, ό,τι κι αν συμβεί. Θα πάρεις τηλέφωνο, “Δεν έχω λεφτά”, θα σου στείλει, θα κόψει το κεφάλι του και θα σου στείλει. Μα στο νοσοκομείο, μα ένα αυτόφωρο, σου κλέβουν το πορτοφόλι και δεν έχεις να πληρώσεις το ξενοδοχείο, είναι υποχρεωμένος να σου στείλει. Είναι κλεισιές οι τράπεζες, θα τα στείλει με ταξί. Είναι ασφάλεια. Είναι πιο δύσκολο και για το μαγαζί να σου κάνει ψαλίδι. Χωρίς γραφείο μπορεί να πας την πρώτη μέρα και να μη σε πληρώσει, ούτε τη

23. Οι όροι ‘αγαπητικός’, ‘νταβατζής’, ‘προστάτης’ αναφέρονται σ’ εκείνη την κατηγορία ανδρών που θεωρείται ότι εξ επαγγέλματος διατηρούν ερωτικές σχέσεις με γυναίκες που εργάζονται στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών. Η φιγούρα του πληρωμένου εραστή της πόρνης αποτελεί ίσως το μεγαλύτερο μύθο στην ιστορία της γυναικείας σεξουαλικής εργασίας.

δεύτερη, και να τρως κι από τα έτοιμα, και να μην έχεις να πάρεις τοιγάρα. Και θα ξηγηθεί στο μαγαζί: “Πρόσεχε τις γυναίκες μου, μην έχουμε προβλήματα, ψαλίδια και μαλακίες”.

Στην αρχή αυτής της συζήτησης, όταν τη ρώτησα ποιος είναι ο ρόλος των ‘αιζέντηδων’ στο μπαρ, μου είχε πει: «Οι αιζέντηδες σιλ νταβαιζήδες παίρνουν αιζεντικό, πολύ πακέτο». Η ιστορική μετατόπιση στο ζήτημα της ‘προστασίας’ βρίσκεται στο εξής σημείο: από την προσωπική σχέση προστασίας στη θεσμική: από τον ερωμένο ‘αγαπητικό’ στο ‘γραφείο’. Οι γυναίκες και στις δύο περιπτώσεις πληρώνουν την προστασία τους.²⁴

Αυτά από τη σκοπιά των γυναικών. Να, όμως, πώς τοποθετείται στη συζήτηση κι ένας ‘αιζέντης’:

«Στο δικό μας κύκλωμα, η δική μου θέση θέλει να ’σαι αγαπητικός, γαμικός. Η γυναίκα θέλει να ’σαι γκόμενός της, να ξαπλώνεις μαζί της. Εκεί δεν έφτασα. Μπορώ εγώ να την παίρνω [τηλέφωνο] και “Τι κάνεις αγάπη μου, πώς πήγε η δουλειά;” ή “Γιατί άργησες μωρή πουτάνα;”. Και τέτοια [...]. Εγώ θέλω να βγάλω το μεροκαματάκι μου, να κλείνω το κινητό μου – μην ακούς που της λέω “Για σένα, αγάπη μου, θα το ’χω ανοιχτό”» (μόλις το είχε πει σε κάποια με την οποία μιλούσε στο τηλέφωνο την ώρα που κουβεντιάζαμε).

Εδώ ο ‘αιζέντης’ θέτει εκ νέου το ζήτημα της προσωπικής –και δη ερωτικής– σχέσης προστασίας με τη συν-εργαζόμενη γυναίκα. Θεωρεί ότι εκείνες το επιζητούν, ενώ ο δικός του ρόλος είναι, κατά τη γνώμη του,

24. Σ’ αυτό το σημείο αναδεικνύεται μια κλασική φεμινιστική άποψη κατά την οποία η γυναικεία σεξουαλική εργασία είναι μία «ακραία εκδοχή της σεξουαλικής διαστρωμάτωσης κατά την οποία όλοι οι άνδρες (ως προαγωγοί, πελάτες) κερδίζουν και όλες οι γυναίκες πληρώνουν το κόστος. Σε όλα τα επίπεδα αναδεικνύεται ξεκάθαρα η

θεσμικός, άρα απρόσωπος. Εντούτοις, τα πράγματα αλλάζουν όταν δηλώνει ότι: «*Δύσκολη η δουλειά μου. Εγώ για τις γυναίκες τσακάνομαι με τα μαγαζιά. Εγώ θέλω το μαγαζί να μου πληρώνει τη γυναίκα, να παίρνω κι εγώ το μεροκάματο. Η γυναίκα για μένα ξενύχτησε. Της έπιασαν τον κόλο για μένα. Και να μην τα πάρω ούτε εγώ*».

Στη διάρκεια της έρευνας επισκέφθηκα τρία καλλιτεχνικά γραφεία και απόκτησα (σχετική) οικειότητα με έναν 'ατζέντη', τον οποίο θα αποκαλώ Γιώργο. Στον Γιώργο με σύστησε η Αντζελα και τις πρώτες φορές πήγαμε μαζί στο γραφείο του. Στη συνέχεια, τον επισκέφθηκα μόνη μου και είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω τον τρόπο εργασίας του, αλλά είχαμε και κάποιες κατ' ιδίαν συζητήσεις. Παρόλο που συναντηθήκαμε πολλές φορές, ήταν πάντα επιφυλακτικός απέναντί μου και, τουλάχιστον στην αρχή, έδειχνε να μην κατανοεί την ιδιότητά μου ως ανθρωπολόγου/ερευνήτριας. Με αντιμετώπιζε με καχυποψία και δυσπιστία, παρά τις προσπάθειες τις δικές μου αλλά και –το πιο σημαντικό– της Αντζελας να τον πείσουμε για τις προθέσεις μου. Στην αρχή θα έλεγα ότι με έβλεπε περισσότερο ως εν δυνάμει 'μπαρόβια' και επέμενε να μου λέει, μεταξύ σοβαρού και αστείου, «*Εσένα, μικρή, πού θα σε στείλω για δουλειά;*».²⁵

ανισομέρεια της εξουσίας, εφόσον είναι οι άνδρες αυτοί που καθορίζουν τις συνθήκες εργασίας των πορνών» (Heyl 1979: 196, όπως παρατίθεται σε Hart 1998: 20).

25. Παρόμοια αντιμετώπιση εισέπραξα και από πολλά αφεντικά, παρόλο που διευκρίνιζα πάντα το λόγο της παρουσίας μου στο μπαρ και τα ενδιαφέροντά μου.

Το γραφείο του Γιώργου βρίσκεται στην περιοχή της πλατείας Βάθη, στον 5ο όροφο μιας εξαώροφης πολυκατοικίας που στεγάζει αποκλειστικά γραφεία. Στο ισόγειο λειτουργεί ένα ουζερί που, όπως κατάλαβα στην πορεία, αποτελεί χώρο συγκέντρωσης και συνάντησης γυναικών και αφεντικών. Απέναντι βρίσκεται ένα ξενοδοχείο στο οποίο, όπως μου έλεγε ο Γιώργος, διαμένουν γυναίκες εργαζόμενες στα μπαρ, περαστικές από την Αθήνα, αλλά και πολλοί επιχειρηματίες που έρχονται στην πόλη για να αναζητήσουν γυναίκες. Στην ίδια πολυκατοικία –σε άλλον όροφο– στεγάζονται ακόμα ένα ‘καλλιτεχνικό γραφείο’, ένα γραφείο ταξιδιών, μια διαφημιστική εταιρεία κ.λπ.

Κάθε φορά που τον συναντούσα, την περισσότερη ώρα μιλούσε στο τηλέφωνο και το γραφείο του έδινε την εικόνα κέντρου διερχομένων. Επρόκειτο για έναν ενιαίο χώρο όχι μεγαλύτερο από 20 τ.μ., στο βάθος του οποίου βρισκόταν το (έπιπλο) γραφείο με τις δύο συσκευές τηλεφώνου. Ακόμα, πάνω στο γραφείο του ήταν ακουμπισμένοι δύο μεγάλοι κατάλογοι. Στον έναν είχε καταχωρίσει τηλέφωνα και διευθύνσεις μπαρ όλης της χώρας, ενώ στον δεύτερο σημείωνε την κάθε συνεργασία (ποια γυναίκα σε ποιο μπαρ, πότε, μεροκάματο κ.λπ.). Ο υπόλοιπος χώρος κυριαρχούνταν από δύο μαύρους δερμάτινους καναπέδες («Για να κάθεται ο κάλος της κάθε πουτάνας», όπως έλεγε ο ίδιος) και ένα μπαρ με ποτά. Ο χώρος ήταν πάντα φροντισμένος και καθαρός. Όπως ο ίδιος ο Γιώργος, που ακόμα και στον καύσωνα του Ιουλίου ήταν ντυμένος με κουστούμι και γραβάτα.

Θεωρώ ότι αυτή η στάση μπορεί να ερμηνευτεί στη βάση του τρόπου πρόσληψης της γυναικείας παρουσίας στο χώρο.

Μοναχογιός αστικής οικογένειας με αρκετή περιουσία από τους γονείς του, ο Γιώργος είπε για τον εαυτό του: *«Με τράβηξε η νύχια, η περιπέτεια, οι γκόμενες»*. Του άρεσαν *«τα γρήγορα αυτοκίνητα, τα τρελά ξενύχια, τα μπουζούκια, τα γυναικεία κορμιά»*. Και *«κάποια στιγμή σκέφτηκα να κάνω επάγγελμα το κόμπι μου [...]. Όταν ξεκίνησα, στην πιάτσα υπήρχαν κάνα δυο άλλα γραφεία, έτσι [ανήκω] στους πέντε από τους εκατό νόμιμα [εργαζόμενους] αιζέντηδες»*. Μου εξήγησε ότι το αντικείμενο της εργασίας του ως γραφείου ευρέσεως εργασίας είναι παράνομο, *«αυτή τη δουλειά την κάνει ο ΟΑΕΔ»*, αλλά ο ίδιος εξασφάλισε τη νόμιμη άδεια ως *«καλλιτεχνικός μανάιζερ, δηλαδή μπαλέτα και τέτοια, άλλη δουλειά, είμαι 1000% νόμιμος»*.²⁶

Η εργασία του, όπως έλεγε ο ίδιος, είναι αρκετά προσοδοφόρα. Ωστόσο, ακουγόταν απογοητευμένος και κουρασμένος από τα 15 χρόνια που εξασκούσε το επάγγελμα: *«Αλλά τι τα θες, αυτή η δουλειά ήταν η καταστροφή μου! Έχασα την εμπιστοσύνη μου στους ανθρώπους»*. Και για να εξηγήσει την παραπάνω δήλωση, μου διηγήθηκε μια ιστορία την οποία παραθέτω:

«Κάποτε, πριν 6-7 χρόνια, ήμουν στο γραφείο στη Χαλκοκουνδύλη τότε, ήρθε μια κοπέλα, πολύ όμορφη, ακόμα τη θυμάμαι πώς ήταν, και μπήκε μέσα κλαίγοντας και μου είπε να τη στείλω για δουλειά γιατί ήταν έγκυος κι έπρεπε να μαζέψει γρήγορα λεφτά για την έκτρωση. Εγώ, ο μαλάκας, γιατί μαλάκας ήμουν και είμαι, έβγαλα 30.000 δρχ. –τότε πολλά λεφτά– και της τα 'δωσα για να μη βγει στη νύχια. Της είπα, όταν κάποια στιγμή έχει λεφτά να μου τα

26. Πράγματι, στον τοίχο πάνω από το γραφείο του υπήρχε καθραρισμένη η άδεια λειτουργίας, όπου αναγράφονταν τα στοιχεία του, η ημερομηνία έκδοσης της άδειας, η φωτογραφία του κ.λπ.

φέρει. Δυο χρόνια μετά, είχα πάει στην Κόρινθο και την πέτυχα στο 'Κριός'. Με είδε, με γνώρισε, δεν ξέρω, πάντως έκανε ότι δε με γνώρισε. Την κέρασα 10-15 ποτά και την πήρα να τη γυρίσω με το αμάξι μου στην Αθήνα. Στα διόδια την πέταξα έξω και την άφησα εκεί λέγοντάς της ότι είμαι εκείνος που προσπάθησε να τη σώσει να μη βγει στη νύχτα. Δε μπορεί, θα με θυμήθηκε!»

Τόσο κατά τις γυναίκες όσο και κατά τον Γιώργο, ο 'ατζέντης' είναι πάντα άνδρας. Όταν τον ρώτησα μου είπε ότι όντως όλοι οι 'ατζέντηδες' είναι άνδρες και μόλις τότε είχαν εμφανιστεί γυναίκες –πρώην 'μπαρόβιες'– που συνεργάζονταν με κάποια γραφεία – δηλαδή άνδρες 'ατζέντηδες'. Συζητώντας με την Άντζελα για τους 'ατζέντηδες' μου είχε πει:

«Εδώ, στην Αχαρνών, έχει πολλούς. [...] Οι περισσότερες γυναίκες κάθονται 15-20 μέρες το πολύ, μετά ξανά στο γραφείο. Και το γραφείο έχει από 50 γυναίκες. Κάθε γυναίκα, εντάξει, δε δουλεύει μόνο με ένα γραφείο, αλλά αυτοί τις έχουν ανάγκη τις γυναίκες, γιατί άμα τις στείλουν σ' ένα μαγαζί θα πάρουν πενηντάρα [50.000 δρχ.]. Μια γυναίκα μια πενηντάρα. Δεν τους συμφέρει να τσακώνονται μαζί τους γιατί από αυτές θα τα πάρουν. Αλλά μπορούν και να σου την κάνουν: να μη σε στείλουν σε καλό μαγαζί, αυτοί πάντως την πενηντάρα θα την πάρουν. Κονομάνε. Ο σωστός θα πάει να δει το μαγαζί που στέλνει τις γυναίκες του».

Ο Γιώργος μιλούσε μπροστά μου στο τηλέφωνο με κάποιον επιχειρηματία από τη Λαμία και του εξηγούσε ότι η γυναίκα που είχαν κανονίσει από την προηγούμενη μέρα να πάει να εργαστεί στο μπαρ είχε αρρωστήσει, αλλά θα πήγαινε οπωσδήποτε την επόμενη – σημειωτέον ότι ο επιχειρηματίας είχε ήδη προπληρώσει τα δύο 'μεροκάματα'. Εν τω μεταξύ, η ίδια γυναίκα είχε ειδοποιήσει τον Γιώργο ότι θα πήγαινε σε

άλλο μπαρ, στην Τρίπολη. Ο Γιώργος μου είπε ότι την επομένη είχε όλο το χρόνο να βρει κάποιαν άλλη να στείλει στη Λαμία, αλλά δεν ήθελε: «*να αγχώσω τον Κ. [επιχειρηματίας στη Λαμία], να εκθέσω την γκόμενα, καλό εργαλείο, ούτε να χάσω τις προκαταβολές, οπότε [...] Ποίημα λέω κι εγώ, στα μαγαζιά, στις γυναίκες, να τα συμβιβάζω*».

ΤΑ 'ΑΦΕΝΤΙΚΑ'

Οι επιχειρηματίες, άνδρες αλλά και γυναίκες, που οργανώνουν και διευθύνουν τα 'μπαρ με γυναίκες' ονομάζονται 'αφεντικό' ή 'αφεντικίνα', ανάλογα με το φύλο του επιχειρηματία. Ως επί το πλείστον είναι ιδιοκτήτες/ιδιοκτήτριες της επιχείρησης, αλλά αρκετά συχνά την επινοικιάζουν. Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, αλλά σε γενικές γραμμές ο αριθμός των ανδρών-αφεντικών είναι ανάλογος προς εκείνον των γυναικών.

Στην πλειοψηφία τους, οι γυναίκες-αφεντικά έχουν εργαστεί οι ίδιες ως 'κονσοματρίς' στο παρελθόν και –από τη θέση του αφεντικού– πολλές εξακολουθούν να 'κάνουν κονσομασιόν' με εντατικούς ρυθμούς. Τέτοια περίπτωση ήταν, αναμφίβολα, η Ρίτα στο 'Νανά', γεγονός για το οποίο την επέκρινε συχνά ο Γιάννης: «*Αντί να κάθεται στο ταμείο και να εισπράττει κάθεται και σπάει τα στομάχια της*». Όταν πήγα στο 'Νανά' η Ρίτα είχε προβλήματα με το αριστερό της πόδι, ένα παλιό κάταγμα, και κάποια στιγμή χειρουργήθηκε. Τον καιρό που έλειπε από το μπαρ, τηλεφωνούσε πολλές φορές κατά τη διάρκεια της νύχτας και ρωτούσε τον

Γιάννη να της πει με λεπτομέρειες τι γινόταν στο μαγαζί. Ύστερα από ένα τέτοιο τηλεφώνημα, ο Γιάννης άρχισε να μου μιλάει αγανακτισμένος για τη Ρίτα: *«Έπρεπε να την άκουγες, δεν κοιμάται και σκέφτεται τι κάνουμε εμείς εδώ. Με αγχώνει κι εμένα και δε με αφήνει ν' ανέβω να σας ανεβάσω κι εσάς. Αυτή μειράει τις μέρες πότε θα βγει όχι για να γίνει καλά, αλλά για να 'ρθει στο μαγαζί. Το μαγαζί είναι η ζωή της»*.

Όπως ανέφερα και παραπάνω, η Ρίτα, ιδιοκτήτρια της επιχείρησης που άνοιξε το 1985, όταν τη γνώρισα εγώ έδειχνε μια πολύ όμορφη αλλά και κουρασμένη γυναίκα. Είχε ξανθά μακριά μαλλιά και όμορφο πρόσωπο, με μεγάλα μάτια, καλοσχηματισμένα χείλη, μικρή μύτη. Αν και δεν ήταν καθόλου ψηλή ήταν πολύ εντυπωσιακή. Το σώμα της καλοδιατηρημένο, κανονικό, μάλλον το 'έκρυβε' το ντύσιμό της. Φορούσε συνήθως παντελόνια και ριχτές μπλούζες. Κάθε βράδυ ερχόταν άκεφη στο μπαρ, άβαφη, και τότε έδειχνε πραγματικά κουρασμένη και ταλαιπωρημένη. Μόλις βαφόταν άλλαζε όψη, αλλά η αλλαγή της ήταν πιο εντυπωσιακή όταν 'δούλευε'. Πριν κάνει την εγχείρηση ήταν φορές που ερχόταν κουτσαίνοντας, κι όμως αργότερα, στη 'δουλειά', αν και ο πόνος δεν υποχωρούσε –κάποιες 'γκριμάτσες' έδειχναν ότι πονούσε–, τον αγνοούσε, και μάλιστα έφτανε στο σημείο να ανεβαίνει πάνω στην μπάρα και να χορεύει. Κάποια φορά, ο Γιάννης τη μάλωσε: *«Έχεις τρελαθεί, να πέσεις να σπάσεις και το άλλο πόδι»*. Η Ρίτα δεν του απάντησε τίποτα, παρά γελούσε και κάπνιζε.

Κάθε βράδυ έρχονταν με πέντε πακέτα τσιγάρα άφιλτρα και, πριν κλείσει το μπαρ, έστελναν τον d.j. να αγοράσει άλλα δύο. Η Ρίτα είχε συχνά προστριβές με τον Γιάννη: αφορμή ήταν η βότκα που έπινε η

Ρίτα. Ο Γιάννης προσπαθούσε να επιβάλει γενική απαγόρευση του ποτού σε όλες τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένης και της Ρίτας. Αν οι εργαζόμενες γυναίκες –έκαναν ότι– υπάκουαν, η Ρίτα τις περισσότερες φορές έπινε φανερά και προκλητικά, αφού του ζητούσε να της σερβίρει ο ίδιος το ποτό της. Κάποιες φορές, πάντως, και η ίδια έπινε κρυφά από τον Γιάννη: υποδείκνυε στη γυναίκα που τη σέρβιρε να της βάλει βότκα κάνοντας νόημα με τον αντίχειρα να δείχνει προς τα κάτω, ενώ φρόντιζε να μην τη βλέπει ο Γιάννης.²⁷

Τα περισσότερα βράδια έρχονταν και οι δύο στο μπαρ. Η Ρίτα έλειπε μόνο τις ημέρες που –χειρουργημένη στο πόδι της– νοσηλευόταν στο νοσοκομείο. Ο Γιάννης είχε λείψει αρκετές φορές χωρίς να μαθαίνουμε το λόγο της απουσίας του. Όταν ήταν και οι δύο στο μπαρ, το ταμείο και το ‘ταμπλό’²⁸ το ‘κρατούσε’ ο Γιάννης, ενώ η Ρίτα ασχολούνταν μόνο με τους πελάτες του μπαρ. Η Ρίτα είχε προσωπική πελατεία, δηλαδή πελάτες που ζητούσαν αποκλειστικά τη δική της συντροφιά. Σπάνια μετακινούνταν η ίδια από τη θέση της στην εσωτερική γωνία της μπάρας, συνήθως πήγαιναν οι πελάτες να καθίσουν δίπλα της. Ο αριθμός των κερασμένων ποτών που ήταν σημειωμένα κάθε βράδυ δίπλα στο όνομά της υπερέβαινε σταθερά τον αριθμό της γυναίκας με την καλύτερη επίδοση. Η Ρίτα, λοιπόν, εμπλεκόταν πολύ στη διαδικασία της ‘κονσομασιόν’, κι έτσι αυτός που έπαιζε το ρόλο του αφεντικού ήταν ο

27. Με τον ίδιο τρόπο υποδείκνυαν και οι υπόλοιπες εργαζόμενες σ’ αυτήν που τις σέρβιρε να προσθέσει αλκοόλ στο ποτό τους.

28. ‘Ταμπλό’ αποκαλείται ο κατάλογος (τετράδιο) όπου καταγράφεται καθημερινά ο κύκλος εργασιών του καταστήματος, δηλαδή τα ποτά που πωλούνται (βλ. παρακάτω για διαδικασία ‘τσεκαρίσματος’ των ποτών).

Γιάννης. Τα βράδια, πάντως, που εκείνος δεν ερχόταν δεν δημιουργούνταν κάποιο πρόβλημα. Με τη βοήθεια κάποιας εργαζόμενης η Ρίτα κατάφερε να αντεπεξέρχεται θαυμάσια και στους δύο ρόλους, τους οποίους επιτελούσε συστηματικά για πολλά χρόνια πριν παντρευτεί τον Γιάννη.

Πολύ συχνά άκουγα από παλιούς πελάτες αλλά και από γυναίκες που εργάζονταν στο 'Νανά' πριν, ακόμα, παντρευτούν η Ρίτα με τον Γιάννη ότι το μαγαζί ήταν πολύ καλύτερο χωρίς αυτόν. Στη συνείδησή τους η Ρίτα παρέμενε το αφεντικό, στον Γιάννη δεν αναγνώριζαν τέτοιο ρόλο. Τόσο οι εργαζόμενες γυναίκες όσο και οι πελάτες θεωρούσαν την παρουσία του πίσω από την μπάρα αρνητική. Για τις πρώτες, ήταν ο ίδιος ο έλεγχος 'προσωποποιημένος', και μάλιστα ως άνδρας. Για τους πελάτες, 'χαλούσε' την εικόνα: ανάμεσα στις γυναίκες ένας άνδρας.²⁹ Αλλά από ό,τι φαινόταν, τα πράγματα σχετικά με το ρόλο του Γιάννη δεν ήταν ξεκάθαρα ούτε μέσα στο ζευγάρι. Το επεισόδιο με τα απανωτά τηλεφωνήματα που τόσο τον θύμωσε νομίζω ότι αποτελούσε μια υπενθύμιση εκ μέρους της Ρίτας ότι το 'πραγματικό' αφεντικό ήταν εκείνη. Μου έλεγε σχετικά μια γυναίκα που εργαζόταν και παλιά στο 'Νανά': *«Ο Γιάννης το παίζει αφεντικό, επειδή τον έβαλε αυτή πίσω από την μπάρα. Ούτε στον ύπνο του δεν είχε δει μαγαζιά κι αυτοκίνητα και σπίτια και σκυλιά ένας φυλακόβιος από την αφρόκρεμα του Παγκρατίου».*

29. Σε καμία περίπτωση δεν ισχυρίζομαι ότι οι πελάτες προτιμούν τις γυναίκες αφεντικά. Αυτό που υπαινίσσομαι εδώ είναι ότι δεν ενέκριναν την παρουσία του Γιάννη πίσω από την μπάρα. Δεν έχω ξανασυναντήσει άνδρα-αφεντικό πίσω από την μπάρα σε άλλα μπαρ. Πιθανολογώ ότι η θέση του πίσω από την μπάρα μάλλον τον 'υποβίβαζε' σε ρόλο 'ταμπλίστα'.

Δεν συνάντησα πολλά ζευγάρια αφεντικών στα μπαρ με γυναίκες'. Ειδικά στην κατηγορία των μπαρ όπου το αφεντικό ήταν άνδρας, και μάλιστα έγγαμος, η σύζυγος ούτε εργαζόταν ούτε καν παρευρισκόταν στο μπαρ. Αυτό που παρατηρείται, συνήθως, σε ό,τι αφορά στους άνδρες-αφεντικά είναι η αρκετά διαδεδομένη πρακτική να συνάπτουν ερωτικές σχέσεις με γυναίκες εργαζόμενες στο μπαρ· σε τούτο το πλαίσιο η ερωτική σχέση επενεργεί τόσο στο περιεχόμενο της εργασιακής σχέσης όσο και στην ιεραρχία ανάμεσα στις εργαζόμενες, με πολύ συγκεκριμένο τρόπο. Η 'γκόμενα του αφεντικού', έτσι αποκαλείται πλέον η γυναίκα αυτή τόσο από τις υπόλοιπες εργαζόμενες όσο και από τους πελάτες, συνήθως ασχολείται με το 'ταμπλό' και το 'σέρβις' (μπαργούμαν), μπαίνει μέσα από την μπάρα – σ' εκείνα τα μπαρ όπου οι γυναίκες εργάζονται απέξω. Ως προς την 'κονσομασιόν', η δραστηριότητά της επαναπροσδιορίζεται. Κάποιοι άνδρες-αφεντικά μου είχαν πει ότι: *«Ο πιο σίγουρος τρόπος να δέσεις μια καλή γυναίκα με το μαγαζί είναι να την πιάσεις γκόμενα. Έτσι την ελέγχεις καλύτερα. Δουλεύει περισσότερο κι έχει λιγότερες απαιτήσεις»*. Κάποιος άλλος μου έλεγε κατακρίνοντας αυτήν την πρακτική: *«Οι περισσότεροι ανοίγουν μαγαζιά για να βγάλουν γκόμενες»*, παρ' όλα αυτά τόσο ο ίδιος όσο και ο νεαρός γιος του είχαν ερωτική σχέση με γυναίκες που εργάζονταν στο μπαρ. Όταν τον ρώτησα μου είπε κι αυτός: *«Τα καλά εργαλεία πρέπει να ελέγχονται»*, συμφωνώντας με την παραπάνω αντίληψη. Όταν του επισήμανα την αντίφαση υποστήριξε ότι αυτό που κατακρίνει είναι οι άνδρες-αφεντικά που *«καψουρεύονται»* τις γυναίκες και που, με άλλα λόγια, *«αντί να τις δουλεύουν τους δουλεύουν αυτές τελικά»*, και μου ανέφερε την περίπτωση ενός επιχειρηματία που

«δυσ φορές του 'κλεισαν το μαγαζί οι γκόμενες, κόντεψε να μπει και φυλακή».

Οι γυναίκες εργαζόμενες, από τη δική τους σκοπιά, βλέπουν αλλιώς το συγκεκριμένο θέμα. Κάποιες θεωρούν ότι αναβαθμίζεται η θέση τους στο μπαρ, όπως χαρακτηριστικά προκύπτει από την περίπτωση της Πόλης (25 ετών, επί δυόμισι χρόνια εργαζόταν στο ίδιο μπαρ). Όταν προχώρησε η μεταξύ μας συζήτηση είχε ήδη 3 μήνες ερωτική σχέση με τον Ντίνο (40 ετών, αφεντικό). Είχα αρκετό καιρό να τη δω και όταν τη ρώτησα τι κάνει, μου είπε: *«Όπως τα ξέρεις, εδώ κάθε βράδυ. Είμαι η επίσημη του αφεντικού, σχεδόν η γυναίκα του Ντίνου».* Στη συνέχεια της συνομιλίας της ζήτησα να μου περιγράψει τι κουβεντιάζει με τους πελάτες του μπαρ, δεδομένου ότι είναι τόσα χρόνια εκεί και λίγο πολύ τους γνωρίζει όλους, όπως μου είχε πει προηγουμένως. Η απάντηση ήταν: *«Μα εγώ δεν κάνω κουσομασιόν [...] θα πω ένα ποτό στον ένα γνωστό, ένα στον άλλο [...]. Είναι φίλοι του Ντίνου κι όταν κάθομαι με κερνάνε».* Τα όσα λέει η Πόλη αποτελούν μια επανερμηνεία του ρόλου της και έναν επαναπροσδιορισμό της θέσης της στο μπαρ. Οι άνδρες-πελάτες γίνονται 'γνωστοί του Ντίνου' και την 'κερνούν γιατί είναι σχεδόν η γυναίκα του'. Αφού μιλήσαμε για ένα δεκάλεπτο μου είπε: *«Πρέπει να πάω να πω μια καλησπέρα, είναι τόση ώρα στο μαγαζί ο [...]».* Όση ώρα ήμουν στο μπαρ και την παρακολουθούσα, δεν έβλεπα καμία διαφορά στην κίνησή της στο χώρο. Πήγε σε αρκετούς πελάτες, την κέρασαν αρκετά ποτά. Η διαφορά για την οποία μου είχε μιλήσει δεν ήταν ορατή σε έναν εξωτερικό παρατηρητή. Άρα, η διαφορά εντοπιζόταν μόνο στο πώς ανασηματοδοτούσε η Πόλη την παρουσία της στο μπαρ.

Όλες οι γυναίκες τις οποίες γνώρισα στην έρευνα και με τις οποίες είχαμε την ευκαιρία να συζητήσουμε διεξοδικά μερικά ζητήματα, κάποια στιγμή, σε κάποιο μπαρ δημιούργησαν –σύντομη– ερωτική σχέση με κάποιο αφεντικό. Ορισμένες ανέφεραν ότι χάρη στη σχέση αυτή είχαν αρκετά πλεονεκτήματα: πληρώνονταν καλύτερα, έφευγαν νωρίτερα –αν το επιθυμούσαν– ή πήγαιναν αργότερα, στη διάρκεια της νύχτας πήγαιναν καμιά βόλτα, είχαν λιγότερο άγχος. Άλλες, πάλι, ανέφεραν ότι προτιμούν να δημιουργούν φιλικές σχέσεις με τα αφεντικά παρά να ‘μπλέκουν’ σε ερωτικές ιστορίες.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η Αντζελα, την οποία, απ’ την πρώτη μέρα που φτάσαμε στη Σητεία, ‘φλέρταρε’ το αφεντικό του μπαρ όπου εργάστηκε. Τρεις μέρες αργότερα, το μπαρ έκλεισε νωρίς και της πρότεινε να πάνε για ποτό σε κάποιο άλλο μπαρ της περιοχής. Το βρήκαν κλειστό και πήγαν μια βόλτα με το αυτοκίνητο. Γυρίζοντας στο ξενοδοχείο ο Γιώργος της πρότεινε, τελικά, να πιουν ένα ποτό στο δωμάτιό του. Στο δωμάτιο εκείνος έκανε ερωτικές/σεξουαλικές κινήσεις προς το μέρος της, αλλά η Αντζελα δεν ανταποκρίθηκε. Όπως είπε χαρακτηριστικά: *«Του άφησα με την πούτσα στο χέρι. Μου ‘λεγε και κάπι μαλακίες, “Η λάμψη που έχουν τα μάτια σου”, του λέω “Ασ’ τα αυτά, δε μασάω”, και μας βρήκε το ξημέρωμα»*. Όταν τη ρώτησα για ποιο λόγο πήγε μαζί του αφού είχε καταλάβει από την αρχή τις προθέσεις του, μου είπε: *«Ήθελα να του γνωρίσω καλύτερα, να ‘χω πιο στενή επαφή. Μια πόρτα είναι. Αύριο θα ξέρω, θα δω πώς θα μου ξηγηθεί. Εγώ του ξηγήθηκα αστεράτα, του άφησα τις μάρκες μου, τον πήγα βόλτα, του ‘φυγε το άγχος [...]. Πάντα είχα επαφές μαζί τους, μ’ όλα τ’ αφεντικά, και να μου την*

πέφτανε, έλεγα "Άσε, καλύτερα φιλαράκια"». Την επομένη το μεσημέρι ο Γιώργος ήρθε στο δωμάτιο όπου μέναμε για να πιούμε καφέ και ήταν πολύ φιλικός. Μέχρι να φύγει η Άντζελα από το μαγαζί διατήρησε την ίδια στάση απέναντί της και στην πληρωμή ήταν συνεπής.

Εκτός από τη Ρίτα στο 'Νανά', οι υπόλοιπες γυναίκες-‘αφεντικίνες’ που συνάντησα στην έρευνα δεν ήταν παντρεμένες αλλά διατηρούσαν ερωτικές σχέσεις με άνδρες, κάποιους από τους οποίους είδα στο μπαρ. Εντούτοις, οι άνδρες αυτοί δεν συμμετείχαν στη λειτουργία του μπαρ, ήταν μάλλον περαστικοί. Στα Γλυκά Νερά, η Αθηνά είχε το μπαρ από το 1990. Το σύντροφό της τον είδα αρκετές φορές στο μπαρ. Καθόταν σε σκαμπό στην μπάρα και έπινε ένα δυο ποτά, και μιλούσε με αρκετές από τις γυναίκες του μπαρ. Ένα βράδυ, μετά το σκόλασμα, γυρίζαμε με ταξί στην Αθήνα η ‘αφεντικίνα’, εγώ και τρεις ακόμα εργαζόμενες. Στο δρόμο η Αθηνά επιτέθηκε σε μία από τις τρεις γυναίκες, λέγοντάς της ότι ‘πάει να της φάει τον άνδρα’. Η άλλη γυναίκα τής έλεγε ότι δεν καταλαβαίνει τι εννοεί, και αν εννοεί τον κύριο με τα χρυσά γυαλιά, νόμιζε ότι είναι πελάτης κι εκείνη έκανε τη δουλειά της. Η Αθηνά της απάντησε: *«Δεν αφήνεις τα καριολίστικα, που δεν ήξερες ποιος ήταν ο κύριος με τα χρυσά γυαλιά!»* Η άλλη επέμεινε ότι δεν ήξερε, αλλά *«Στο κάτω κάτω, άνδρας είναι κι αυτός»*. Σ’ αυτό το σημείο η Αθηνά άρχισε να φωνάζει και να τη βρίζει και της απαγόρευσε να ξαναπλησιάσει τον ‘άνδρα της’. Η άλλη γυναίκα άρχισε να κλαίει και από την επόμενη μέρα δεν ξαναπήγε για δουλειά στο μπαρ της Αθηνάς.

Τα παραπάνω περιστατικά αναδεικνύουν διάφορα ζητήματα που άπτονται των σχέσεων ανάμεσα σε εργοδότες/ριες και εργαζόμενες, αλλά και ανάμεσα στις γυναίκες στο μπαρ, γενικότερα.

Η εντύπωση που σχημάτισα από τη συνομιλία μου με όσες από τις εργαζόμενες γυναίκες μπόρεσα, κατά τη διάρκεια της έρευνας, για το ζήτημα των εργασιακών συνθηκών και των σχέσεων που αναπτύσσουν με τους/τις εργοδότες/ριές τους στα μπαρ είναι ότι απευθυνόμουν σε μια ομάδα εργαζομένων που είναι έρμια των κακοπληρωτών και εκμεταλλευτών εργοδοτών. Το χειρότερο ήταν ότι οι γυναίκες το αποδέχονταν ως γενική και υποχρεωτική κατάσταση και με σχετικά μοιρολατρική αδιαφορία.

«Αυτός που είναι αφεντικό πρέπει να το παίξει κιόλας. Να θυμίζει στον εργαζόμενο ότι αυτός είναι το αφεντικό, αυτή είναι η στάνη του και το τυρί που θα βγάλει πρέπει να είναι με τα δικά του πρότυπα φτιαγμένο. Και θα πρέπει ανά πάσα ώρα και στιγμή να τον ανέχεσαι, είτε είναι άνδρας είτε είναι γυναίκα. Οι άνδρες [αφεντικά] έχουν άλλες λόξεις, οι γυναίκες [αφεντικά] άλλες, ο καθένας το δικό του τρόπο να δουλεύει. Ανάλογα με την τρέλα, το κόμπλεξ ή το παρελθόν που έχει ο καθένας βγάζει στη δουλειά άλλα πράγματα».

Από την προσωπική μου εμπειρία ως εργαζόμενης αλλά και από τη συστηματική παρατήρηση στο χώρο διαφορετικών μπαρ θα είχα να σημειώσω τα εξής: οι εργαζόμενες βιώνουν διαρκή ανασφάλεια ως προς το αν και πόσο θα πληρωθούν, αν και κατά πόσον θα συνεχίσουν και την επόμενη μέρα στην ίδια δουλειά· το εργασιακό καθεστώς είναι ρευστό, γεγονός που αφήνει περιθώρια ελιγμών και στα δύο μέρη.

Από τη δική μου, κιόλας, περίπτωση είχε ήδη φανεί ότι οι εργασιακές συνθήκες στο σύνολό τους είναι άτυπες και στηρίζονται στην προσωπική επαφή ανάμεσα στους ενδιαφερομένους. Εντύπωση μου είχε κάνει το ενδιαφέρον που έδειξε η ‘αφεντικίνα’ και η προθυμία της να με ‘προσλάβει’, που δεν προέκυπταν από την κίνηση του καταστήματος. Στην πορεία της έρευνας κατάλαβα ότι τα μπαρ πάντα επιθυμούν νέες συνεργασίες, ανεξάρτητα από τον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούνται σ’ αυτά ή τον κύκλο εργασιών τους. Συνήθως, λοιπόν, είναι η προσφορά που θα καθορίσει την καινούρια συνεργασία. Πολλά μπαρ βάζουν, κατά καιρούς, αγγελίες στην εφημερίδα, αγγελίες που δημοσιεύονται εις το διηνεκές και λειτουργούν περισσότερο ως διαφήμιση – γνωστοποιούν τη διεύθυνση, το τηλέφωνο κ.λπ.

Μια διαδεδομένη πρακτική που χρησιμοποιούν οι γυναίκες όταν αναζητούν νέα συνεργασία είναι η λεγόμενη ‘μπαρότσαρκα’: *«Πήγα σ’ ένα μαγαζί με τον Κώστα, με γύριζε μπαρότσαρκα στις αγγελίες να βρω δουλειά, κι αφού έχουμε γυρίσει 4-5 μαγαζιά [...]»* Κατά την ‘μπαρότσαρκα’ η ενδιαφερόμενη γυναίκα πηγαίνει σε διάφορα μπαρ συνοδευόμενη από κάποιον άνδρα, πίνει ένα ποτό και βλέπει το χώρο. Αν της αρέσει αυτό που βλέπει προχωρά σε συνεννόηση με το αφεντικό.

Τις πρώτες μέρες που ήμουν στο ‘Νανά’ ήρθε μια νέα κοπέλα με κάποιον κύριο, κάθισαν στην μπάρα και ήπιαν από ένα ποτό. Δεν φαινόταν να γνωρίζουν κανέναν εκεί μέσα. Κάποια στιγμή, η κοπέλα με ρώτησε ποιος ήταν το αφεντικό και, αφού της είπα, μου ζήτησε να ειδοποιήσω τη Ρίτα ότι την ήθελε για μια δουλειά. Έτσι έγινε, και η Ρίτα, αφού τους κέρασε από ένα ποτό, σε λίγα λεπτά πήγε προς το μέρος τους

και άρχισε να μιλάει με την κοπέλα. Εγώ στεκόμουν κοντά τους και κατάλαβα ότι συζητούσαν για δουλειά. Άκουσα, μάλιστα, τη Ρίτα να τη ρωτάει πόσα χρήματα ήθελε και την άλλη να ζητάει 15.000 δρχ. Η Ρίτα της είπε ότι δεν μπορούσε να της δώσει πάνω από 12.000, για αρχή.

Εκείνο το βράδυ κατάλαβα αυτό που μέχρι τότε δεν μπορούσα να εξηγήσω, το πώς, δηλαδή, βρέθηκα εγώ να εργάζομαι στο μπαρ. Έγινε φανερό ότι ενώ εγώ και ο φίλος μου αντιλαμβανόμασταν την παρουσία μας στο μπαρ με όρους πελάτη, οι άλλοι την ερμήνευαν ως αναζήτηση εργασίας. Στη συνέχεια, θυμήθηκα το διακανονισμό της αμοιβής μου. Με είχε ρωτήσει τότε η Ρίτα «Πόσα θες;», κι εγώ μη γνωρίζοντας της είπα «Πόσα δίνεις;». Μου είπε, λοιπόν, ότι εγώ έπρεπε να της πω ένα ποσό. Ο φίλος μου πρότεινε το ποσό των 12.000 δρχ. και εκείνη είπε: «Γι' αρχή λέω 10.000 κι αν πάει καλά, βλέπουμε».

Έτσι κάπως κλείνεται η συμφωνία, και την επόμενη μέρα η καινούρια γυναίκα πηγαίνει για δουλειά. Στην περίπτωση του 'Νανά', η αμοιβή αφορά σε κάποιο σταθερό και προσυμφωνημένο ποσό. Εναλλακτικός τρόπος πληρωμής είναι αυτός κατά τον οποίο η αμοιβή προκύπτει ως ποσοστό επί των κερασμένων ποτών που έχει η γυναίκα στο τέλος της βραδιάς. Όποια συμφωνία και αν έχει γίνει με τον/ην εργοδότη/ρια η εργαζόμενη θα πληρωθεί μόνο εφόσον 'έχει βγάλει το μεροκάματο', δηλαδή εφόσον στο τέλος της βραδιάς το σύνολο των κερασμένων ποτών καλύπτει το μεροκάματο. Αλλιώς, η αμοιβή της θα περικοπεί ή μπορεί και να μην πληρωθεί καθόλου (σε περίπτωση που τα κερασμένα της ποτά δεν είναι πάνω από 1-2).

Η περικοπή της αναμενόμενης αμοιβής αποκαλείται 'ψαλίδι'. Κατά τη γνώμη μου στο 'ψαλίδι' ανιχνεύονται η εργοδοτική αυθαιρεσία αλλά και η ρευστότητα της δραστηριότητας της 'κονσομασιόν'. Ρευστότητα ως προς την εργασιακή σχέση και τις εργασιακές συνθήκες, αλλά και ως προς τον προσδιορισμό της θέσης της εργαζόμενης. Στο βαθμό που το αφεντικό έχει την ευχέρεια και την εξουσία να αποφασίζει ανεξέλεγκτα αν και πόσο θα πληρώσει την εργαζόμενη, η ίδια η έννοια της μισθωτής εργασίας αναιρείται. Το 'ψαλίδι' τιμωρεί τη γυναίκα για τη χαμηλή της απόδοση και δεν αναγνωρίζει καμία ευθύνη στο μπαρ και τον/την επιχειρηματία. Σ' αυτήν τη λογική ανιχνεύεται μια άλλη νοηματοδότηση του μπαρ ως επιχείρησης: το μπαρ ως χώρος για να στεγάσουν οι γυναίκες την επιχειρηματικότητά τους. Το πιο ακραίο παράδειγμα αυτής της οπτικής είναι το 'ρεπό του μαγαζιού', που σημαίνει ότι κάποια βραδιά –απροειδοποίητα– οι γυναίκες δεν πληρώνονται, αλλά 'δουλεύουν για το μαγαζί'. Αυτό, βέβαια, το μαθαίνουν εκ των υστέρων, μπροστά στο ταμείο. Πολλές γυναίκες αναφέρουν ως κύρια αιτία διακοπής της συνεργασίας τους με κάποιο μπαρ την περικοπή της συμφωνημένης αμοιβής ('ψαλίδι'). Στην πράξη, όμως, είδα ότι οι περισσότερες γυναίκες τηρούν πιο υποχωρητική στάση από αυτήν που κατ' αρχάς περιγράφουν.

ΟΙ 'ΠΕΛΑΤΕΣ'

Έχει επικρατήσει στα 'μπαρ με γυναίκες', όπως γενικά στους χώρους των νυχτερινών κέντρων, να ορίζονται ως 'πελάτες' οι άνθρωποι που τα

επισκέπτονται και καταναλώνουν το είδος διασκέδασης και τα προϊόντα που παρέχουν.³⁰ Στην εργασία αυτή θα χρησιμοποιώ τον όρο 'πελάτης' για τους άνδρες μόνο εφόσον αναφέρομαι στη σχέση τους με το μπαρ, δηλαδή με την έννοια 'πελάτης του μπαρ'.³¹

Ωστόσο, θεωρώ ότι έχει ενδιαφέρον να εξετάσω μεταφορικές χρήσεις του όρου πελάτης και σε άλλα συμφραζόμενα. Έτσι, λοιπόν, ο όρος απαντά στην ποδοσφαιρική ορολογία, όπου χρησιμοποιείται με την έννοια του θύματος, του *a priori* χαμένου. Για παράδειγμα, η ομάδα 'Ηρακλής' είναι πελάτης του 'Παναθηναϊκού', δηλαδή όποτε συναντιούνται στο γήπεδο, είναι βέβαιο εκ των προτέρων ότι ο 'Ηρακλής' θα χάσει από τον 'Παναθηναϊκό'.

Με παρόμοια σημασία χρησιμοποιείται ο όρος από νεαρούς άνδρες για να περιγραφεί ο τύπος του άνδρα που αντιμετωπίζει δυσκολίες στον τομέα των ερωτικών σχέσεων με γυναίκες. Η μεγαλύτερη δυσκολία έγκειται στο γεγονός ότι δεν κατορθώνει να εκφράσει την ερωτική του επιθυμία προς τη γυναίκα που τον ενδιαφέρει και αρκείται σε συντροφιά

30. Πελάτης είναι το κάθε άτομο που αγοράζει το προϊόν κάποιου καταστήματος ή την υπηρεσία κάποιου άλλου ατόμου (Λεξικό Τεγόπουλου – Φυτράκη, 1993).

31. Εντούτοις, δεν μπορώ να αγνοήσω το γεγονός ότι κάποιες φορές οι γυναίκες αναφέρονται στους άνδρες-πελάτες του μπαρ ως πελάτες τους. Τα πράγματα περιπλέκονται όταν συνάπτονται σχέσεις ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες μέσα και έξω από το μπαρ. Το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο θα αποκαλώ τους άνδρες που σχετίζονται με τις γυναίκες εκτός των χωροχρονικών ορίων του μπαρ, όπου κυρίως οι ίδιοι αλλά και οι γυναίκες –εκτός από ειδικές στιγμές– δεν χρησιμοποιούν τον όρο πελάτης, με έχει απασχολήσει ιδιαίτερα. Στη βιβλιογραφία, όταν οι συγγραφείς αναφέρονται σε άνδρες που σχετίζονται με γυναίκες οι οποίες εργάζονται στον τομέα των σεξουαλικών υπηρεσιών, τους αποκαλούν πελάτες, ανεξάρτητα από το ειδικό συγκεκριμένο της συνάντησης και της σχέσης με τις γυναίκες αυτές (ενδεικτικά αναφέρω τις εργασίες των Nencel 1997, Hart 1994, 1998 κ.ά.).

μαζί της χωρίς ερωτικό περιεχόμενο. Στην περίπτωση αυτή, εκείνοι που χρησιμοποιούν τον όρο θεωρούν ότι η γυναίκα, αφενός, 'γνωρίζει' τόσο την επιθυμία του άνδρα όσο και την αδυναμία του να τη διατυπώσει και να τη διεκδικήσει και, αφετέρου, 'εκμεταλλεύεται' τα τυχόν οφέλη που προκύπτουν από τη συντροφιά του (δηλαδή το να τη συνοδεύει σε χώρους διασκέδασης πληρώνοντας ο ίδιος τα έξοδα, να τη συνοδεύει στο σπίτι της κ.λπ.).

Εν πολλοίς, οι άνδρες-πελάτες έχουν αγνοηθεί συστηματικά στις μελέτες που αφορούν στο φαινόμενο της σεξουαλικής εργασίας.³² Στο προσκήνιο του ζητήματος της σεξουαλικής εργασίας ήταν και παραμένουν οι γυναίκες εργαζόμενες.³³ Ο βασικός λόγος που προβάλλεται είναι ότι οι πελάτες δεν συνιστούν σεξουαλικές ταυτότητες.

32. Εξαιρέση αποτελούν οι εργασίες των Hart (1994, 1998) και Allison (1994). Συγκεκριμένα, η Hart (1994) επιχειρεί να προβληματοποιήσει την κατηγορία 'πελάτης' ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι στους ηγεμονικούς λόγους τα ζεύγη άνδρας/ανδρισμός και άνδρας/ιδιότητα του πελάτη (clientness) θεωρούνται δεδομένα και αντιμετωπίζονται ως συνώνυμα. Η ίδια, αντίθετα, προσπαθεί να εξετάσει άνδρες και/ως πελάτες στρεφόμενη προς την πολλαπλότητα των λόγων αναφορικά προς τις έννοιες άνδρας και πελάτης σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο, μια γειτονιά (barrio) του Allicante. Η εργασία της Allison (1994), από την άλλη μεριά, χωρίς να εντάσσεται στο στενό πλαίσιο της μελέτης του φαινομένου της σεξουαλικής εργασίας, επιχειρεί να καταδείξει τη συγκρότηση της ανδρικής ταυτότητας μιας κατηγορίας ανδρών που εργάζονται ως υψηλόβαθμα στελέχη επιχειρήσεων στο Τόκιο. Επιλέγει να μελετήσει την πρακτική να καταναλώνεται η συντροφιά γυναικών που εργάζονται σε χώρους νυχτερινής διασκέδασης οι οποίοι απευθύνονται αποκλειστικά σε άνδρες. Διαπιστώνει ότι μέσα από αυτήν την πρακτική οι άνδρες λειτουργούν ως σεξουαλικά/ερωτικά υποκείμενα, ενώ ταυτόχρονα ενδυναμώνουν τους εργασιακούς τους δεσμούς.

33. Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι, στο πλαίσιο μιας κατηγορίας φεμινιστικού πολιτικού λόγου, οι άνδρες-πελάτες έρχονται στο προσκήνιο ως 'συν-ένοχοι' και στιγματισμένοι παράγοντες του φαινομένου της σεξουαλικής εργασίας.

Με τα λόγια της Pheterson (1999: 4-5), «Ο πελάτης δεν συνιστά κοινωνικό *status*, αλλά περισσότερο μία δραστηριότητα των ανδρικών (κυρίαρχων) προσώπων που είναι περισσότερο ή λιγότερο ελεύθερα από τον ιατρικό, νομικό και κοινωνικό έλεγχο», και καμία σεξουαλική ταυτότητα δεν προσδίδεται στον αγοραστή των σεξουαλικών υπηρεσιών.

Από την άλλη πλευρά, όμως, θα ήταν λάθος να θεωρηθούν οι πελάτες ένα ομοιογενές σώμα με μονοσήμαντη ταυτότητα. Αν αυτό που τους ομαδοποιεί είναι μία κοινή, πολιτισμικά αναγνωρίσιμη πρακτική, τούτο δεν σημαίνει ότι εκείνοι που την επιτελούν το πράττουν και το βιώνουν με τον ίδιο τρόπο. Οι άνδρες που πηγαίνουν στα μπαρ δεν αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία ανδρών, ούτε έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.³⁴ Είναι άνδρες κάθε ηλικίας, κοινωνικής τάξης,

34. Από την πρώτη στιγμή που βρέθηκα στο 'Νανά', άκουγα τις γυναίκες να μιλούν για τους πελάτες ως 'ανώμαλους' και 'βλαμμένους'. Διερευνώντας αργότερα τα νοήματα που απέδιδαν στις έννοιες αυτές οι γυναίκες –αλλά και αρκετοί άνδρες, μέσα και έξω από το μπαρ–, διαπίστωνα ότι βρισκόμουν μπροστά στη σύγκρουση δύο κυρίαρχων – στο δυτικό κόσμο, τουλάχιστον– πολιτισμικών αντιλήψεων. Η πρώτη αφορά στο γεγονός ότι οι άνδρες έχουν από τη 'φύση' τους μεγάλες σεξουαλικές ανάγκες, οπότε, προκειμένου να ζήσουν σε αρμονία με τη 'φύση' τους πρέπει να τις ικανοποιούν ακόμα και έξω από την κυρίαρχη –ετεροφυλόφιλη, μονογαμική, εντός γάμου– σεξουαλικότητα. Από την άλλη πλευρά, όμως, στο πλαίσιο της κανονιστικής σεξουαλικότητας, το σεξ και ο ερωτικός δεσμός τοποθετούνται στη σφαίρα του ιδιωτικού, του συναισθηματικού. Αντίθετα, η επί πληρωμή ερωτική ή/και σεξουαλική σχέση τοποθετείται στη σφαίρα του δημόσιου, του χρήματος, της αγοράς. Η ανάμειξη των δύο σφαιρών συνιστά 'άνωμαλία', όπως θα υποστήριζε η M. Douglas. Εξάλλου, σύμφωνα με τη Rubin (1984), οι σεξουαλικές πράξεις αποτιμώνται σύμφωνα με τις κυρίαρχες σεξουαλικές αξίες, με βάση τις οποίες η εγχρήματη έκφραση της (ετεροφυλόφιλης) σεξουαλικότητας τοποθετείται στη χαμηλότερη βαθμίδα της σεξουαλικής διαστρωμάτωσης. «Όσο οι σεξουαλικές συμπεριφορές κι ενασχολήσεις κατεβαίνουν την ιεραρχική διαβάθμιση, τα άτομα που εμπλέκονται υπόκεινται σε υποθέσεις ψυχικής ασθένειας, δυσφήμισης, εγκληματικότητας, περιορισμένης κοινωνικής και φυσικής κινητικότητας κ.λπ.».

επαγγελματικής κατηγορίας, οικονομικής επιφάνειας, οικογενειακής κατάστασης (ανύπαντροι, παντρεμένοι και διαζευγμένοι).

Το 'Νανά', εξαιτίας της κεντρικής του θέσης, στάθηκε προνομιακό παρατηρητήριο. Εξ όσων θυμάμαι, οι πελάτες του 'Νανά' ηλικιακά κυμαίνονταν από τα 16 (ο νεότερος πελάτης ήταν ένας μαθητής λυκείου που ήρθε στο μπαρ με τον πατέρα του) έως τα 81 έτη (ένας συνταξιούχος ναυτικός, ο 'καπετάνιος', όπως τον αποκαλούσε η Ρίτα, ο οποίος δήλωνε με περισσή υπερηφάνεια την ηλικία του λέγοντας ότι *«Ακόμα τα καταφέρνω ως άνδρας, πίνω, ξενυχτιάω και γουστάρω τις γυναίκες»*). Στο 'Νανά', επίσης, συνάντησα άνδρες από κάθε επαγγελματική κατηγορία, από χειρώνακτες εργάτες μέχρι εφοπλιστές, από Αλβανούς και Πολωνούς μετανάστες ως Ιάπωνες στελέχη πολυεθνικών εταιρειών που βρίσκονταν στην Αθήνα για κάποιο συνέδριο, περαστικούς από την Αθήνα γεωργούς/παραγωγούς που έφερναν τα προϊόντα τους στις λαϊκές αγορές, ανώτατους δικαστικούς, πανεπιστημιακούς, καλλιτέχνες (τακτικός πελάτης ήταν γνωστός σκηνοθέτης και ένας διάσημος ηθοποιός, αλλά και κάποιος γλύπτης – καθηγητής στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών), μισθωτούς, μικρομεσαίους επιχειρηματίες, ελεύθερους επαγγελματίες, αστυνομικούς και στρατιωτικούς, άνεργους κ.λπ. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, πάντως, επρόκειτο για άνδρες από 35 ως 55 ετών, παντρεμένους, με παιδιά.

Όπως είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς, η πελατεία του 'Νανά' ήταν ετερόκλητη και ανομοιογενής. Ωστόσο, καμία κατηγορία πελατών δεν

αποκλειόταν,³⁵ ενώ αντίθετα πολλές φορές οι κοινωνικές ιεραρχίες ανατρέπονταν. Για να διευκρινίσω αυτό το σημείο θα παραθέσω το ακόλουθο παράδειγμα: κάποιιο βράδυ που είχε περισσότερο κόσμο από ό,τι συνήθως στο 'Νανά', μπήκε ένας πελάτης, ένας Αλβανός εργάτης, και η Ρίτα ζήτησε από κάποιον άλλο –γιατρό στο επάγγελμα– να του παραχωρήσει τη θέση του και να κάτσει στο παραδιπλανό σκαμπό. Ο τελευταίος σχολίασε το γεγονός με τα εξής λόγια: «*Να σηκωθώ εγώ να κάτσει ο Αλβανός;*» και η Ρίτα του απάντησε: «*Γιατρέ μου, ας κέρναγες κι εσύ όσο ο Αλβανός!*»

Αν και η κατηγορία 'πελάτης' μοιάζει αδιαφοροποίητη, εντούτοις, μέσα στο μπαρ ισχύουν κριτήρια διαφοροποίησης. Το πρώτο και βασικότερο αφορά στη συχνότητα της παρουσίας του κάθε πελάτη στο μπαρ. Σύμφωνα μ' αυτό, οι πελάτες διακρίνονται σε τακτικούς και περιστασιακούς. Το περιεχόμενο των συγκεκριμένων εννοιών εξαρτάται από τη σκοπιά που κάθε φορά υιοθετείται. Από τη σκοπιά των ανδρών, τακτικός θα θεωρηθεί κάποιος που πηγαίνει σ' αυτά τα μπαρ με μια μεγάλη συχνότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πηγαίνει συνέχεια στο ίδιο μπαρ.³⁶ Από τη σκοπιά του μπαρ, για να θεωρηθεί κάποιος τακτικός πελάτης θα πρέπει να εμφανίζεται τουλάχιστον 1-2 φορές την εβδομάδα.

35. Βλ. Ιωάννου (2001:) και Σουλιώτης (2001), για τις πρακτικές επιλογής και αποκλεισμού των πελατών τόσο στα μεγάλα club της παραλιακής όσο και στα μπαρ στα Εξάρχεια και στο Κολωνάκι.

36. Ο Παπαταξιάρχης (1992) αναφέρει ότι οι άνδρες που συχνάζουν στο καφενείο/στέκι' δεν ταυτίζονται με αυτό, «περνούν» αλλά δεν ανήκουν. Πβ. και Brandes (1979), για τη συνήθεια των κατοίκων της Bicedas να επισκέπτονται όλα τα μπαρ του χωριού. Υπενθυμίζω, εξάλλου, ότι οι ίδιες οι γυναίκες που εργάζονται στα μπαρ γνωρίζουν ότι οι άνδρες κινούνται σε διαφορετικά μπαρ.

Από την ίδια σκοπιά κάποιος που εμφανίζεται σε αραιά διαστήματα, δηλαδή δεν είναι τακτικός, θεωρείται περιστασιακός. Αντίθετα, μπορεί αυτός ο άνδρας να είναι τακτικός σε κάποιο άλλο μπαρ.

Πριν κλείσω αυτήν την παρουσίαση των ανδρών-πελατών θα ήθελα να σημειώσω μερικές σκέψεις που εισάγουν στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, το οποίο αφορά στη βασική πρακτική της ‘κονσομασιόν’, δηλαδή του ‘κεράσματος’ των ποτών από τους άνδρες προς τις γυναίκες.

Η πρακτική του ‘κεράσματος’ ως τύπου ερωτικής συντροφιάς ανδρών και γυναικών αντιμετωπίζεται με καχυποψία και δυσθυμία τόσο από τις γυναίκες που εργάζονται στο μπαρ όσο και από άνδρες – μέσα και έξω από αυτό. Διατυπώνονται αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες υποθέτει κανείς ότι οι άνδρες εκείνοι που αναζητούν πληρωμένη συντροφιά για κάποιους (ειδικούς) λόγους *αναγκάζονται* να το κάνουν. Δεν τους αναγνωρίζεται, δηλαδή, η επιλογή και η επιθυμία για το συγκεκριμένο τύπο της συντροφιάς· αντίθετα, τους αποδίδεται η ανάγκη, η αδυναμία, η έλλειψη επιλογής. Αυτό σημαίνει ότι το μυαλό πηγαίνει συνειρμικά σε κάποια μειονεκτικά χαρακτηριστικά που αφορούν είτε στην εμφάνιση είτε σε άλλους παράγοντες και που αναγκάζουν τους άνδρες να πληρώσουν για να γίνουν ‘ανεκτοί’.³⁷ Αυτήν την ‘αντίληψη’ είναι πιθανό

37. Το ζήτημα της ανοχής προς τους πελάτες είναι κεντρικό στο λόγο των γυναικών, μια ανοχή που εξασφαλίζεται από την εγχρήματη ανταλλαγή. Πολλές φορές οι γυναίκες θεωρούν αδιανόητη τη συναναστροφή τους με (κάποιους) πελάτες του μπαρ σε πλαίσια που δεν μεσολαβούνται από πληρωμή. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι ένα από τα κυρίαρχα και αφοπλιστικά επιχειρήματα που κυκλοφορούν για να νομιμοποιήσουν

να τη μοιράζονται και οι ίδιοι οι πελάτες, και ίσως γι' αυτόν το λόγο σπάνια άκουσα κάποιον από αυτούς να αυτοπροσδιορίζεται ή, ακόμα, να προσδιορίζει άλλους άνδρες με αυτόν τον όρο. Η μόνη περίπτωση που άκουσα κάποιον άνδρα να χρησιμοποιεί τη λέξη πελάτης είναι όταν διαμαρτυρόμενος προς το αφεντικό είπε: *«Είμαι πελάτης σου από τότε που άνοιξες, και καλός πελάτης, και δεν έπρεπε να μου φερθείς έτσι»*, γιατί του σέρβιραν άλλη μάρκα ουίσκι από αυτήν που είχε παραγγείλει – και πληρώσει. Ο ίδιος άνδρας μού είχε πει άλλη φορά ότι 'είναι' φίλος του αφεντικού (και γι' αυτό πηγαίνει στο μπαρ, *«να δει και να υποστηρίξει»*, με τα δικά του λόγια, *«το φίλο του»*). Πολλοί άνδρες αυτοπροσδιορίζονται ως φίλοι του αφεντικού (ειδικά όταν είναι κι εκείνος άνδρας, αλλά και για γυναίκες-αφεντικά χρησιμοποιούν το πρόσχημα της φιλίας). Σ' αυτό το πλαίσιο είναι πιθανό οι άνδρες, μέσω του χαρακτηρισμού τους ως φίλων, να διαχειρίζονται την παρουσία τους στο μπαρ με δύο διαφορετικούς τρόπους:

α) Δημιουργούν μια τεχνητή απόσταση από τη βασική δραστηριότητα του μπαρ, δηλαδή την επί πληρωμή συντροφικότητα με τις εργαζόμενες γυναίκες. Επίσης, ως φίλοι του αφεντικού, κατά την προσωπική επαφή με τις γυναίκες αυτόματα τοποθετούνται στην κορυφή της ιεραρχίας των εργασιακών σχέσεων ταυτιζόμενοι με την πλευρά της εργοδοσίας. Πολλοί

το 'αναγκαίο κακό' της πορνείας εσιιάζεται στην παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών σε άτομα (εννοείται μόνο άνδρες) που δεν έχουν τη δυνατότητα να βρουν σεξουαλικούς συντρόφους λόγω κάποιας 'ειδικής' τους κατάστασης/ανάγκης (επιχειρήματα που απαντούν και στο λόγο των ίδιων των εργαζομένων στον τομέα σεξουαλικών υπηρεσιών· βλ. ενδεικτικά: Χατζή 1993, Delacoste – Alexander (eds) 1987, Roberts 1993). Ενδιαφέρουσα είναι η διαπλοκή αυτής της έννοιας της ανοχής με τον όρο 'οίκος' στην έκφραση 'οίκος ανοχής' (μπαρντέλο).

άνδρες συνηθίζουν να λένε ότι πηγαίνουν στο μπαρ για χαβαλέ, για πλάκα, για να γελάσουν. Μ' αυτόν τον τρόπο, με τη διακωμώδηση της πράξης τους, την αρνούνται και αποστασιοποιούνται από αυτήν.³⁸

β) Επιδιώκουν να επιβάλουν ιεραρχία μέσα στην αδιαφοροποίητη μάζα των πελατών. Ως φίλοι του αφεντικού βελτιώνουν τη θέση τους, ξεχωρίζουν από τους υπολοίπους και δικαιούνται να διεκδικήσουν προνομιακή μεταχείριση.

38. Ο Γιαννακόπουλος (1995: 67, 69) θεωρεί το ρόλο του γέλιου ως μηχανισμό αποταυτοποίησης, ερμηνεύοντας παρόμοιες δηλώσεις των συνομιλητών του για επισκέψεις σε γκέι μπαρ... για χαβαλέ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΙΟΤΟ ΓΙΑ ΠΑΡΕΑ': Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στους περισσότερους χώρους διάθεσης της σκόλης, η κατανάλωση αλκοολούχων, κυρίως, ποτών είναι η βασική συνιστώσα της συγκέντρωσης ανθρώπων και της δραστηριότητάς τους:² είτε διαθέτουν τα προς κατανάλωση ποτά, είτε τα σερβίρουν, είτε τα καταναλώνουν.³

* Το δεύτερο μέρος του τίτλου του κεφαλαίου το δανείζομαι από το περίφημο βιβλίο των Parry και Bloch, (1989) *Money and the morality of exchange*. Ωστόσο το δάνειο δεν εξαντλείται στην ευρηματικότητα που οι τίτλοι πάντα χρειάζονται. Αντίθετα το συγκεκριμένο έργο έχοντας στο επίκεντρο «το εύρος των πολιτισμικών νοημάτων που κυκλώνουν τις χρηματικές συναλλαγές» (1989:1) διαθέτει στην ανάλυση που επιχειρώ εδώ τα κατάλληλα αναλυτικά εργαλεία. Θέλοντας λοιπόν να δώσω από τον τίτλο κίολας το στίγμα της οπτικής με τα λιγότερα λόγια αλλά και με σαφή τρόπο, εξηγώ ότι εδώ με απασχολεί ένα σύστημα ανταλλαγής και οι διαδικασίες αξιολόγησής του από τα υποκείμενα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εμπλέκονται σε αυτό.

2. Σύμφωνα με τον Gusfield (1987), η σκόλη αποτελεί μεγάλη ιστορική κατηγορία, η οποία συγκροτείται με βάση τη διάκριση οίκου/εργασίας και σηματοδοτεί το πέρασμα από τη μία περίοδο της ημέρας στην άλλη. Η αντίστιξη αυτή αποτελεί νεωτερικό χαρακτηριστικό των βιομηχανικών κοινωνιών, όπου η μία κατάσταση εννοιολογείται ως αντίθετη της άλλης. Το αλκοόλ αποτελεί το σύμβολο της ασυνέχειας ανάμεσα στην εργασία και τη σκόλη.

3. Σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζω ότι η κατανάλωση ποτών, αλκοολούχων και μη, πραγματοποιείται αποκλειστικά σ' αυτούς τους χώρους (και χρόνους). Η κατανάλωση ποτών (όπως και τροφής) αποτελεί συστατική δραστηριότητα των ανθρώπων σε όλους τους κύκλους της ζωής, τελετουργικούς, καθημερινούς, δημόσιους και

Ανεξάρτητα από τις επί μέρους εξειδικεύσεις τους, όλα τα μπαρ είναι χώροι (‘επιχειρήσεις’, ‘στέκια’, ‘κέντρα’ κ.λπ.) όπου η κατανάλωση ποτών αποτελεί κεντρική δραστηριότητα. Αυτό ισχύει και για την κατηγορία των μπαρ που εξετάζει αυτή η εργασία. Πρέπει, εντούτοις, να σημειώσω ότι αν για τα άλλα είδη μπαρ το ποιος καταναλώνει και το ποιος σερβίρει/διαθέτει τα ποτά συνιστούν διακριτές κατηγορίες, που αντιστοιχούν σε ‘αγορασιές’ και του ‘πωλητές’. Οι γυναίκες πρωτίστως καταναλώνουν ποτά και δευτερευόντως σερβίρουν ποτά στους πελάτες. Τα ποτά που καταναλώνουν, όμως, δεν τα πληρώνουν οι ίδιες αλλά οι άνδρες-πελάτες. Από την άλλη μεριά, ως πελάτες σ’ αυτή την καταναλωτική δραστηριότητα εννοιολογούνται μόνο οι άνδρες, οι οποίοι, ωστόσο, δεν έχουν μονοσήμαντη σχέση με το ποτό, δηλαδή του αποκλειστικού και τελικού καταναλωτή. Από την άλλη μεριά, ως πελάτες σε αυτή την καταναλωτική δραστηριότητα εννοούνται μόνο οι άνδρες, οι οποίοι, πρέπει να σημειωθεί δεν έχουν μονοσήμαντη σχέση με το ποτό, δηλ. του αποκλειστικού και τελικού καταναλωτή. Αν λοιπόν η θέση του υποκειμένου στο χώρο εξαρτάται από τη σχέση του με το ποτό, οι ‘γυναίκες’ στο μπαρ σχετίζονται με αυτό κυρίως ως ‘καταναλώτριες’. Μέσα από τη διαδικασία που περιγράφω οι άνδρες πληρώνουν ποτά που δεν πίνουν και ενδέχεται να πίνουν ποτά που δεν πληρώνουν ή/ και ακόμα να μην πληρώνουν πολλές φορές ποτά που ήπιαν οι γυναίκες εκ μέρους τους. Καταναλώνουν ποτά μέσω άλλων.

ιδιωτικούς. Από την άλλη μεριά όμως, χωρίς αυτή η εργασία να εντάσσεται αυτόματα στην ανθρωπολογική μελέτη της κατανάλωσης του ποτού, προσπαθεί να συν-αρθρωθεί

Όπως έχω ήδη αναφέρει, στα 'μπαρ με γυναίκες' οι άνδρες εκτός από τα ποτά που πίνουν οι ίδιοι πληρώνουν και για ποτά που πίνουν οι εργαζόμενες. Οι άνδρες αγοράζουν και προσφέρουν ποτά στις γυναίκες που εργάζονται στο μπαρ για να αποκτήσουν πρόσβαση σε αυτές. Η πρακτική αυτή ονομάζεται 'κέρασμα'. Οι άνδρες πληρώνουν για τα ποτά των εργαζομένων, δηλαδή τις 'κερνούν', προκειμένου εκείνες να τους κάνουν 'παρέα'. 'Παρέα' στο μπαρ σημαίνει ότι η εργαζόμενη που 'κερνιέται' από έναν πελάτη μένει κοντά του (όρθια μπροστά του 'μέσα από την μπάρα', όρθια ή καθιστή σε σκαμπό δίπλα του 'έξω από την μπάρα') και ασχολείται αποκλειστικά μαζί του. Η 'παρέα' συνίσταται σε λεκτικές και σωματικές πράξεις επικοινωνίας. Χαρακτηριστικό αυτής της επικοινωνίας είναι ο αυξημένος βαθμός οικειότητας. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσω να περιγράψω και να αναλύσω τη βασική συνθήκη συγκρότησης αυτής της κατηγορίας μπαρ, το συμποσιασμό ανδρών και γυναικών.

ΤΟ ΚΕΡΑΣΜΑ: ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΜΦΙΣΗΜΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Αν στη Μαδαγασκάρη το σωστό για έναν άνδρα είναι να δίνει στην ερωμένη του –και στη σύζυγό του ακόμα– ως δώρο κάποιο χρηματικό ποσό μετά τη σεξουαλική συνεύρεση (Bloch 1989: 166), στην Ελλάδα τούτη η χειρονομία καθιστά αυτόματα τη συνεύρεση 'αγοραία' και 'πορνική' – και άρα σιγματοισμένη. Αυτό δεν συμβαίνει μόνο στην

με μέρος των προβληματικών που αναπτύσσονται σε τέτοιες μελέτες (Γκέφου-Μαδιανού, 1992, McDonald, 1994).

περίπτωση της σεξουαλικής συνεύρεσης, αλλά και σε μια σειρά κοινωνικών σχέσεων όπου θεωρείται ότι δεν είναι δυνατό –με την ηθική έννοια– να αναμειχθούν τα χρήματα, όπως η φιλία, ο έρωτας, η συγγενική αγάπη, η οικειότητα κ.λπ. Σε αυτές τις αντιλήψεις αίρεται ο ηθικά ουδέτερος χαρακτήρας του χρήματος και αναδεικνύονται οι πολλαπλοί συμβολισμοί του.⁴ Το χρήμα τοποθετείται στη δημόσια σφαίρα της αγοράς, της εργασίας, της λογικής, του ανταγωνισμού και του συμφέροντος και αποκλείεται από την ιδιωτική σφαίρα της οικειότητας, της συγγένειας, της φιλίας, της ανιδιοτέλειας. Κι αν ακόμα οι γονείς δίνουν χρήματα στα παιδιά τους, οι φίλοι στους φίλους τους, αυτό είναι δυνατό γιατί βρίσκονται ήδη στη σχέση, γιατί οι γονείς αγαπούν τα παιδιά τους –και αντίστροφα– ή γιατί είναι φίλοι. Αυτό που δεν είναι δυνατό είναι να δώσουν οι γονείς χρήματα για να τους αγαπήσουν τα παιδιά, ή κάποιος σε κάποιον άλλο για να γίνουν φίλοι.

Στα μπαρ με γυναίκες' αναμιγνύονται τα χρήματα με τη συντροφιά: η συντροφιά και πουλιέται και αγοράζεται. Οι εργαζόμενες βρίσκονται στο μπαρ για να πουλήσουν συντροφιά. Οι άνδρες πηγαίνουν στο μπαρ για να την αγοράσουν. Η ανταλλαγή, ωστόσο, παρέας με χρήματα, η εκχρηματισμένη κοινωνικότητα καλύπτεται από έναν άλλο κώδικα ανταλλαγής. Οι πελάτες δεν πληρώνουν άμεσα τις γυναίκες, αλλά τους αγοράζουν ποτά που τους τα προσφέρουν για να τους κάνουν παρέα. Από τη μεριά τους, οι γυναίκες κάνουν παρέα στους άνδρες ώστε εκείνοι να τους προσφέρουν (να πληρώσουν για) ποτά. Έτσι αυτό που

4. Για τους πολλαπλούς συμβολισμούς του χρήματος στην αιγαιακή Ελλάδα, βλ. Παπαταξιάρχης (1999).

ανταλλάσσεται με την παρέα είναι το ποτό. Η κοινωνικότητα και η συνάφεια που προκύπτουν παραπέμπουν σε μια άλλη κατάσταση πολιτισμικά νόμιμη και σε μια διαδεδομένη, μια ‘κανονική’ σχέση. Μια σχέση συμποσιασμού. Παρατηρείται εδώ μία αντιστροφή: αν οι άνθρωποι πίνουν μαζί γιατί είναι παρέα, στο μπαρ πίνουν μαζί για να γίνουν παρέα.

Το ποτό λειτουργεί ως μετατροπέας. Μετατρέπει τα χρήματα και την αγορά της παρέας σε προσφορά. Η προσφορά –ή όπως αλλιώς εννοιολογείται η απόκτηση των ποτών στο μπαρ– ονομάζεται κέρασμα. Στο κεφάλαιο αυτό θα περιγράψω και θα αναλύσω την πρακτική του κέρασματος ως πολιτισμικής διαχείρισης του μη ανεκτού.

Αναλύοντας το ‘κέρασμα’ στο καφενείο ο Παπαταξιάρχης αναφέρεται στο κλασικό έργο του Mauss για το δώρο. Προσπαθώντας, εντούτοις, να αντιμετωπίσει το ζήτημα του κατά πόσον «μια ανθρωπολογία της ανταλλαγής μπορεί να εξηγήσει συνάφειες που δεν έχουν ανταλλακτικό περιεχόμενο, συνάφειες, δηλαδή, που τοποθετούνται πέραν της αμοιβαιότητας» (1992: 211), καταφεύγει σε μία ευρύτερη και συμβολική ανάγνωση της ανταλλαγής. Ακολουθώντας τον Parry (1986) υποστηρίζει ότι «το δώρο του ποτού, όπως άλλωστε και κάθε μορφή δώρου, μέσω της συμβολικής συνέχειας ανάμεσα σε πρόσωπα και πράγματα, εκφράζει μεταφορικά και συγκροτεί την *πολιτισμική ταυτότητα* του δότη αλλά και του αποδέκτη. Το δώρο εκτός από ανταλλαγή, είναι και ταυτότητα: ταυτότητα που μπορεί να καταφάσκει, αλλά και να αντιφάσκει στην

ανταλλαγή» (1992: 211, η έμφαση στο πρωτότυπο). Συνδέοντας την ανταλλαγή με την ταυτότητα και την ασυμμετρία ανάμεσα στα υποκείμενα διατυπώνει την παρακάτω θέση: «Η ταυτότητα που καταφάσκει στην ανταλλαγή προϋποθέτει τη διαφορά, ενώ, αντίθετα, η ταυτότητα που συγκροτείται όταν συντελείται η υπέρβαση της ανταλλαγής επικεντρώνεται στην ομοιότητα» (1992: 211).

Συγκρίνοντας το κέρασμα του καφέ με το κέρασμα του ρακιού στο καφενείο ο Παπαταξιάρχης διαπιστώνει διαφορετικού είδους ανταλλαγές. Στις συμβολικές ιδιότητες των ποτών εκφράζεται η ειδική σημασία του καθενός στο συμποσιασμό καθώς και οι επιπτώσεις τους στη 'δόμηση' των διαφορετικών σχημάτων του συμποσιασμού. Ο καφές καταναλώνεται εξίσου από άνδρες και γυναίκες, στο σπίτι όσο και στο καφενείο. Συμβολίζει έναν εαυτό εξαρτημένο από κοινωνικές σχέσεις, διατεταγμένο στα οικιακά, οικονομικά, πολιτικά και θρησκευτικά καθήκοντα της καθημερινότητας, αλλά και υποταγμένο στις δυνάμεις της διαφυλετικής κοινότητας και στους φυσικούς ρυθμούς και τις νομοτέλειες της ανθρώπινης ζωής» (1992: 234-5). Σύμφωνα πάντα με τον Παπαταξιάρχη: «Ο καφές συνήθως συνοδεύει μία εξαρτημένη μορφή συνεσιακότητας» (1992: 232). Αποτελεί το ποτό που «κατεξοχήν ανέχεται τη συνύπαρξη υλικής συναλλαγής και συνεσιακότητας αλλά και τις ιεραρχήσεις της συγγένειας και της κοινωνικο-οικονομικής ζωής» (1992: 233). Επισφραγίζει χρηματικές συμφωνίες, αναθέσεις εργασιών, οικονομικές και πολιτικές συναλλαγές, και είναι –μαζί με το κονιάκ– το ποτό που προτιμάται στο συμποσιασμό ανάμεσα σε συγγενείς. «Ο καφές είναι το

ποτό της σύμφορης ή ιδιοτελούς αμοιβαιότητας», όπου «αναδύεται ένας υπολογιστικός εαυτός που δρα σύμφωνα με το συμφέρον».

Αντίθετα, η ρακοποσία βρίσκεται στον αντίποδα της καφεποσίας. Το ρακί «συνιστά το κριτήριο με το οποίο δοκιμάζεται η ικανότητα του πότη να δημιουργεί και να συντηρεί συνάψεις που δε στηρίζονται στην υλική ανταλλαγή και το συμφέρον» (1992: 235). Το ρακί συνδέεται με όλες τις εξέχουσες στιγμές του κύκλου της ζωής εκτός από το θάνατο, ενώ αποτελεί το κεντρικό σύμβολο του ανδρισμού, στο βαθμό που καταναλώνεται από αλλά και προσφέρεται αποκλειστικά προς άνδρες. Το κέρασμα του ρακιού στο πλαίσιο μιας διαμορφωμένης παρέας⁵ συντελείται καθ' υπέρβαση του κώδικα της ανταλλαγής (1992: 240). Η ανταλλαγή ποτών τοποθετείται πέραν της αμοιβαιότητας –της τρίτης στη σειρά υποχρέωσης στον κύκλο της ανταλλαγής–, στο βαθμό που το διακύβευμα της ρακοποσίας είναι «η εκ περιτροπής εναλλαγή των μελών της στη θέση του κεραστή – αρχή που καθιστά την παρέα την πλέον εξισωτική μορφή ομάδωσης» (1992: 222-223). Όπως παρατηρεί ο Παπαταξιάρχης:

«Τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται το συμποσιασμό μονόπλευρα, από τη σκοπιά της προσφοράς παρά της ανταπόδοσης. Εξίσου μονόπλευρα εκλαμβάνουν το κέρασμα, περισσότερο ως δικαίωμα παρά ως υποχρέωση. Το προσφερόμενο ρακί παίρνει τη μορφή μιας ανιδιοτελούς δωρεάς, του

5. Το βασικό ιδίωμα μέσω του οποίου σχετίζονται οι άνδρες στο καφενείο είναι η συναισθηματική φιλία ως «αυτόνομη βάση της προσωπικότητας κι ως συναισθηματική εναλλακτική της μητρικής αγάπης και της συγγένειας» (1991: 158). Η φιλία ανάμεσα σε ίσους αντιτίθεται στους δεσμούς συγγένειας, που διαμορφώνουν την κοινωνική δομή

“καθαρού δώρου” [...] η σχέση κεράσματος δεν είναι πια σχέση αναμεταξύ» (1992: 241).

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΠΟΤΑ

Το πρώτο πράγμα που έμαθα ως εργαζόμενη στο μπαρ είναι ότι τα ποτά διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: τα ‘ανδρικά’ και το ‘γυναικείο’ ποτό.⁶ Τα πρώτα είναι κυρίως οινοπνευματώδη ποτά, τα οποία διακρίνονται στις υποκατηγορίες ‘σπέσιαλ’ και ‘απλά’. Το κύριο ποτό που καταναλώνεται είναι το ουίσκι, που παρασκευάζεται στο εξωτερικό και εισάγεται στη χώρα. Το ουίσκι πίνεται σκέτο ή με πάγο, ή ακόμη αραιώνεται με νερό ή κόκα κόλα. Δεύτερη στις προτιμήσεις των πελατών έρχεται η βότκα και ακολουθούν το τζιν και το καμπάρι, ποτά που επίσης εισάγονται από το εξωτερικό.

Το ουίσκι στην Ελλάδα είναι της μόδας από τη δεκαετία του 1960 και αποτελεί το κατεξοχήν ποτό που καταναλώνεται στα κέντρα νυχτερινής διασκέδασης (μπαρ, κλαμπ και μπουζούκια).⁷ Αντίθετα, ποτά όπως το

του χωριού και επικεντρώνονται στις οικογενειακές υποχρεώσεις και την κοινωνική ιεραρχία.

6. Η διάκριση ανάμεσα σε ‘ανδρικά’ και ‘γυναικεία’ ποτά είναι διαδεδομένη στην ελληνική εθνογραφία. Οι άνδρες συνδέονται με δυνατά αλκοολούχα ποτά (όπως το ούζο, η ρετσίνα, η τσικουδιά), ενώ οι γυναίκες με ελαφριά και γλυκά λικέρ (που συνήθως παρασκευάζονται και καταναλώνονται στο σπίτι). Ειδικότερα, βλ. Cowan (1990: 65-67). Η Γκέφου-Μαδιανού (1992) υποστηρίζει ότι μέσα από την παρασκευή ενός γλυκού δυνατού κρασιού –το οποίο βρίσκεται σε συμβολική αντίστιξη με τη ρετσίνα που παράγουν οι άνδρες– οι γυναίκες στα Μεσόγεια διαπραγματεύονται την επικινδυνότητα της σεξουαλικότητάς τους.

7. Ο Οικονόμου (2000) επισημαίνει ότι: «Η κατανάλωση αλκοόλ είναι συστατικό στοιχείο της κουλτούρας του νέου λαϊκού τραγουδιού». Ειδικά για το ουίσκι υποστηρίζει

κρασί και το ούζο δεν υπάρχουν καν στις προθήκες και τις κάβες των κέντρων αυτών.⁸ Η μπίρα απουσιάζει μόνο από τον τύπο του μπαρ που εξετάζεται εδώ. Στην ελληνική αγορά αλκοόλ δεσπόζουν 5 ή 6 τύποι ουίσκι. Το Johnny Walker, σκοτσέζικο ουίσκι, είναι από τα κυρίαρχα στην κατανάλωση, παραγγέλλεται δε ως 'τζώνυ' ή 'τζώνης ο περιπατητής'.⁹

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι πελάτες πίνουν ουίσκι. Ο μόνος τρόπος να διαφοροποιηθούν από τους άλλους είναι η μάρκα του ποτού και ο τρόπος σερβιρίσματος που προτιμούν.¹⁰ Μπορεί κάποιος να επιμείνει εξαιρετικά στο σχήμα και το μέγεθος του ποτηριού στο οποίο προτιμά το ουίσκι του ή στον αριθμό των κομματιών του πάγου που θέλει μέσα. Πολύ συχνά ο νεοεισερχόμενος πελάτης καλωσορίζεται στα μπαρ ενώ παραγγέλλεται μεγαλόφωνα το ποτό του, ως 'το ποτό του Νικήτα' ή 'το Chivas του Νικήτα με ένα πάγο'.

ότι: «εκτοπίζει τα άλλα ποτά και γίνεται το αδιαμφισβήτητο σύμβολο της κουλτούρας της ξέφρενης κι εκτός ελέγχου διασκέδασης στα νυχτερινά κέντρα».

8. Το αλκοόλ και η κατανάλωσή του έχουν θεωρηθεί ισχυρά ιδιώματα του ανήκειν. Έτσι η κατανάλωση 'τοπικών' ποτών (π.χ. ούζο –ρακί– στη Λέσβο, τσικουδιά στην Κρήτη και ρετσίνα στα Μεσόγεια Αττικής είναι τρόποι για τη συγκρότηση μιας διακριτής ταυτότητας σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Ο Πανόπουλος (2001) επισημαίνει την κατανάλωση εισαγόμενων ποτών τόσο σε μοντέρνα όσο και 'παραδοσιακά' συμφραζόμενα και θέτει το ερώτημα του κατά πόσον η εισαγωγή νέων ποτών θα επηρεάσει τα τοπικά μοντέλα κατανάλωσής τους καθώς και τις ταυτότητες (τοπικές και έμφυλες) που συνδέονται με αυτά.

9. Ήδη από το 1964, στην ταινία 'Λόλα' του Ντίνου Δημόπουλου, υπάρχουν σφραγισμένες φιάλες ουίσκι στα τραπέζια των νυχτερινών κέντρων όπου εκτυλίσσεται η πλοκή και τους θαμώνες να καταναλώνουν αυτή τη μάρκα ουίσκι. Ρητή αναφορά στον Τιάνη που περπατάει' γίνεται από τον Δημήτρη Νικολαΐδη στην κινηματογραφική ταινία 'Μια Ελληνίδα από την Κυψέλη', του 1969.

10. Πβ. τον αδιαφοροποίητο χαρακτήρα του ρακιού στο καφενείο.

Η δεύτερη κατηγορία ποτών αφορά στο περίφημο ‘γυναικείο’. Πρόκειται για το ‘ποτό’ που στο πλαίσιο της ανταλλαγής πληρώνουν οι πελάτες και καταναλώνουν οι γυναίκες. Σε όλα τα μπαρ που επισκέφθηκα το ‘γυναικείο’ σερβίρεται σε χαμηλό ποτήρι. Το περιεχόμενό του είναι συνήθως νερό με λίγο αλκοόλ (μια σταγόνα ουίσκι, βότκα, τζιν ή άλλο) και κοστίζει ακριβότερα από το ανδρικό. Στο ‘Νανά’ το ‘γυναικείο’ ποτό ήταν νερό της βρύσης ‘εμφιαλωμένο’ σε ένα μπουκάλι από βότκα.¹¹ Παρόλο που φρόντιζαν να βρίσκεται στο ίδιο μέρος του ραφίου με τα υπόλοιπα μπουκάλια βότκας, το μπουκάλι ξεχώριζε γιατί ήταν πολυκαιρισμένο και πολυχρησιμοποιημένο, με την ταμπέλα του κιτρινωμένη και φθαρμένη και το καπάκι ξεχαρβαλωμένο. Οι περισσότερες γυναίκες προσθέτουν στο ‘ποτό’ τους πορτοκαλάδα ή χυμό λεμόνι και πάγο, και έτσι φαίνεται ότι πίνουν βότκα με χυμό. Πρέπει, πάντως, να σημειώσω ότι δεν συνηθίζεται σε όλα τα μπαρ να παρουσιάζουν το νερό ως αναγνωρίσιμο οινοπνευματώδες ποτό με τον επιτηδευμένο τρόπο που παρατήρησα στο ‘Νανά’.

Το ενδιαφέρον αυτού του κεφαλαίου στρέφεται γύρω από το γυναικείο ποτό. Νερό ή αλκοόλ, ‘κανονικό’ ή ‘ψεύτικο’, δώρο ή εμπόρευμα, κερασμένο ή αρπαγμένο, το γυναικείο ποτό έχει κεντρική θέση στο είδος της έμφυλης ανταλλαγής που στο μπαρ ορίζεται ως ‘κέρασμα’. Όπως θα φανεί και παρακάτω, η διαπραγμάτευση του περιεχομένου του ‘γυναικείου’ ποτού είναι μία μεταφορά για τη διαπραγμάτευση του

11. Άχρωμο το νερό, ‘άσπρη’ και η βότκα (στην ορολογία του μπαρ άσπρα λέγονται όλα τα άχρωμα ποτά όπως η βότκα, το τζιν, η τεκίλα κ.λπ.), δίνουν ένα ποτό ευρείας κατανάλωσης.

περιεχομένου των σχέσεων ανάμεσα στις γυναίκες και στους πελάτες του μπαρ.

ΤΕΛΕΣΤΙΚΕΣ ΟΦΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΡΑΣΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΜΠΑΡ

Το μπαρ ανοίγει για τον κόσμο λίγο μετά τις 10.00' μ.μ. Με την είσοδο κάθε πελάτη σημειώνεται έντονη κινητικότητα: οι γυναίκες που δεν έχουν δουλειά τρέχουν προς τον νεοεισερχόμενο, και πριν καλά καλά τακτοποιηθεί εκείνος στο σκαμπό του όποια γυναίκα προλαβαίνει παίρνει παραγγελία.

Η διαδικασία που ακολουθείται από τη στιγμή που η γυναίκα παίρνει την παραγγελία είναι η εξής: ετοιμάζει το ποτό, το προσφέρει στον πελάτη και μετά το 'γράφει' στο 'ταμπλό', δηλαδή πηγαίνει στον υπεύθυνο/'ταμπλίστα'/'τσεκαδόρο', ρόλο που συνήθως επιτελεί το αφεντικό ή κάποια γυναίκα έμπιστη του μαγαζιού ('παλιά' γυναίκα), και εκφωνεί την παραγγελία με συγκεκριμένο τρόπο, π.χ. 'έν' απλό' ή 'ένα σπέσιαλ'. Το ποτό σημειώνεται δίπλα στο όνομα της γυναίκας που πήρε την παραγγελία με τα αρχικά που αντιστοιχούν στην εκφώνηση (Α: απλό και Σ: σπέσιαλ).

Αφού λοιπόν σερβίρει τον πελάτη, η γυναίκα σιέκεται μπροστά του και συστήνεται. Αν ο πελάτης είναι άγνωστος, η γυναίκα που τον σερβίρει (προσπαθεί να) κάνει και την πρώτη γνωριμία. Η πρώτη προσέγγιση ακολουθεί πάντα την ίδια λογική των ερωτήσεων της γυναίκας προς τον πελάτη: 'Πώς σε λένε, πού μένεις, από πού είσαι, τι ζώδιο είσαι, με τι

ασχολείσαι, πού ήσουν πριν έρθεις εδώ'. Όταν ο πελάτης δεν ανταποκρίνεται στις ερωτήσεις και στη διάθεσή της για κουβέντα, αυτό είναι μια σαφής ένδειξη ότι δεν επιθυμεί τη συντροφιά της γυναίκας. Σιωπώντας ή και σε πολλές περιπτώσεις ρητά ο πελάτης εκδηλώνει την πρόθεσή του να μείνει μόνος. Τις περισσότερες φορές όμως ο πελάτης συνομιλεί με τη γυναίκα, συμμετέχει στην τυπική διαδικασία της γνωριμίας. Πολύ σύντομα της προτείνει να πει μαζί του ένα ποτό. Συνήθως τη ρωτάει 'Εσύ τι πίνεις;', ή πιο έμμεσα, 'Εσύ δεν πίνεις;', ή της λέει 'Βάλε ένα ποτό να πεις', ή 'Βάλε ένα δικό σου', ή απευθύνεται σε κάποια/κάποιον μέσα από την μπάρα και ζητάει ένα ποτό για τη γυναίκα, 'Βάλε ένα ποτό στο κορίτσι (ή στην τάδε)', ενώ πιο αραιά χρησιμοποιείται από τους άνδρες η έκφραση 'Να σε κεράσω ένα ποτό'. Αντίθετα, όταν είναι οι εργαζόμενες αυτές που ζητούν το ποτό χρησιμοποιούν την έκφραση 'Θα με κεράσεις ένα ποτάκι;'

Το ποτό η γυναίκα το δέχεται ευχαριστώντας τον πελάτη και σπεύδει να το 'γράψει', ακολουθώντας τη διαδικασία που περιέγραψα πιο πάνω. Το 'γυναικείο' ποτό σημειώνεται στο τειράδιο με τα ονόματα των γυναικών: δίπλα στο όνομα κάθε γυναίκας κάθετες γραμμούλες δείχνουν τον αριθμό των ποτών που ήπιε. Όλα μαζί συνιστούν τον κύκλο εργασιών της στο μπαρ, βάσει των οποίων θα πληρωθεί στο σκόλασμα. Για κάθε ποτό που παραγγέλλει η γυναίκα για τον εαυτό της ή ο πελάτης γι' αυτήν, ο/η 'τσεκαδόρος' τής δίνει μια μάρκα (συνήθως μικρή, στρογγυλή μάρκα που χρησιμοποιούν στη χαρτοπαιξία ή/και στη ρουλέτα).¹² Όσην

12. Η ιστορία της μάρκας περνάει μέσα από τους οίκους ανοχής. Ο Πετρόπουλος αναφέρει ότι: «Το τίμημα της συνουσίας το εισπράττει η πόρνη, ευθύς μετά την τέλεση

ώρα βρίσκεται με τον πελάτη οι μάρκες παραμένουν στο τραπέζι ή στην μπάρα και ο πελάτης μπορεί να τις βλέπει.

Αφού σερβιριστεί το 'γυναικείο' ποτό τοποθετείται μπροστά της και στη συνέχεια η γυναίκα σηκώνει το ποτήρι της, το τσουγκρίζει με το ποτήρι του πελάτη κι εύχεται 'Στην υγεία μας'. Τα ποτήρια τσουγκρίζονται τουλάχιστον δύο φορές μέχρι να τελειώσει η γυναίκα το ποτό της – ο συνήθης χρόνος είναι το δεκάλεπτο. Όταν τελειώσει το ποτό, η γυναίκα στριφογυρίζει επιδεικτικά το άδειο ποτήρι μπροστά στον πελάτη. Αν αυτός δεν της προτείνει να πιει άλλο ποτό, τότε θα το ζητήσει εκείνη.

Η άρνηση του πελάτη για εκ νέου προσφορά –ρητή ή άρρητη– σηματοδοτεί το τέλος της παρέας. Τότε η εργαζόμενη ευχαριστεί τον πελάτη –εννοώντας τα ποτά που της πρόσφερε, χωρίς όμως να το λέει–, τον καληνυχτίζει και απομακρύνεται. Αν ο πελάτης παραμείνει στο μπαρ τότε θα τον πλησιάσει κι άλλη εργαζόμενη και θα επαναληφθεί το προηγούμενο τυπικό. Αν ο πελάτης δεν προσφέρει ποτό στην πρώτη γυναίκα που θα τον πλησιάσει θα πάει άλλη. Αν δεν 'κεραστεί' και η δεύτερη θα πάει άλλη, κι ενδέχεται να περάσουν από μπροστά του όλες οι εργαζόμενες – εφόσον δεν είναι απασχολημένες.

Όσην ώρα η γυναίκα πίνει με τον πελάτη τα αφεντικά επαγρυπνούν. Σύντομες συνεννοήσεις με βλέμματα, συνθηματικά χτυπήματα του

της ερωτικής πράξεως [...]. Ακολούθως, η πόρνη βγαίνει από το δωμάτιο και πάει στο ταμείο, όπου καταθέτει το ποσό, παίρνοντας αντιστοίχως μία μάρκα. [...] μετράει εναγωνίως τις μάρκες της, οπότε τις δίνει στη μαντάμα που, εν συνεχεία, της παρέχει τα ποσοστά της (1991 [1980]: 83). Ανάλογες περιγραφές υπάρχουν και στη Βρανά, *Η Τρούμπα*, ό.π., και στη Χατζή (1993).

τακουνιού στο πάτωμα την ειδοποιούν να πίνει πιο γρήγορα, να φύγει από κει και να πάει σε άλλον πελάτη, ή για οτιδήποτε άλλο προκύψει (πχ αν υπάρχει η υποψία ότι ο πελάτης είναι αστυνομικός, ή υπάλληλος του ΙΚΑ).

Η περιγραφή που μόλις προηγήθηκε αφορά στην παρουσίαση αλυσιδωτών αντιδράσεων, με την κάθε μία να προκύπτει από την προηγούμενη. Η όλη διαδικασία είναι μία αλληλουχία ‘παραγγελιών’, ‘σερβιρισμάτων’ και ‘τσεκαρισμάτων’ των ποτών, η οποία διασπάται από και απαντά στην παρεμβολή λεκτικών και σωματικών επιτελέσεων ανάμεσα στα υποκείμενα της ανταλλαγής. Ο ρόλος του ‘γυναικείου’ ποτού είναι καταλυτικός: μόνο μέσα από το ποτό μπορεί να δημιουργηθεί συνάφεια. Το ποτό δημιουργεί τον κοινωνικό χώρο που καθιστά τη συνάφεια εφικτή. Αν δεν υπάρχει ποτό η συνάφεια διακόπτεται ή δεν αρχίζει καν. Το ‘κέρασμα’ έτσι αναδεικνύεται σε οργανωτικό κώδικα της συνεύρεσης ανδρών και γυναικών στο μπαρ.(Παπαταξιάρχης 1992:215) Στην ανταλλαγή αυτή τα δύο μέρη εναλλάσσονται στις θέσεις του δότη και του αποδέκτη. Όταν ο άνδρας προσφέρει ποτό είναι ο δότης και η εργαζόμενη αποδέκτης, ενώ όταν η γυναίκα προσφέρει συντροφιά εκείνη είναι δότης και ο άνδρας αποδέκτης. Τα δύο μέρη ανταλλάσσουν προσφορές: οι γυναίκες προσφέρουν τη συντροφιά στους άνδρες και οι άνδρες προσφέρουν ποτά στις γυναίκες.

Σύμφωνα με την κατά Mauss θεώρηση της ανταλλαγής, η συνάφεια ανδρών και γυναικών στο μπαρ στηρίζεται στο τρίπτυχο των υποχρεώσεων της προσφοράς, της αποδοχής και της ανταπόδοσης. Η

υποχρέωση του πελάτη να 'κεράσει' την εργαζόμενη έχει δύο έννοιες. Από τη μία πλευρά αποτελεί συμμόρφωση στον κώδικα της ανταλλαγής στο μπαρ· στο βαθμό που επιθυμεί την παρέα της εργαζόμενης οφείλει να της προσφέρει ποτό. Από την άλλη, όπως φάνηκε, ο πελάτης μην προσφέροντας ποτό δείχνει ότι δεν επιθυμεί την παρέα της συγκεκριμένης εργαζόμενης ή δεν επιθυμεί καθόλου παρέα. Στο βαθμό, όμως, που συστηματικά δεν προσφέρει ποτό σε καμία εργαζόμενη, κανένα βράδυ, ο χαρακτήρας και η κοινωνική του υπόσταση τίθενται σε αμφισβήτηση που μπορεί να οδηγήσει στην περιθωριοποίησή του.¹³ Ο πελάτης αυτός κατηγοριοποιείται ως 'λαμόγιο'.

Ο όρος 'λαμόγιο' συναντιέται στο χώρο του τζόγου και αναφέρεται στον παίκτη ο οποίος δεν έχει χρήματα για να συμμετέχει στο παιχνίδι. Οι υπόλοιποι παίκτες τον χρησιμοποιούν για να συμπληρώσουν τις θέσεις στο παιχνίδι κι εκείνος παίζει χωρίς λεφτά. Ο ιδιοκτήτης της λέσχης τού δίνει καθημερινά ένα μικροποσό για να αγοράσει τσιγάρα ή τα εισιτήριά του. Στο μπαρ τέτοιοι άνδρες δεν χαίρουν καμίας εκτίμησης. Αντίθετα η συστηματική παρουσία πολλών από αυτούς απειλεί και το κύρος του μπαρ.

Από την πλευρά της, η εργαζόμενη είναι υποχρεωμένη να δεχτεί το 'κέρασμα' και επιπλέον να ανταποδώσει κάνοντας συντροφιά στον πελάτη που την 'κέρασε'. Η ανταπόδοση ως παρέα, εκ μέρους της εργαζόμενης, δημιουργεί νέα υποχρέωση στον πελάτη. Πρόκειται για μία κυκλική

13. Ο Παπαταξιάρχης υποστηρίζει ότι το δικαίωμα στο κέρασμα στο καφενείο είναι κατ' αρχήν υποχρεωτικό, γιατί μόνο μέσω του κερασματος ο κεραστής δηλώνει παρών

κίνηση προσφοράς και ανταπόδοσης όπου η προσφορά είναι ταυτόχρονα και εκ νέου ανταπόδοση. Βεβαίως ισχύει και το αντίστροφο, όπου η ανταπόδοση είναι ταυτόχρονα εκ νέου προσφορά.

Το 'κέρασμα' εξυφαίνει σχέσεις ανταλλαγής που διακρίνονται για την αμοιβαιότητά τους (Παπαταξιάρχης 1992: 221). Η αμοιβαιότητα, σύμφωνα με τον Sahlins (1974: 194-6), αποτελεί κριτήριο ταξινόμησης της ανταλλαγής. Η ισόρροπη αμοιβαιότητα χαρακτηρίζει τις άμεσες ανταλλαγές. Το ποτό ανταλλάσσεται με την παρέα στο ίδιο χρονικό διάστημα.

Η μέχρι τώρα παρουσίαση ακολουθεί το τυπικό της σύμβασης γύρω από την οποία οργανώνεται η συνάφεια ανδρών και γυναικών στο μπαρ. Πράγματι, η σύμβαση είναι αυτή και τη γνωρίζουν όλοι, άνδρες και γυναίκες. Μέσα από την προσφορά ποτών αποσιωπάται η εγχρήματη διάσταση της ανταλλαγής. Μέσα από το 'κέρασμα' τα χρήματα μετατρέπονται σε ποτά. Ειδικά σε δύο φάσεις, όμως, λανθάνει η οικονομική διάσταση: τη στιγμή που το ποτό 'γράφεται' στο 'ταμπλό', μια διαδικασία που δεν γίνεται μπροστά στον πελάτη, και τη στιγμή που μαζί με το ποτό η εργαζόμενη παραλαμβάνει τη 'μάρκα'. Η μάρκα συνοψίζει στον ελάχιστο όγκο της τη συναλλαγή, αποτελεί το υλικό, από σύμβολο της ανταλλαγής. Αν και οι λόγοι που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα εντάσσονται λειτουργικά σε ορισμένο ερμηνευτικό πλαίσιο, εντούτοις το θέμα φαίνεται πρόσφορο για ερμηνείες και σε άλλα επίπεδα. Η μάρκα ως σύμβολο δάνειο από το χώρο του τζόγου αποτελεί αναμφίβολα

σύμφωνα με τις αξίες της γενναιοδωρίας, αλλά και υπόκειται σε κρίση και σχετική αξιολόγηση του γοήτρου (1992: 220).

χρηματική μεταφορά. Δεν συμβολίζει το ποτό αλλά το χρηματικό αντίτιμο του ποτού.

Στην επιφάνεια της μάρκας το κέρασμα του ποτού και το χρηματικό του αντίτιμο βρίσκονται σε σχέση συμβολικής ισοδυναμίας.¹⁴

Στο τέλος της βραδιάς οι γυναίκες εξαργυρώνουν τις μάρκες τους. Όπως γίνεται και μετά το πέρας μιας καρτοπαιξίας ή ενός παιχνιδιού ρουλέτας. Αποτιμώντας τη βραδιά που πέρασε οι εργαζόμενες χρησιμοποιούν εναλλακτικά τους όρους 'ποτό' και 'μάρκα', στις εκφράσεις 'έχθες έκανα ή είχα τόσα ποτά/μάρκες'. Ωστόσο ποτέ καμία εργαζόμενη δεν θα πει ότι κάποιος πελάτης την 'κέρασε τόσες μάρκες'. Όποτε χρησιμοποιείται ο όρος 'κέρασμα' συνοδεύεται μόνο από τον όρο ποτό.

Παρατηρεί κανείς ότι η οικονομική διάσταση της ανταλλαγής δεν συντελείται απευθείας ανάμεσα στους πελάτες και στις εργαζόμενες. Την ανταλλαγή υλοποιεί το μπαρ ως επιχείρηση και τα αφεντικά ως επιχειρηματίες και εργοδότες. Οι πελάτες πληρώνουν το λογαριασμό για το σύνολο των ποτών σε τρίτο πρόσωπο και όχι στην εργαζόμενη που 'κερνούσαν'. Αυτό το πρόσωπο είναι είτε η μπαργούμαν είτε το αφεντικό. Τούτο το τρίτο πρόσωπο δίνει στην εργαζόμενη τη/τις μάρκα/ες και 'γράφει' το/τα κερασμένο/α ποτό/ά στο 'ταμπλό'. Στο τέλος της βραδιάς τα ποτά θα μετρηθούν ως μάρκες και θα μετατραπούν σε χρήματα/αμοιβή από το αφεντικό. Η οικονομική διάσταση της

14. Δανείζομαι μέρος της λεκτικής διατύπωσης από τον Παπαταξιάρχη (1992: 218). Αναφερόμενος στο κέρασμα του καφέ στο καφενείο σημειώνει ότι -αντίθετα με τα όσα

ανταλλαγής λοιπόν ενέχει πελάτες και επιχείρηση από τη μία πλευρά, και εργαζόμενες κι εργοδότες από την άλλη. Η επιχείρηση νομιμοποιεί όσο και αποστιγματίζει την εγχρήματη διάσταση της ανταλλαγής. Το μπαρ είναι αυτό που πουλάει ποτά, και η σχέση ανάμεσα στον πελάτη και στην επιχείρηση είναι εξ ορισμού σχέση αγοράς. Από την άλλη πλευρά η επιχείρηση πληρώνει την εργαζόμενη για τις υπηρεσίες που προσφέρει, οπότε έχουμε μία ακόμα αγοραία σχέση.

Παρ' όλη τη μεσολάβηση της επιχείρησης και τη 'διόρθωση' της ανταλλακτικής σχέσης ποτέ δεν εξαλείφεται απόλυτα ο 'κίνδυνος' να διολισθήσει η ανταλλαγή σε αγοραία σχέση. Αμέσως παρακάτω θα εξετάσω ένα παράδειγμα ρηματοποίησης της εγχρήματης διάστασης της ανταλλαγής. Πρόκειται για την ταυτοποίηση του κεράσματος με την εξαγορά της παρέας και την αρνητική εννοιολόγησή της.

ΡΩΓΜΕΣ ΣΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ

Το τρίτο βράδυ που δούλευα στο 'Νανά' με έστειλαν σε έναν πελάτη ο οποίος προηγουμένως καθόταν με μίαν άλλη γυναίκα. Μου εξήγησε ότι είχε έρθει για να τη δει γιατί 'είναι φίλοι' και τον 'παρακάλεσε' κι ότι αυτός δεν συνήθιζε να 'κερνάει'. Μιλούσαμε μαζί αρκετή ώρα χωρίς να με έχει κεράσει ποτό κι έτσι οι άλλες γυναίκες του μαγαζιού άρχισαν να με πιέζουν ('Αν δε σε κερνάει φύγε, ζήτησέ του ποτό' κ.λπ.) να του ζητήσω

συμβαίνουν στην περίπτωση του ρακιού- η τοποθέτηση του αντιτίμου του καφέ στο τραπέζι δηλώνει την προσκηνιακή επιτέλεση της ανταλλαγής.

ποτό. Με τη σειρά μου, κάτω απ' αυτήν την πίεση, αδέξια και άτολμα του είπα «*Να βάλω ένα ποτό γιατί μου "τη λένε";*», θεωρώντας ότι υπήρχε ένα κλίμα οικειότητας ανάμεσά μας και ότι θα 'καταλάβαινε', εφόσον μου είχε ήδη πει ότι 'ξέρει' τη δουλειά. Εκείνος έδειξε ότι ταραχτηκε και θύμωσε πολύ. «*Ποιος σου "τη λέει"; Να έρθει να μου πει εμένα*». Εγώ τα έχασα και προσπάθησα να τον ηρεμήσω για να μην 'αποκαλυφθεί' η γκάφα μου και χάσω τη 'δουλειά' μου. Αυτός αμετάπειστος συνέχισε να διαμαρτύρεται: «*Τι είμαι εγώ; σαν το "χαβαλέ" δίπλα μου, να πληρώνω την παρέα σου!*» Μετά τα έβαλε με το μαγαζί: «*Εδώ είναι "παριανοί", κοιάνε να τα "πάρουν", δεν είναι επαγγελματίες*». Είπε ότι μιλούσε εκ πείρας μιας και διέθετε ο ίδιος μαγαζί-καφετέρια, και αμέσως έσπευσε να με καλέσει στο μαγαζί του.

Μετά την 'ψυχρολουσία' έφυγα άπραγη και ούτε ξαναπλησίασα, ωστόσο παρακολούθησα τη 'φίλη του', η οποία ξαναπήγε σ' αυτόν και ήπιε 3 ποτά σε μικρό χρονικό διάστημα. Τη στιγμή που εκείνος ετοιμαζόταν να φύγει τον 'κέρασε' ένα ποτό κι έβαλε, χωρίς να τον ρωτήσει, ένα δικό της. Στο τέλος, όταν του ανακοίνωσε το λογαριασμό (10.000 δρχ.) εκείνος θυμωμένος τη ρώτησε: «*Στο φίλο σου;*» Εκείνη του απάντησε –ψυχραιμη– ότι ακριβώς επειδή ήταν φίλοι ένιωθε άνετα μαζί του και ότι αν δεν τη βοηθούσε ο φίλος της ποιος θα τη βοηθούσε.¹⁵

15. Πολλές φορές οι γυναίκες περιγράφουν τις εκάστοτε δοσοληψίες τους με τους πελάτες ως βοήθεια. Ανάλογες παρατηρήσεις υπάρχουν και στο κείμενο της Tabet (1991), όπου οι συνομιλήτριές της χρησιμοποιούν τη λέξη 'βοήθεια' προκειμένου να αναφερθούν στις παροχές που έχουν τόσο από τακτικούς όσο και από περιστασιακούς πελάτες, είτε αυτές έχουν τη μορφή άμεσης πληρωμής είτε τη μορφή δώρου. Όπως θα φανεί και στο έκτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, οι γυναίκες συνυπολογίζουν στις απολαβές τους δώρα, γεύματα, τσιγάρα κ.λπ.

Στην ιστορία εμπλέκονται τρία πρόσωπα: ένας άνδρας-πελάτης που δηλώνει εξ αρχής ότι γνωρίζει τον κώδικα και τον επιβεβαιώνει 'κερνώντας' τη γνωστή του γυναίκα. Αυτή επαγγελματίας 'κονσοματρίς', κι εγώ μαθητευόμενη 'κονσοματρίς'. Απέναντι στις δύο γυναίκες που κατ' αρχήν τοποθετούνται στην ίδια θέση τόσο ως προς το μπαρ όσο και ως προς το ποτό, ο άνδρας αυτός ακολουθεί διαφορετικές στάσεις.

Στην πρώτη περίπτωση, έστω κι αν προς το τέλος δείχνει να δυσανασχετεί, συμμορφώνεται προς τον κώδικα και 'κερνά' τη γυναίκα. Απέναντι σ' εμένα, όμως, αρχικά παραβιάζει τον κώδικα και στη συνέχεια τον αμφισβητεί θεωρώντας ότι δεν τον αφορά καθόλου – και όχι γιατί δεν τον γνωρίζει αλλά ακριβώς γιατί τον γνωρίζει καλά. Στην πρώτη περίπτωση και τα δύο μέρη επικαλούνται το άλλοθι της φιλίας¹⁶ για να δικαιολογήσουν ο ένας στην άλλη –και αντίστροφα– τη συμμόρφωση προς τον κώδικα του κεράσματος. Αφήνουν να εννοηθεί ότι η μεταξύ τους σχέση εκτείνεται πέρα από τα όρια του μπαρ, κι έτσι η αμοιβαιότητα είναι ταυτόχρονα υποχρέωση και δικαίωμα που τους

16. Η έννοια της φιλίας αποτελεί πολυπρισματικό πεδίο για να μιλήσει κανείς για τις σχέσεις των ανθρώπων και ξεπερνά κατά πολύ το θέμα που εξετάζω εδώ. Θέλω λοιπόν να διευκρινίσω ότι δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω τι ακριβώς εννοούσαν οι δύο αυτοί άνθρωποι λέγοντας ότι είναι φίλοι. Για εθνογραφικές αναφορές για τη φιλία ανάμεσα σε άνδρες α) με όρους αντιδομής και με ορατή την απουσία οικονομικών λειτουργιών, βλ. Παπαταξιάρχης (1991), β) στο πλαίσιο ομοκοινωνικών και ομοερωτικών πρακτικών: ανάμεσα σε άνδρες, βλ. Γιαννακόπουλος (1995, 1996), και σε γυναίκες: ξεχωρίζει η εργασία της Kennedy (1986) ως απάντηση στην αντίληψη που μέχρι τότε υιοθέτησε και μεγάλη μερίδα εθνογράφων ότι δεν υπάρχουν φιλίες ανάμεσα στις γυναίκες, αλλά βλ. και Kantza (2000), Κυρτσόγλου (2003), Παπαγαρουφάλη (1992). Δεν υπάρχουν αναφορές για μεικτές φιλίες στην ελληνική κοινωνία. Όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται στη διαδεδομένη αντίληψη ότι τέτοιου τύπου φιλίες δεν είναι εφικτές.

συνέχει τη συγκεκριμένη στιγμή της ανταλλαγής στο μπαρ. Στη δική μου περίπτωση, όμως, ο συνομιλητής μου –που μου ήταν άγνωστος και υπήρχε πιθανότητα, όπως κι έγινε, να μην ξανασυναντηθούμε ποτέ άλλοτε– ‘ξεχνά’ τον κώδικα και ενώ δεν αρνείται τη συντροφιά μου –που γνωρίζει καλά πώς να την ερμηνεύσει– δεν την ανταποδίδει μέσα από το ‘κέρασμα’. Ακόμα χειρότερα, τη στιγμή που του υπενθυμίζω τη σύμβαση της ανταλλαγής, αντιδρά μ’ αυτόν τον τρόπο. Μέσα από το χείμαρρο της αρνητικής του αντίδρασης βρίσκει την ευκαιρία να σχολιάσει τη συνθήκη του μπαρ, να τοποθετηθεί απέναντι σε αυτή ως ειδικός και βαθύς γνώστης και να επικρίνει τους υπεύθυνους της επιχείρησης κατηγορώντας τους, μάλιστα, για έλλειψη ‘επαγγελματισμού’.

Υπεύθυνος για αυτή την αντίδραση σίγουρα είναι ο από μέρους μου χειρισμός της κατάστασης. Πιστεύοντας ότι μεταξύ μας είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις κατανόησης ζήτησα το ποτό ως έξωθεν εντολή. Με αυτόν τον τρόπο ήταν σαν να έλεγα ότι δεν θα το ζητούσα ποτέ από μόνη μου και ακόμα παραπέρα ότι, υπερβαίνοντας την επαγγελματική μου θέση, έκανα παρέα μαζί του γιατί μου άρεσε η συντροφιά του. Η αντίδρασή μου δικαιολογείται από την απειρία μου και ό,τι αυτή συνεπαγόταν. Πάντως, αν και είναι πιθανό να το δήλωσα και ρητά, είμαι σίγουρη ότι εκείνος ‘κατάλαβε’ ότι ήμουν καινούρια στη δουλειά.¹⁷ Για να ξαναγυρίσω όμως στο συλλογισμό μου, πρέπει να πω ότι ακόμα κι αν δεν το είχε ήδη καταλάβει, θα ήταν παραπάνω από

17. Πολλοί πελάτες καταλάβαιναν ότι δεν είχα ξαναδουλέψει και μου το σχολίαζαν. Το καταλάβαιναν, έλεγαν, από τον τρόπο με τον οποίο τους πλησίαζα και τους χαιρετούσα – μιλώντας συνήθως στον πληθυντικό.

σίγουρος γι' αυτό βλέποντας τον τρόπο –και τρόμο– με τον οποίο αντέδρασα στις απειλές του. Αν υπήρχε κάποιος μη επαγγελματίας αυτή ήμουν εγώ και όχι τα αφεντικά μου ούτε οι άλλες γυναίκες, και το γνώριζε, όπως το έμαθα κι εγώ στην πορεία. Και ως ιδιοκτήτης καφετέριας ήταν σε θέση να γνωρίζει το πώς οφείλει ο/η υπάλληλος να χειρίζεται ζητήματα που προκύπτουν με τους πελάτες χωρίς να εκθέτει τον εργοδότη, όπως έκανα εγώ.

Από την άλλη, αναλύοντας εκ νέου τη δική μου στάση μπορώ να σημειώσω ότι αυτό που έκανα ήταν μια βίαιη αποκάλυψη της συνθήκης του μπαρ και ένα ξεκαθάρισμα του ποιοι ήμασταν και τι κάναμε εκεί μέσα. Εκείνος ‘προσβλήθηκε’ και δυσανασχέτησε με αυτή τη λογική. Πρώτον, γιατί τον εξομοίωσα με την αφηρημένη κατηγορία ‘πελάτης’, του υπέδειξα, όπως άλλωστε το έθεσε κι ο ίδιος, ότι ήταν όμοιος με το ‘χαβαλέ’ που καθόταν δίπλα του, και δεύτερον του υπενθύμισα ότι η συμπεριφορά του τελούσε υπό έλεγχο και του σύστησα να συμμορφωθεί.

Ίσως επειδή ήταν από τις πρώτες μου εμπειρίες στο μπαρ και ακριβώς επειδή μου προκάλεσε μεγάλη ανησυχία, η ιστορία αυτή με απασχόλησε αρκετά. Δουλεύοντας ξανά και ξανά πάνω σε αυτήν κατάλαβα την πληθώρα των ζητημάτων που θέτει για τη συνθήκη του μπαρ. Ένα από τα πιο κρίσιμα θέματα που προκύπτουν αφορά στη ρηματοποίηση μιας σύμβασης, αυτή της ‘πληρωμένης παρέας’ που, ανεξάρτητα από τον τρόπο του καθενός, όλοι γνωρίζουν αλλά δεν το ομολογούν με τους όρους που χρησιμοποίησε ο πρωταγωνιστής της ιστορίας. Γιατί είναι ο τρόπος με τον οποίον το διατύπωσε και το πλαίσιο που το αναδεικνύουν σε ζήτημα μείζονος σημασίας. Πρόκειται για τη

δημόσια παραδοχή –που διατυπώθηκε κατ’ αρχάς μετά βδελυγμίας– εκ μέρους του ότι το κέρασμα των ποτών στην ουσία μετασχηματίζει με εύσχημο τρόπο μια άμεση πληρωμή. Επιπλέον, πρόκειται για μία ρητή άρνηση της ανάμειξης χρημάτων με δραστηριότητες που τοποθετούνται πέραν του χρήματος και της αγοράς.

ΚΑΙ ‘ΔΩΡΟ’ ΚΑΙ ‘ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ’: Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΟΥΜΕΝΗ ΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΠΟΤΟΥ¹⁸

Τέτοιες περιπτώσεις άμεσης αμφισβήτησης και ρηματοποίησης της εγχρήματης διάστασης της ανταλλαγής είναι σπάνιες. Άλλου τύπου, όμως, αμφισβητήσεις και διεκδικήσεις που συναρτώνται με το περιεχόμενο του ‘γυναικείου’ ποτού είναι συχνές.

18. Η απόλυτη διάκριση ανάμεσα στην αγορά και στο δώρο έχει αμφισβητηθεί ως ‘εθνοκεντρική’. Έχει υποστηριχθεί ότι φέρει μαζί της το βάρος της δυτικής –της καταγόμενης από τον Αριστοτέλη και την εβραιοχριστιανική παράδοση– προκατάληψης ότι οι σφαίρες αντιστοιχούν και σε διακριτές ηθικές, όπου τα ζεύγη που προκύπτουν σχηματικά έχουν την εξής μορφή: δώρο/αγορά, ανιδιοτέλεια/συμφέρον, αυθορμητισμός/υπολογισμός, ιερότητα/βεβήλωση κ.λπ., όπου το δεύτερο μέρος είναι πάντα ηθικά στιγματισμένο. Επίσης στο πλαίσιο αυτών των αντιλήψεων οι δύο σφαίρες πρέπει να παραμένουν διακριτές γιατί στην ανάμειξή τους ελλοχεύει ο κίνδυνος της μίανσης. Ενδεικτικά αναφέρω μεταξύ άλλων την εισαγωγή της M. Douglas, 1990, “No free gifts”, στην αγγλική επανέκδοση του ‘Δώρου’ του Mauss, τους Parry και Bloch (1989), Bloch (1989), αλλά και Kopytoff (1986). Θεωρώ ότι αυτές οι παρατηρήσεις, αφενός, βοηθούν την καλύτερη ερμηνεία του έργου του Mauss και, αφετέρου, είναι εξαιρετικά χρήσιμες για την κατανόηση και εμβάθυνση στις αξίες και τις αντιλήψεις των λεγόμενων ‘δικών μας’ δυτικών κοινωνιών.

Σε αυτό το τμήμα του κεφαλαίου θα με απασχολήσει το περιεχόμενο του γυναικείου ποτού – κυριολεκτικό και μεταφορικό. Το ποτό θα γίνει το πρίσμα για να εξετάσω διαχειριστικές πρακτικές των υποκειμένων.

Μία μερίδα πελατών συχνά διαμαρτύρεται για το γεγονός ότι τα ποτά που καταναλώνουν οι εργαζόμενες δεν περιέχουν αλκοόλ. Κάποιοι από αυτούς επιμένουν οι εργαζόμενες να πίνουν ‘κανονικά’, δηλαδή αλκοολούχα ποτά, αλλιώς απειλούν ότι θα σταματήσουν να ‘κερνούν’ ή ότι δεν θα πληρώνουν γι’ αυτά. Κάποιοι, ακόμα, θεωρούν ότι τα μη αλκοολούχα ποτά συνιστούν ‘κοροϊδία’ σε βάρος τους. Το γυναικείο ποτό γίνεται μεταφορά της σχέσης ανάμεσα στον πελάτη και στην εργαζόμενη. Εκλαμβάνόμενο ως μη κανονικό μετατρέπει τη σχέση σε μη κανονική. Πελάτες και εργαζόμενες δεν μοιράζονται κοινή ουσία, άρα αυτό που κάνουν δεν τους φέρνει κοντά αλλά τους απομακρύνει. Αν το αλκοόλ στο μπαρ είναι μεταφορά της διασκέδασης, της χαλάρωσης, η ασυμμετρία ανάμεσα στα δύο μέρη ενισχύεται. Η μη χρήση του αλκοόλ από τις εργαζόμενες δηλώνει τη συμβολική απόσταση και διαφοροποίηση από τους πελάτες.

Όλοι γνωρίζουν ότι το γυναικείο ποτό δεν περιέχει αλκοόλ, εντούτοις δεν φαίνεται όλοι οι πελάτες να αποδίδουν το ίδιο νόημα στο περιεχόμενο του ποτού. Οι περισσότεροι δεν το σχολιάζουν καθόλου ή το σχολιάζουν εν είδει ασεϊσμού: ‘Πρόσεχε μη μεθύσεις από τα νερά’. Ωστόσο και αυτή ακόμα η παρατήρηση δεν θα ακουστεί στο πλαίσιο της πρώτης συνάντησης με κάποια εργαζόμενη. Όταν οι πελάτες σχολιάζουν με αυτόν τον τρόπο το γυναικείο ποτό θεωρώ ότι δηλώνουν ότι γνωρίζουν και συμφωνούν με τη συνθήκη του μπαρ και την ανταλλαγή και με

αυτόν τον τρόπο υπερβαίνουν την άμεση ανταλλαγή. Αντίθετα, η κατηγορία πελατών που αναφέρθηκε προηγουμένως φέρνει στο προσκήνιο την εγχρήματη διάσταση αφού στην ουσία ταυτίζει το περιεχόμενο του ποτού με την πληρωμή.

Πολύ συχνά στο 'Νανά' προκαλούνταν συγκρούσεις ανάμεσα στις εργαζόμενες και στον Γιάννη σχετικά με την κατανάλωση αλκοολούχων ποτών. Το δεύτερο κιόλας βράδυ που δούλευα στο 'Νανά', αφού έφυγαν οι τελευταίοι πελάτες και άναψαν τα φώτα, οι γυναίκες μαζευτήκαμε, κατόπιν υπόδειξης του Γιάννη, γύρω από την μπάρα για να πληρωθούμε. Εκείνος τότε, με έντονο και αυστηρό ύφος, άρχισε να κάνει παρατηρήσεις για την 'αντιεπαγγελματική συμπεριφορά' όλων ανεξαιρέτως των γυναικών. Είπε περίπου τα εξής: *«Δε θέλω καμία γυναίκα να πίνει! Η δουλειά σας δεν είναι να σουρώνετε και να σπάτε τα στομάχια σας. Την επόμενη φορά που θα δω γυναίκα να πίνει με πελάτη θα τη διώξω!»* Κάποια από τις γυναίκες τού είπε: *«Μα ο πελάτης μου ζήτησε να βάλω κανονικό ποτό»*. Εξαγριωμένος ο Γιάννης απάντησε:

«Ο κάθε μαλάκας νομίζει ότι αν σε σουρώσει θα σε γαμήσει, αλλά εσείς, πίσω από τη μπάρα, είστε το μυαλό [...] ο τραχανάς πληρώνει την παρέα σας κι όχι τα ποτά σας, πάρτε το χαμπάρι. Αλλά εσείς γουστάρετε να πίνετε, δε μασάω εγώ "ο πελάτης θέλει να πίνουμε" και τέτοια [...]. Όποια γουστάρει να πει ένα ποτό για πάρτη της, την ώρα που δεν έχει δουλειά, θα μου πει εμένα να της βάλω, να κάτσει σε μια γωνιά μόνη της να το απολαύσει. Αλλά την ώρα της δουλειάς δε γουστάρω να πίνει καμία».

Την επόμενη ημέρα αλλά και στη συνέχεια ο Γιάννης έκανε συστηματικό έλεγχο στα 'ποτά' των γυναικών. Μύριζε τα ποτήρια, παρακολουθούσε τη στιγμή που 'σερβίρονταν', έλεγχε τα μπουκάλια με τα ποτά που ήξερε ότι κάποιες γυναίκες προτιμούν. Η 'ποτοαπαγόρευση' –όπως ονομάστηκε από τις γυναίκες– συμπεριέλαβε ακόμα και την 'αφεντικίνα' – που ήταν γνωστή ως 'γερό ποτήρι'. Η Ρίτα, η 'αφεντικίνα', συνεννοήθηκε κρυφά από τον Γιάννη με την έμπιστή της Άννα να της βάζει βότκα, με πολλή προσοχή «για να μη φωνάζει ο άλλος...» δείχνοντας με το δείκτη προς τα κάτω παράγγελνε τη βότκα της 'κανονική', δηλαδή βότκα και όχι νερό. Όταν κατάλαβε τον κώδικα η Λίλα, γυναίκα που της άρεσε το τζιν και που πριν από τη φασαρία έπινε τα μισά κερασμένα ποτά της 'κανονικά', τη μιμήθηκε. Όταν κάποια στιγμή το αντιλήφθηκε ο Γιάννης, μπροστά στον πελάτη, πήρε το ποτήρι από το χέρι της, το μύρισε και το πέταξε κάτω, χωρίς να πει κανένας –ο Γιάννης, η Λίλα ή ο πελάτης– ούτε μία λέξη.

Παρόμοια περιστατικά επαναλήφθηκαν αρκετές φορές και με άλλες γυναίκες μέχρι που έφυγα από το 'Νανά'. Πολλές γυναίκες έλεγαν, ποτέ όμως μπροστά του, ότι «*το πραγματικό του πρόβλημα είναι η τσιγκουνιά, χέστηκε για τα στομάχια μας, φοβάται μην πληρώσει κανένα μπουκάλι παραπάνω*», άλλες το απέδιδαν στη γενικότερη αυστηρότητά του, στην ιδιοσυγκρασία και το χαρακτήρα του. Η εμπειρία μου, όμως, από άλλα μπαρ με έπεισε ότι δεν επρόκειτο για 'παραξενιά' ή 'τσιγκουνιά' του συγκεκριμένου αφεντικού. Γενικότερα παρατήρησα έλλειψη ανεκτικότητας των αφεντικών απέναντι στις γυναίκες που επιθυμούν αλκοόλ στα κερασμένα ποτά τους, ακόμα κι αν επιτρέπουν ή

αδιαφορούν για το κατά πόσον οι γυναίκες καταναλώνουν αλκοόλ στα ποτά που πληρώνουν μόνες τους. Τα επιχειρήματα που επικαλέστηκαν όλοι εκείνοι –αφεντικά και γυναίκες– με τους οποίους σχολίασα το ζήτημα ήταν το ίδιο με εκείνα του Γιάννη: η κατανάλωση ‘κανονικών’ ποτών από μέρους των γυναικών την ώρα της δουλειάς δεν είναι επιθυμητή.

Το ποτό ως σύμβολο της διασκέδασης απειλεί τις εργασιακές συνθήκες. Καταναλώνοντας αλκοόλ η εργαζόμενη θεωρείται ότι διασκεδάζει, άρα δεν εργάζεται. Επιπλέον, αυτό σημαίνει ότι αυτονομείται από την εξάρτηση της εργασιακής σχέσης και γίνεται φορέας της δικής της επιθυμίας, και ο βαθμός ελέγχου του εργοδότη μειώνεται. Από την άλλη πλευρά, η συναισθηματική κατάσταση της εργαζόμενης θεωρείται ότι μπορεί να επιδράσει αρνητικά στην επαγγελματική της ικανότητα, η οποία αντανακλάται στον αριθμό των ποτών.

Ένα άλλο βράδυ στο ‘Νανά’ καθόμουν με μία κοπέλα που της άρεσε να πίνει ουίσκι και κάποιον ‘καλό πελάτη’. Σε λιγότερο από δύο ώρες παρέας ο λογαριασμός ήταν 70.000 δρχ. και η κοπέλα μεθυσμένη, αφού είχε καταναλώσει σχεδόν μισό μπουκάλι ουίσκι. Ο πελάτης φώναξε τον Γιάννη και του είπε ότι η κοπέλα ήταν μεθυσμένη και ήθελε να την πάει στο σπίτι της. Ο Γιάννης συμφώνησε. Πριν φύγουν ο πελάτης πήγε στην τουαλέτα και ο Γιάννης πλησίασε την κοπέλα και της είπε: *«Γι’ αυτό φωνάζω να μην πίνετε! Τα βλέπεις τα χάλια σου; Πού θα σε πάει τώρα, να σε γαμήσει;»* Εκείνη έδειξε να θίγεται και του είπε: *«Δεν είσαι ευχαριστημένος με τέτοιο λογαριασμό; Τι σε νοιάζει εσένα πού θα πάω εγώ*

με τον [...]. Κράτα από το μεροκάματό μου 3.000 για το ουίσκι που ήπια». Αφού έφυγαν ο Γιάννης μου είπε: «Ο [πελάτης] είναι για πάνω από κατοστάρα [100.000 δρχ.] κι αυτή νομίζει ότι κάτι έκανε [...] τη σούρα της κοίταξε».

Η διαπραγμάτευση του περιεχομένου του 'γυναικείου' ποτού δεν αφορά μόνο στη σχέση των εργαζομένων με τους πελάτες. Το περιεχόμενο του 'γυναικείου' ποτού αποτελεί επίσης μεταφορά για την εργασιακή σχέση ανάμεσα στον εργοδότη και στην εργαζόμενη, όπως δείχνει και το παραπάνω παράδειγμα.

Οι εργαζόμενες, που καταναλώνουν αλκοόλ θεωρούν ότι της βοηθά στην αποτελεσματικότερη άσκηση του επαγγέλματός τους. Το βασικό αντεπιχείρημα που προβάλλουν οι γυναίκες είναι ότι τα 'κανονικά' ποτά τα έχουν οι ίδιες ανάγκη για να κάνουν κέφι,¹⁹ να ανεχτούν τις ενοχλητικές συμπεριφορές των πελατών, να συνεννοηθούν μαζί τους, και όλα αυτά τα θέτουν ως προαπαιτούμενα της αποτελεσματικής εργασίας τους στο μπαρ. Μέσα από τούτες τις επισημάνσεις οι εργαζόμενες σχολιάζουν τις εργασιακές συνθήκες και το επάγγελμά τους.

Όπως αναφέρθηκε και στο δεύτερο κεφάλαιο, η εργασία στο μπαρ θεωρείται από τις γυναίκες επώδυνη και ψυχοφθόρα. Οι εργαζόμενες παρομοιάζουν τους εαυτούς τους με 'κλόουν' ή 'καραγκιόζηδες', που αλλιώς αισθάνονται και αλλιώς φαίνονται. Άλλα πράγματα τις

19. Με την έννοια του κεφίου θα ασχοληθώ συστηματικά στο τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής, προσεγγίζοντάς το από την οπτική της ανδρικής διασκέδασης στο μπαρ.

απασχολούν και για άλλα μιλούν. Αναγκάζονται να ακούν συζητήσεις που τις αφήνουν αδιάφορες, να συμφωνούν με ανθρώπους που τους είναι άγνωστοι, αδιάφοροι ή και αντιπαθητικοί, και να δείχνουν ότι συμπάσχουν ή ότι ενδιαφέρονται πραγματικά. «Όπως ο κλόουν που γελά αλλά μέσα του κλαίει», μου έλεγε μία πληροφορήτρια, «οι γυναίκες την ώρα της δουλειάς “το παίζουν” χαρούμενες, ανέμελες, έτοιμες για διασκέδαση και “χαβαλέ”, κάνουν τους άνδρες να γελούν, να ξεχνούν τα προβλήματα και τις στενοχώριες τους, προσαρμόζονται στη διάθεση της στιγμής, ταιριάζουν με την κάθε παρέα, μιλούν για το κάθε τι κι ακούν του καθένα».

Έτσι το ‘κέφι μέσα από το αλκοόλ’ που επιδιώκουν οι εργαζόμενες δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο (χαλάρωση, ευθυμία) με αυτό των ανδρών που διασκεδάζουν. Αντίθετα, έχει ένα χρηστικό χαρακτήρα: βοηθά στο μετασχηματισμό της διάθεσης της εργαζόμενης και στην εναρμόνισή της με τη διάθεση του πελάτη για διασκέδαση. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, φαίνεται ότι η ασυμμετρία ανάμεσα στην εργαζόμενη και στον πελάτη αντανακλά και την ασυμμετρία ανάμεσα στην εργαζόμενη και στον εργοδότη. Καταναλώνοντας ‘κανονικά’ ποτά ‘κάνουν κέφι’ και επιτυγχάνουν την εξομοίωση με τους πελάτες και ταυτόχρονα αποκτούν απόσταση από τη σχέση υπαγωγής προς τους εργοδότες.

Αξίζει να επισημανθεί αφορά στο σχολιασμό της μέθης σε σχέση με τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Και στα δύο παραδείγματα που ανέφερα, ο Γιάννης θεωρεί ότι εξαιτίας της μέθης οι γυναίκες χάνουν τον έλεγχο της σεξουαλικότητάς τους. Εδώ ανιχνεύονται δύο πολιτισμικές λογικές που απαντούν και σε άλλα συμφραζόμενα. Σύμφωνα με εθνογραφικές

μελέτες για την Ελλάδα, το αλκοόλ αποτελεί σύμβολο ανδρισμού (Παπαταξιάρχης 1992: 238). Η συνείδηση ότι η απώλεια του ελέγχου ισοδυναμεί με εκθήλυνση και εκθέτει σε κινδύνους επιβάλλει πρότυπα κατανάλωσης αλκοόλ. Έτσι, ως σωστοί και άξιοι πότες οι άνδρες ελέγχουν το αλκοόλ, ενώ η μέθη είναι επιθυμητή μόνο ως κορύφωση ιδιαίτερων στιγμών γλεντιού. Η απώλεια του ελέγχου ως εκθήλυνση είναι η άλλη όψη της αντίληψης κατά την οποία γυναίκες που καταναλώνουν δημόσια αλκοόλ θέτουν σε κίνδυνο την υπόληψή τους. Οι γυναίκες δεν μπορούν να ελέγξουν ένα ανδρικό σύμβολο και θεωρούνται εξ ορισμού ευάλωτες στην επίδρασή του. Η απώλεια του ελέγχου θεωρείται ότι ενδυναμώνει το πιο τρωτό σημείο των γυναικών: τη σεξουαλικότητά τους.

Ομολογώ, πάντως, ότι δεν περίμενα ακόμα και στο μπαρ η γυναικεία σεξουαλικότητα να τελεί υπό επιτήρηση. Το γεγονός αυτό μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση. Ο Γιάννης, ανησυχούσε και ασκούσε έλεγχο στη σεξουαλικότητα των εργαζομένων. Βέβαια, η κατάσταση εδώ είναι αντεστραμμένη: απειλούνται οι ίδιες οι γυναίκες και όχι οι άνδρες.²⁰ Ο άνδρας, σ' αυτήν την περίπτωση, είναι εκείνος που θα εκμεταλλευτεί την αδυναμία της γυναίκας και θα την πλανέψει. Η ανησυχία του Γιάννη, όμως, φαίνεται ότι αφορά περισσότερο στην απειλή που συνιστά για την επιχείρηση η ανεξέλεγκτη σεξουαλικότητα των εργαζομένων. Όπως θα φανεί και στα δύο επόμενα κεφάλαια, η γυναικεία σεξουαλικότητα –με

20. Βλ. σχετική παρατήρηση στην Cowan (1990: 76), η οποία επισημαίνει την τρωτότητα των κοριτσιών σε σχέση με την ερωτική επιθυμία των ανδρών. Αντίληψη που έρχεται σε αντίθεση με τη στερεότυπη εικόνα των γυναικών ως πειρασμών –γυναίκες πλανεύτρες των ανδρών (Cowan 1990: 78)– με την οποία θα ασχοληθώ στα επόμενα κεφάλαια.

τον τρόπο που εγγράφεται και τονίζεται στο σώμα μέσα στο μπαρ-
θεωρείται καθοριστικός πόλος έλκυσης του ανδρικού ενδιαφέροντος·
γίνεται το εμπόρευμα που κείται πίσω από το ποτό και την παρέα. Αν και
η σεξουαλική συνεύρεση μέσα στο μπαρ δεν επιτρέπεται, εκείνο που
προσελκύει τους πελάτες είναι η υπόσχεση για την πραγματοποίησή της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΣΩΜΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ ΤΗΣ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΜΠΑΡ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσω τη διαδικασία μετασχηματισμού των εργαζομένων σε γυναίκες του μπαρ'. Το μετασχηματισμένο υποκείμενο/γυναίκα γίνεται προϊόν/εμπόρευμα που εκτίθεται στη θέα των ανδρών προκειμένου να καταναλωθεί μαζί με τα ποτά. Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία επικεντρώνεται κυρίως στην κατασκευή της 'προκλητικής εμφάνισης' και κατά την οποία ο εαυτός μεταμορφώνει τον εαυτό, στο συγκεκριμένο παράδειγμα το σώμα σε (ερωτικό) προϊόν. Το τι σημαίνει μετασχηματισμός –ο οποίος εκλαμβάνεται με όρους καλλωπισμού και καθαριότητας– εξαρτάται πάντα από τα συμφραζόμενα, εντούτοις «αντιπροσωπεύει μια προσπάθεια εξωραϊσμού μιας προϋπάρχουσας “φυσικής” κατάστασης». Είναι περιττό ίσως να πω ότι στην ανθρωπολογία η κατηγορία 'φυσικό σώμα' έχει αποδομηθεί ακόμα και για τις 'φυσικότερες' λειτουργίες (όπως ο ύπνος κ.λπ.). Ήδη από το 1934, ο Mauss έχει υποστηρίξει την κοινωνική διάσταση του σώματος και τις πολιτισμικά προσδιορισμένες λειτουργίες του.

Ο μετασχηματισμός αυτός θα φωτιστεί καλύτερα μέσα από την ανάδειξη του βιωμένου σώματος σε άλλα πλαίσια (στο σπίτι, στην εγκυμοσύνη και τον τοκετό).

Στόχος μου είναι να καταδείξω τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες στο μπαρ χρησιμοποιούν τους κυρίαρχους λόγους και τις αντιλήψεις για το θηλυκό σώμα και την 'εγγενή' προκλητικότητά του προκειμένου να σταθούν (με επιτυχία) στον επαγγελματικό τους χώρο.

Η ΠΡΩΤΗ ΕΝΤΥΠΩΣΗ

Την πρώτη φορά που πήγα σε 'μπαρ με κονσομασιόν' εντυπωσιάστηκα από τον αριθμό των γυναικών που βρίσκονταν πίσω από την μπάρα. Ήταν τουλάχιστον 7 ενώ οι πελάτες απέξω δεν ήταν περισσότεροι από 20.¹ Έφερα αμέσως στο νου μου τα μεγάλα clubs όπου στην αντίστοιχη θέση –πίσω από την μπάρα– δεν θα συναντήσει κανείς πάνω από τέσσερα άτομα τα οποία καλούνται να εξυπηρετήσουν μέχρι και 2.000 πελάτες. Αντίστοιχα, σε μπαρ που απευθύνονται σε πελατεία της τάξης των 30-40 ατόμων, σπάνια θα συναντήσει κανείς και δεύτερο άτομο πίσω από την μπάρα. Τις επόμενες φορές που επισκέφθηκα το συγκεκριμένο μπαρ

1. Η αναλογία 1 γυναίκα προς 3 άνδρες δεν είναι η πιο αντιπροσωπευτική. Συνήθως συναντάται η αναλογία 1 γυναίκα προς 2 άνδρες. Το σίγουρο είναι ότι ο αριθμός των γυναικών είναι ανεξάρτητος από την κίνηση του μπαρ, δηλαδή σε περιόδους ύφεσης οι γυναίκες μπορεί να αυξάνουν, και αυτό είναι μία από τις πρακτικές του μαγαζιού για να προσελκύσει πελατεία.

συνάντησα ακόμα περισσότερες γυναίκες, με μέγιστο αριθμό τις 18 (ας σημειωθεί ότι οι πελάτες δεν ξεπερνούσαν τα 10 άτομα).

Εκείνο το πρώτο βράδυ όλα τα σκαμπό μπροστά από την μπάρα ήταν πιασμένα από πελάτες, κι έτσι με την παρέα μου καθίσαμε απέναντι από την μπάρα σε σκαμπό, γύρω από ένα υπερυψωμένο στρογγυλό τραπέζι. Εγώ ακουμπούσα αναπαυτικά την πλάτη μου στον τοίχο και κοιτούσα διαρκώς προς την μπάρα. Οι περισσότεροι πελάτες ήταν *καθιστοί* ενώ όλες οι γυναίκες στέκονταν *όρθιες* πίσω από την μπάρα. Έτσι όπως στέκονταν φαίνονταν από τους γοφούς και πάνω, ενώ όταν κινούνταν ένα βήμα πιο πίσω, μπορούσε κανείς να δει και τα πόδια τους (μέχρι το γόνατο). Άλλες ψηλότερες άλλες λιγότερο ψηλές, αδύνατες και πιο παχουλές, ξανθές, μελαχρινές, ηλικίας –όσο μπορούσα να διακρίνω– 20-35 χρόνων, εικονογραφούσαν τους στίχους του τραγουδιού: «*Γυναίκες, θέλω γυναίκες πολλές, ψηλές κοντές, ξανθές μελαχρινές*».

Η βασική μου σκέψη ήταν ότι μπροστά μου εξετίθεντο γυναίκες διαφορετικές αλλά συνάμα δραματικά όμοιες. Προσπαθώντας να εξηγήσω την ομοιότητα που διέκρινα την απέδωσα στην *τυποποίηση* της εμφάνισής τους. Πρόσεξα ότι οι περισσότερες φορούσαν πολύ κοντές *φούστες* και δύο φορούσαν ελαστικά εφαρμοστά παντελόνια (κολάν). Όλων ανεξαιρέτως οι μπλούζες είχαν βαθύ *ντεκολτέ*, άλλες με μανίκι κι άλλες έξωμες. Μία από αυτές φορούσε ένα στενό φόρεμα χωρίς καθόλου ντεκολτέ, αλλά τα μανίκια και μια φάσα μπροστά στο στήθος ήταν από ένα δαντελένιο διαφανές ύφασμα. Δεν ήταν, όμως, μόνο παρόμοια ντυμένες αλλά και παρόμοια μακιγιαρισμένες: όλες είχαν ζωηρά κόκκινα χρώματα στο στόμα και έντονα βαμμένα μάτια.

Ένα ακόμα στοιχείο που πρόσεξα ότι ήταν κοινό στις γυναίκες αφορούσε στην τοποθέτηση του σώματος, ως προς τη στάση ή/και την κίνηση, πίσω από την μπάρα. Μιλώντας με κάποιους πελάτες οι γυναίκες ήταν στηριγμένες με τους αγκώνες στην μπάρα, ελαφρά σκυμμένες, το ένα πόδι λίγο λυγισμένο προς τα εμπρός, το άλλο τεντωμένο προς τα πίσω, σε μία στάση που τονίζει τους γοφούς και αποκαλύπτει το –ήδη αρκετά αποκαλυπτικό– μπούστο. Όταν σιέκονταν απλά, χωρίς να κάνουν κάτι, το σώμα τους φαινόταν επιτηδευμένα σφιγμένο και σιητό. Άλλες ‘χόρευαν’ στατικά, κουνώντας κυρίως τους γοφούς δεξιά και αριστερά, σηκώνοντας το ένα ή και τα δύο χέρια πάνω από το κεφάλι. Αλλά και ο τρόπος που κάπνιζαν ήταν αξιοπρόσεκτος και σχεδόν κινηματογραφικός: το χέρι που κρατά το τσιγάρο στηρίζεται στον αγκώνα, με την παλάμη να ‘σπάει’ προς τα πίσω και με μισόκλειστα μάτια, φέρνουν το τσιγάρο στο στόμα, τραβούν βαθιές ρουφηξιές, ενώ το ξεφύσημα του καπνού κατευθύνεται ευθεία μπροστά.²

Παρατήρησα ότι αυτά τα δύο βασικά στοιχεία της τυποποιημένης παρουσίας των γυναικών πίσω από την μπάρα άγγιζαν τα όρια της υπερβολής. Οι φούστες ήταν πολύ κοντές (το μίνι δεν ήταν στη μόδα), τα ντεκολτέ υπερβολικά αποκαλυπτικά, το μακιγιάζ εξαιρετικά έντονο – ως κραυγαλέο κατά τη δική μου αντίληψη και σύμφωνα με αυτά που έβλεπα να συμβαίνουν σε άλλους χώρους νυχτερινής διασκέδασης. Το

2. Δεν συνάντησα ούτε μία γυναίκα εργαζόμενη σε μπαρ ως ‘κονσοματρίς’ που να μην καπνίζει. Αντίθετα, πολλές από αυτές τις γυναίκες δεν καπνίζουν στη διάρκεια της μέρας.

όλο σκηνικό μου θύμισε περισσότερο τις τραβεσι³ στις 'Κούκλες' παρά γυναίκες που έχουν 'βγει' στα μπαρ για να διασκεδάσουν.⁴

Η εικόνα των μαζεμένων πίσω από την μπάρα γυναικών με την τυποποιημένη εμφάνιση και τις απaráλλαχτες κινήσεις με ακολούθησε σε όλη τη διάρκεια της έρευνας. Στο δεύτερο μπαρ που επισκέφθηκα, το 'Νανά', παρατήρησα την πρώτη κιόλας νύχτα τα βαθιά νεκολτέ, τις διαφανείς μπλούζες αλλά και την ίδια τοποθέτηση του σώματος πίσω από την μπάρα. Το πρώτο βράδυ που βρέθηκα εργαζόμενη στο 'Νανά', πρόσεξα ότι από τις 9.30' μ.μ. άρχιζαν να καταφθάνουν οι εργαζόμενες γυναίκες. Οι περισσότερες χρησιμοποιούσαν ταξί και πολύ σπάνια μέσα μαζικής μεταφοράς. Όλες έμπαιναν βιαστικές και αγχωμένες, ανεξάρτητα από το αν έφταναν στην ώρα τους ή όχι. Άφηναν πρόχειρα το

3. Χρησιμοποιώ το θηλυκό γένος γιατί, απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, οι ίδιες προτιμούν αυτόν τον προσδιορισμό.

4. Για να είμαι, πάντως, ειλικρινής, πρέπει να σημειώσω ότι την εικόνα την ήξερα από χρόνια. Από τα σχολικά μου χρόνια, ακόμα, θυμάμαι το 'πουτανέ' ντυσίμο ή/και βάψιμο που κάποιες συμμαθήτριες και συμμαθητές μου πρόκριναν και άλλες/οι κατηγορούσαν. Τα 'ξέκωλα' ντυσίματα (πολύ κοντές φούστες/φορέματα) που κυκλοφορούσαν στις νυχτερινές μας εξόδους (στις ντίσκο στα μέσα της δεκαετίας του 1980) μου ήταν πολύ οικεία, καθώς και οι παροιμιώδεις φούστες της φίλης μου Μ. (που όταν τις φορούσε ο πατέρας της πειραχτικά τη ρωτούσε αν ξέχασε να φορέσει τη φούστα της, η ίδια δε τις αποκαλούσε 'μουννοσκέπαστρα'). Αυτό που επίσης μου ήταν ήδη γνωστό ήταν ο σκοπός αυτού του ντυσίματος: η νεαρή κοπέλα που το υιοθετούσε δήλωνε έτσι την πρόθεση να φαίνεται 'θηλυκή' και 'σέξι' ώστε 'ν' αρέσει στ' αγόρια' πιο πολύ από τις άλλες. Ο τελικός κριτής ήταν τότε το αγορίστικο βλέμμα. Η Jackson (1999) σχολιάζει τη σεξουαλικοποίηση της εμφάνισης μικρών κοριτσιών στους διαγωνισμούς ομορφιάς και υποστηρίζει ότι πρόκειται για εκμάθηση του μοντέλου της σέξι γυναίκας που θα γοητεύσει τους μέλλοντες εραστές. Σύμφωνα με το κυρίαρχο μοντέλο (Holland 1992, Newton 1979), οι γυναίκες πρέπει να προσελκύουν τους άνδρες μέσα από την επιτηδευμένη χρήση των συμβόλων της θηλυκότητας (McNeal 1999: 359).

πανωφόρι σε κάποιο σκαμπό στην μπάρα και με μια μεγάλη τσάντα παραμάσχαλα ανέβαιναν τρέχοντας τις σκάλες που οδηγούσαν στις τουαλέτες. Στο διάστημα 9.30' με 10.15' ο χώρος μέσα και έξω από τις τουαλέτες ήταν γεμάτος γυναίκες που άλλαζαν ρούχα, χτενίζονταν και βάφονταν.

Όπως έχω ήδη αναφέρει, η πρώτη κοπέλα που γνώρισα στο 'Νανά' ήταν η Άννα. Θυμάμαι ότι εκείνο το βράδυ φορούσε μια see-through κόκκινη δαντελένια μπλούζα με βαθύ ντεκολτέ και ένα καλσόν δαντελένιο στο ίδιο χρώμα. Όταν την είδα την επομένη δεν τη γνώρισα. Μπήκε στο μπαρ κυριολεκτικά τυλιγμένη σε ένα μακρύ παλτό, κουκουλωμένη με ένα μακρύ μάλλινο κασκόλ και γάντια. Έβγαλε το παλτό, μέσα από το οποίο φορούσε παντελόνι και πουλόβερ, και κατευθύνθηκε βιαστικά προς τις τουαλέτες. Όταν κατέβηκε φορούσε τα ίδια ρούχα που θυμόμουν από την προηγούμενη νύχτα και ήταν έντονα μακιγιαρισμένη. Σχεδόν κάθε βράδυ η Άννα επαναλάμβανε αυτή τη διαδικασία. Πρόσεξα ότι δεν ερχόταν ποτέ βαμμένη, αν και κάποιες φορές μπορεί μέσα από το παλτό να ήταν σχεδόν ντυμένη με τα ρούχα της δουλειάς, αλλά πάντα θα φορούσε κάποια ζακέτα πάνω από την μπλούζα.

Άλλες γυναίκες άλλαζαν μόνο μπλούζα ή φορούσαν φούστα. Άλλες πάλι δεν άλλαζαν ρούχα αλλά παπούτσια, και άλλες μόνο βάφονταν ή απλά ολοκλήρωναν το από πριν αρχινισμένο μακιγιάζ τους. Καμία, πάντως, δεν παρέλειπε την επίσκεψη στις τουαλέτες και δεν ερχόταν τελείως 'έτοιμη' για να εργαστεί. Αλλά και στη διάρκεια της νύχτας θα

πρόσθεταν λίγο ρουζ, θα ξαναφορούσαν κραγιόν ή θα αρωματίζονταν, στην τουαλέτα και πάλι.

Αυτό που μου έκανε εντύπωση δεν ήταν τόσο το τι φορούσαν οι γυναίκες αλλά το πώς –που ήταν εν μέρει ορατό– και το ιδιαίτερο νόημα που είχε αυτή η εμφάνιση στο πλαίσιο του μπαρ.

ΜΕΤΩΝΥΜΙΕΣ ΤΗΣ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ

Το ντύσιμο, τα ψηλά τακούνια, το μακιγιάζ, τα αρώματα, τα χιενίσματα, τα κοσμήματα, τα εσώρουχα είναι στοιχεία που συνθέτουν από κοινού την ενδυμασία, όπως προσπαθούν να την ορίσουν οι Joanne Eicher – Mary Ellen Roach-Higgins (1992: 12-15) θεωρώντας ότι η χρήση του όρου παραπέμπει τόσο στις άμεσες αλλαγές του σώματος όσο και στα αντικείμενα που προστίθενται σε αυτό. Λαμβάνουν υπόψη ότι η ενδυμασία είναι εμποτισμένη με νόημα καταληπτό τόσο από τον φέροντα όσο και από το θεατή, καταλήγουν να ορίσουν την ενδυμασία ως το σύνολο των *μετασχηματισμών του σώματος και/ή των συμπληρωμάτων* που επιδεικνύονται από ένα πρόσωπο προκειμένου να επικοινωνήσει με άλλα πρόσωπα.

Η R. Rubinstein προσθέτει, αντίστοιχα, ότι το νόημα προκύπτει μέσα από τα ενδυματολογικά σημεία και σύμβολα (dress signs, symbols) σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα.⁵ Επιπλέον, υποστηρίζει ότι η άσκηση της

5. Η E. Grosz υποστηρίζει ότι τα σημεία είναι αντικείμενα που ανακατασκευάζουν και σηματοδοτούν (objects to remake/to mark) συγκεκριμένα είδη σώματος, οι

εξουσίας, η διαχείριση της δύναμης, η διαφοροποίηση των φύλων και η κινητοποίηση του σεξουαλικού ενδιαφέροντος διευκολύνονται από τη χρήση κατηγοριών ενδυματολογικών σημείων (1995: 8). Ειδικά για την ενδυματολογική διαφοροποίηση των φύλων, η Rubinstein διατείνεται ότι σηματοδοτείται από τα σχήματα, τα χρώματα και τα υλικά αλλά και από τις δύο βασικές φόρμες: τις φούστες και τα παντελόνια (1995: 10).

Διαβάζοντας τούτη την άποψη ήχησε στα αυτιά μου η γελαστή φωνή ενός πελάτη στο 'Νανά', ο οποίος, περιτριγυρισμένος από 4-5 γυναίκες του μαγαζιού και αγκαλιάζοντας δύο από αυτές, φώναζε: *«Εμένα μ' αρέσουν όλες οι γυναίκες, αρκεί να είναι γυναίκες»*. Εγώ δεν συμμετείχα στη συντροφιά αυτή, παρατηρούσα από μακριά. Οι γυναίκες που συμμετείχαν φορούσαν –συμπτωματικά;– όλες φούστες, τις οποίες, στο άκουσμα της δήλωσής του, ανέμισαν με τα χέρια τους κουνώντας τους γοφούς τους δεξιά αριστερά σε μια σχεδόν χορευτική κίνηση.⁶ Εκείνο το βράδυ, όπως και πολλά άλλα, εγώ φορούσα παντελόνι.

Το ίδιο βράδυ, στο σχολασμα, ο Γιάννης, με αυστηρό ύφος και απευθυνόμενος προς όλες τις εργαζόμενες, ζήτησε την προσοχή τους για *«να ξεκαθαρίσουμε μια και καλή ορισμένα πράγματα»*. Μεταξύ άλλων, στάθηκε στην *«αντιεπαγγελματική συμπεριφορά»* και δήλωσε: *«Από αύριο τα παντελόνια τέρμα, όποια έρθει με παντελόνι θα τη διώξω! Θέλω ντύσιμο καυλαντερό! Δε θέλω Παναγίες και παρθένες»*. Παρά το στόμφο και την

σημασίες τους όμως καθίστανται αναγνώσιμες μόνο μέσα στα συμφραζόμενα, μέσα από την οργάνωση των σημείων (1990: 66).

6. Στα αγγλικά αυτή η κίνηση λέγεται *swish* και πολλές φορές χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια παρόμοια τυποποιημένη κίνηση που επιτελείται με δόση υπερβολής

αποφασιστικότητα, καθώς και την επιλογή της στιγμής, δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Γιάννης έκανε παρατηρήσεις στις γυναίκες για το ντύσιμό τους. Εξαιρετικά συχνά τόσο ο ίδιος όσο και η Ρίτα σχολίαζαν τα ρούχα, το χτένισμα, το βάψιμο ή και τα αξεσουάρ των εργαζόμενων γυναικών, άλλες φορές επιδοκιμαστικά αλλά τις περισσότερες αποδοκιμαστικά και με προσβλητικό για τη γυναίκα τρόπο.

Συνδέοντας τα δύο περιστατικά μεταξύ τους, θεωρώ ότι αναδεικνύεται ένας κοινός κώδικας που αφορά στην εμφάνιση και ειδικά στο ντύσιμο των γυναικών. Οι εργοδότες και οι πελάτες φαίνεται να μοιράζονται κάποιες κοινές αντιλήψεις για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να επιτελείται αυτή η εμφάνιση.⁷ Η παρατήρηση του πελάτη αφορά στο πώς το 'είναι' των γυναικών αντανακλάται στο ντύσιμό τους και ο εργοδότης προειδοποιεί ότι το ντύσιμο δεν είναι επαγγελματικό και απειλεί· με άλλα λόγια, ένα από τα στοιχεία του επαγγέλματος είναι οι μετασχηματισμοί του σώματος και η συνακόλουθη μετατροπή της εμφάνισης σε προϊόν.

Σε αυτή την πρακτική διαχείρισης του γυναικείου σώματος μπορεί κανείς να διαβάσει την εμπορευματοποίηση και τη μετατροπή του σε προϊόν – η οποία είναι αποτέλεσμα εμπρόθετης δράσης αλλά και σημείο

στο πλαίσιο drag shows από τραβεστί. Την παρατήρηση αυτή τη χρωστώ στον Κ. Κανάκη, τον οποίο και ευχαριστώ.

7. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι οι εργοδότες ανεξαρτήτως φύλου ταυτίζονται με την ανδρική ματιά του πελάτη. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η άποψη της Blain (1990: 141) σύμφωνα με την οποία οι άνδρες έχουν ιδιοποιηθεί το δικαίωμα να κρίνουν και να προσδιορίζουν τα κατάλληλα χαρακτηριστικά της θηλυκότητας. Ανάλογες παρατηρήσεις διατυπώνει και η Allison (1994: 57-63) για τα hostess clubs

αντιπαράθεσης των εργαζομένων με τους εργοδότες, όπως φάνηκε και στο παράδειγμα. Η εργαζόμενη είναι –όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο– το μέσο για την πώληση του ποιού, αλλά ταυτόχρονα μέσα από το ποτό γίνεται η ίδια εμπόρευμα. Όπως λέει η Moore: «Ο έλεγχος του συμβολικού και των συμβολικών ανταλλαγών σε ένα κόσμο όπου οι διυποκειμενικές σχέσεις διαμεσολαβούνται από ανταλλαγές αγαθών, αυτοί ακριβώς οι μετασχηματισμοί του σώματος το κάνουν προϊόν, εμπόρευμα, στο οποίο το υποκείμενο έχει κάποιο βαθμό ελέγχου» (1999: 165-6).

Οι μετασχηματισμοί αυτοί πειθαρχούν σε μία γενική νόρμα που έχει ως αποτέλεσμα την τυποποιημένη εμφάνιση. Στο ερώτημα λοιπόν γιατί οι 'γυναίκες' εμφανίζονται –μέσα από τις διαφορές τους– δραματικά όμοιες, την απάντηση τη δίνει ο Kopytoff (1986): για να είναι κάτι –κάποιος/α– προς πώληση ή ανταλλάξιμο με μια σειρά από άλλα πράγματα πρέπει να έχει κάτι κοινό με μεγάλο αριθμό ανταλλάξιμων πραγμάτων, να συμμετέχει σε ένα σύμπαν συγκρίσιμων αξιών. Μία βαριά έως και αρχαϊκή προϋπόθεση για να είναι κάτι πωλήσιμο ή ανταλλάξιμο αποτελεί το να είναι 'κοινό'⁸ – το αντίθετο του μοναδικού, του σπάνιου, του ασύγκριτου, και άρα μη ανταλλάξιμου με οτιδήποτε άλλο.

του Τόκιο, όπου οι άνδρες κρίνουν άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά την εμφάνιση των γυναικών που τους σερβίρουν και τους συντροφεύουν.

8. Αξίζει, σε τούτο το σημείο, να γίνει αναφορά στο διαδεδομένο χαρακτηρισμό των γυναικών που εργάζονται στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών ως 'κοινών' γυναικών. Ο χαρακτηρισμός αυτός παραπέμπει ευθέως σε μία αντίληψη που θέλει τις συγκεκριμένες γυναίκες σε κατάσταση 'κοινοκτημοσύνης' ή/και από κοινού χρήσης, στο βαθμό που δεν 'ανήκουν' σε έναν και μόνο άνδρα. Από την άλλη πλευρά, ανήκουν

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΛΚΥΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ:⁹ ΣΩΜΑ ΚΑΙ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑ

Η αναπαράσταση της *προκλητικής εμφάνισης* πρωτοεμφανίζεται στη δυτική χριστιανική παράδοση στα κείμενα θεολόγων και Πατέρων της Εκκλησίας ήδη από τον 1ο μ.Χ. αιώνα.¹⁰ Σε τούτα τα κείμενα, που στόχο είχαν να διαπαιδαγωγήσουν τις νεαρές γυναίκες με τα χριστιανικά ιδεώδη [ένα έργο του Κυπριανού φέρει τον τίτλο «Το ένδυμα της παρθένας» (the clothing of a virgin)],¹¹ ανιχνεύονται αντιλήψεις σχετικές με την *εγγενή προκλητικότητα* του γυναικείου σώματος. Προκλητικότητα που εδράζεται στις καμπύλες του σώματος, το οποίο οι σεμνές και θεοσεβούμενες γυναίκες καλούνται να καλύπτουν με ειδικά υφάσματα (υφή, χρώμα, φόρμα) και με ειδικό τρόπο. Προκλητικότητα που έχει ως (απειλούμενους) αποδέκτες τους άνδρες και το βλέμμα τους. Στην επιλεκτική και επιδεικτική κάλυψη ορισμένων μερών του σώματος θα μπορούσαν να εντοπιστούν οι αντιλήψεις για το βάρος του σεξουαλικού

σε μία γενική κατηγορία γυναικών, εκείνη της 'κοινής' γυναίκας, που μπορεί να ερμηνευθεί και ως η αδιαφοροποίητη, η μη ξεχωριστή γυναίκα.

9. Με αυτό τον όρο 'ελκυστική' αναφέρομαι στον αγγλικό όρο *seductive*, που ορίζεται ως η ενδυμασία που προκαλεί σεξουαλική επιθυμία (βλ. Rubinstein 1995: 103), και θα τον χρησιμοποιώ εναλλακτικά με το 'προκλητική'/σέξι εμφάνιση/περιβολή.

10. Ενδεικτικά αναφέρω τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα και τον Κυπριανό όπως ερμηνεύονται από την Prusak (1974) και παρατίθενται από τη Rubinstein (1995: 103-5).

11. Όπως λέει το αφεντικό, 'δεν θέλει Παναγίες και παρθένες' στο μαγαζί του.

νοήματος των σημείων αυτών, αλλά και στο παιχνίδι κάλυψης/αποκάλυψης ανιχνεύεται η ίδια η κατασκευή της προκλητικής εμφάνισης.¹²

Σε μια γενεαλογία αυτών των αναπαραστάσεων μπορούν μέσα από ασυνέχειες και τομές να αναδειχθούν οι πρακτικές διαχείρισης του (ντυμένου) σώματος. Η Yalom (1997), γράφοντας την ιστορία του μαστού, διακρίνει διαδοχικές μετατοπίσεις των αντιλήψεων για το γυναικείο στήθος: από το ιερό στήθος του 14ου αιώνα πραγματοποιείται η μετάβαση στο ερωτικό στήθος του 15ου. Πρόκειται για τη νέα αναγεννησιακή αντίληψη όπως αυτή εκφράστηκε στην τέχνη (κυρίως στη ζωγραφική). Η Hollander (1979) παρατηρεί ότι το 15^ο αιώνα αναδεικνύεται «μια νέα αισθητική της θηλυκής ομορφιάς όπου τα στήθη είναι μέρος του προσώπου» (Yalom 1997). Την ίδια εποχή ξεκινά μια πλούσια παραγωγή έργων τέχνης με θέμα το (γυναικείο) γυμνό, όπου το γυναικείο σώμα αποδίδεται ως παθητική φιγούρα, ένα σεξουαλικό αντικείμενο, που ανταποκρίνεται στην ανδρική επιθυμία.

Ταυτόχρονα, το γυμνό στήθος συνδέεται άμεσα με τη σεξουαλική εργασία, αφού, όπως παρατηρεί η συγγραφέας, οι πόρνες στέκονται στα παράθυρα με γυμνό στήθος για να προσελκύσουν την (ανδρική) πελατεία τους.

12. Για τη σύνδεση προκλητικής εμφάνισης και πορνείας κατά τον αγγλικό Μεσαίωνα, βλ. Pickering (ed) (1762), vol. 1, όπου αναφέρεται ότι ειδικός νόμος του 1352 ρύθμιζε την περιβολή των πορνών. Σύμφωνα με τον Κουκουλέ, και στους βυζαντινούς χρόνους η περιβολή των πορνών ρυθμιζόταν με διατάγματα (Πετρόπουλος 1991: 25-27).

Στον 20ό αιώνα, στην *breast-obsessed* κοινωνία μας (Yalom 1997: 159), τα στήθη έχουν άπειρες δυνατότητες και οι γυναίκες είναι ταυτόχρονα πωλήτριες και καταναλώτριες στην ‘αγορά του μαστού’. Η δεκαετία του 1950 ανέδειξε ένα μοντέλο θηλυκότητας με υπερτονισμένο στήθος (Marilyn Monroe, Brigitte Bardeau, Sofia Loren κ.λπ.) που ‘ξεχείλιζε’ από τα βαθιά νεκολτέ.¹³ Το στερεότυπο του πληθωρικού νεκολτέ είναι κυρίαρχο. Το γυναικείο στήθος ως πληθωρικό νεκολτέ εκτίθεται στο ανδρικό βλέμμα για επιδοκιμασία. Στο πλαίσιο του μπαρ, πολύ συχνά, εκτός από το βλέμμα το στήθος αγγίζουν και τα χέρια των ανδρών.

Όπως επισημαίνει η Gallagher (και παρατίθεται στο Moutsatsos 2001: 80), «το πιο αισθησιακό “νέο” φαινόμενο στα ευρωπαϊκά ΜΜΕ είναι η έκρηξη σε σεξουαλικό ειδικό υλικό – υλικό που εστιάζεται κυρίως στις σεξουαλικοποιημένες γυναικείες αναπαραστάσεις» (1995: 21).

Σε ό,τι αφορά στα ‘μπαρ με κονσομασιόν’, παρατηρείται ότι η ‘ελκυστική εμφάνιση’ ορίζεται από το παιχνίδι κάλυψης και αποκάλυψης του γυναικείου σώματος. Ο σημειολογικός συμβολισμός της ενδυμασίας εστιάζεται σε δύο κυρίως επίπεδα: α) τον τονισμό της διαφοράς των φύλων και β) την πρόκληση του σεξουαλικού ενδιαφέροντος. Τα δύο επίπεδα συνδέονται μεταξύ τους αφού η ερωτική έλξη (στον κανονιστικό λόγο της κυρίαρχης ετεροφυλοφιλίας) εξηγείται από και αποδίδεται στη

13. Για το νεκολτέ (*décolleté*), η R. Rubinstein σημειώνει ότι πρωτοφορέθηκε στα τέλη του Μεσαίωνα και αναμενόταν να προκαλεί σεξουαλικό ερεθισμό (1995: 10).

(βιολογική, βλέπε ανατομική) διαφορά των φύλων.¹⁴ Με αυτά τα δεδομένα, η παρατήρηση του πελάτη «*αρκεί να είναι γυναίκες*» κρύβει πίσω της ένα ολόκληρο σύστημα αντιλήψεων κατά το οποίο τα ανατομικά και βιολογικά χαρακτηριστικά του φύλου *μεταφράζονται* μέσα από το κοινωνικό φύλο (μέρος της επιτέλεσης του κοινωνικού φύλου είναι και η ενδυμασία).¹⁵ Έτσι η φούστα (αλλά και το κραγιόν, το ντεκολτέ, τα ψηλά τακούνια, τα καλσόν, τα κοσμήματα και άλλα αξεσουάρ) μπορεί να ερμηνευθεί σ' αυτό το πλαίσιο ως μετωνυμία της θηλυκότητας.¹⁶ Υπό το ίδιο πρίσμα μπορεί να διαβαστεί και η απαγόρευση των παντελονιών από το αφεντικό. Όμως η αφετηρία του είναι διαφορετική. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται στην ελκυστική εμφάνιση που στο λεξιλόγιο του μπαρ ορίζεται ως 'καυλαντερή'. Η σεξουαλικοποίηση της εμφάνισης καθίσταται η μοναδική προϋπόθεση για την εργασία της 'κονσοματρίς'.¹⁷

14. Οι σημαντικές ιδιότητες του ανδρισμού και της θηλυκότητας προσδίδονται (στις ΗΠΑ) σύμφωνα με τη σεξουαλικότητα (Bolin 1996). Η θηλυκότητα συσχετίζεται με την επιθυμία και τη σαγήνευση των ανδρών (αρσενικό αντικείμενο ερωτικής επιλογής) και ο ανδρισμός με την επιθυμία και τη σαγήνευση γυναικών (θηλυκό αντικείμενο ερωτικής επιλογής). Αυτό ειδικά το στάδιο των κανονιστικών υποθέσεων αποτελεί εκείνο που η Rich (1993) περιγράφει ως 'καταναγκαστική ετεροφυλοφιλία', η οποία επικοινωνείται στον καθένα μέσω των δημόσιων πρακτικών (αναπαραστάσεις στα ΜΜΕ, παιδικές ιστορίες κ.λπ.).

15. Βλ. Mathieu (1996: 44) για την ομολογική σύνδεση ανάμεσα στο βιολογικό και το κοινωνικό φύλο.

16. Με άλλα λόγια θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι «σε μία συμβολική χρήση του σώματος το στήθος, οι γοφοί και το αιδοίο αποτελούν συνεκδοχές των γυναικών και της θηλυκότητας» (Manderson 1999).

17. Η ελκυστική εμφάνιση δεν είναι πάντα ούτε ικανή ούτε αναγκαία συνθήκη για την αποτελεσματική εξάσκηση της 'κονσομασιόν'. Για το περιεχόμενο του όρου 'καυλαντερή' και τη σύνδεση με το είδος της διασκέδασης στο μπαρ, βλ. κεφάλαιο έκτο.

Οι γυναίκες καλούνται να συμμορφωθούν με αυτόν τον κώδικα και να μετασχηματίσουν το σώμα τους σε αντικείμενο σεξουαλικής επιθυμίας. Τούτη, ωστόσο, η συμμόρφωση έχει χαρακτήρα 'εθελοντικό' και επιτελείται εμπρόθετα.¹⁸ Η Smith (1990) υποστηρίζει ότι η θηλυκότητα είναι το κοινωνικό προϊόν που προκύπτει από τις πολλαπλές διαδράσεις ανάμεσα στις γυναίκες ως κοινωνικούς δράστες και στα κείμενα για τη θηλυκότητα. Τα κείμενα αυτά προσδιορίζουν τη σχέση των γυναικών με τα σώματά τους, την κατανόηση για το τι αποτελεί καλή εμφάνιση, και τη σεξουαλικότητα. Σύμφωνα, εντούτοις, με τον Φουκό, τα κείμενα αυτά θα μπορούσαν να είναι ταυτόχρονα «όργανα κι αποτέλεσμα της εξουσίας, αλλά και εμπόδιο, αντιστήριγμα, σημείο αντίστασης και αφειρηρία για μια αντίπαλη στρατηγική».¹⁹

Η Jackson (1999: 139) παρατηρεί ότι η γυναικεία σεξουαλικότητα είναι το ελάχιστο ισοδύναμο της εμφάνισης (how one looks), σε μία επιτέλεση ενός υποκειμένου σεξουαλικά επιθυμητού και διαθέσιμου: διακρίνει μια διαδικασία αυτο-αντικειμενοποίησης (self objectification). Αυτή τη διαδικασία μετασχηματισμού και παραγωγής του σεξουαλικού σώματος θα περιγράψω αμέσως παρακάτω.

18. Η Grosz (1990: 66) ισχυρίζεται ότι στις δυτικές κοινωνίες η άσκηση εξουσίας στα σώματα γίνεται είτε με βίαιους και επιθετικούς τρόπους (φυλακές, ψυχιατρεία κ.λπ.) είτε με λιγότερο επιθετικούς –αλλά όχι λιγότερο εξαναγκαστικούς– μέσω πολιτισμικών αξιών, κανόνων και δεσμεύσεων. Έτσι, η πειθάρχηση του σώματος μέσω lifestyle φαίνεται σχεδόν εθελοντική.

19. M. Foucault, 1980, *The History of Sexuality*, vol. I, New York: Random House, σ. 101.

ΟΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ:²⁰ Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Ο μετασχηματισμός του σώματος σε γενικές γραμμές περιλαμβάνει μπάνιο, λούσιμο, καθαρισμό προσώπου, επαλείψεις με κρέμες, γαλακτώματα, λοσιόν στο πρόσωπο και το σώμα, ντύσιμο, μακιγιάζ και αρωματισμό. Η όλη διαδικασία, υπό ομαλές συνθήκες, διαρκεί περίπου δύο ώρες.

Η διαδικασία μετασχηματισμού ξεκινά με τον καθαρισμό του σώματος. Η γυναίκα κάνει μπάνιο κάθε βράδυ πριν από τη δουλειά, προκειμένου να είναι 'καθαρή' και 'φρέσκια' στο μπαρ. Το μπαρ θεωρείται από τις γυναίκες χώρος που βρωμίζει το σώμα και τα μαλλιά, κυρίως λόγω της κάπνας την οποία παράγουν από κοινού άνδρες και γυναίκες καπνίζοντας. Εντούτοις, οι γυναίκες δεν επιλέγουν να πλυθούν γυρίζοντας από το μπαρ στο σπίτι, αλλά το αντίστροφο, φεύγοντας από το σπίτι για το μπαρ. Το μπάνιο θεωρείται αναζωογονητική πράξη από τις

20. Ο M. Foucault (1988) εντοπίζει τέσσερις κύριους τύπους τεχνικών του εαυτού: α) τις τεχνικές παραγωγής, που μας επιτρέπουν να παράγουμε, να μετασχηματίζουμε, να διαχειριζόμαστε πράγματα και καταστάσεις, β) τις τεχνικές συμβολικών συστημάτων, που μας επιτρέπουν να χειριζόμαστε σημεία, σύμβολα, νοήματα, γ) τις τεχνικές εξουσίας, που καθορίζουν τις διαχειριστικές δυνατότητες των ατόμων ή τις υποτάσσουν και δ) τις τεχνικές του εαυτού, που επιτρέπουν στα άτομα να επιδρούν με τους δικούς τους τρόπους σε πολυάριθμες λειτουργίες των σωμάτων, των ψυχών, των σκέψεων και στον τρόπο της ύπαρξής τους ώστε να μετασχηματίζουν τους εαυτούς τους για να πετύχουν κάποιο βαθμό ευτυχίας, καθαρότητας, σοφίας, τελειότητας, αθανασίας. Ωστόσο, ο ίδιος επισημαίνει ότι αυτές οι τεχνικές σχεδόν ποτέ δεν λειτουργούν αυτόνομα παρόλο που κάθε μία σχετίζεται με διαφορετικό τύπο κυριαρχίας.

γυναίκες, που τις 'ξυπνάει' και τις διατηρεί 'φρέσκιες' όλη τη νύχτα. Χρησιμοποιούν μυρωδάτα αφρόλουτρα και τρίβονται με σφουγγάρια 'με μανία', όπως πολλές φορές περιγράφουν. Αντίθετα με τους πελάτες, που μεταφέρουν στο μπαρ μυρωδιές από άλλους χώρους και δραστηριότητες (ταβέρνα, δουλειά, σπίτι), οι γυναίκες μυρίζουν μόνο αρώματα και σαπούνια. Χρησιμοποιούν πολλά αποσμητικά, για τις μασχάλες, για τα πόδια, για το σώμα. Το μπάνιο ακολουθεί περιποίηση του σώματος με κρέμες ενυδάτωσης, λοσιόν και πλήθος άλλων καλλυντικών σκευασμάτων. Τα καλλυντικά δεν χρησιμοποιούνται μόνο πριν από τη δουλειά, για να καλλωπίσουν το δέρμα του προσώπου και του σώματος, αλλά και μετά, για να αποκαταστήσουν τη φθορά που υφίσταται από τον καλλωπισμό.

Αφού ολοκληρωθούν οι καλλυντικές παρεμβάσεις αρχίζει σταδιακά το ντύσιμο. Πρώτα τα εσώρουχα και το καλσόν, μετά η φούστα (ή το παντελόνι). Εμβόλιμα στη διαδικασία του ντυσίματος ξεκινά και η διαδικασία του μακιγιάζ. Το βάψιμο του προσώπου κατέχει σημαντική θέση στην προετοιμασία και χωρίζεται σε δύο φάσεις. Η μία είναι η προκαταρκτική, με τοποθέτηση προϊόντων που δημιουργούν ένα είδος μάσκας, καλύπτουν δηλαδή το πρόσωπο με ένα τεχνητό επίστρωμα. Πρώτα απλώνεται η βάση του make up σε όλο το πρόσωπο και το λαιμό. Στην περιοχή κάτω από τα μάτια τοποθετείται ένα άλλο ειδικό σκεύασμα για να κρύψει τους 'κύκλους', τα εμφανή σημάδια του ξενυχτιού. Από πάνω απλώνεται ένα στρώμα πούδρας, που δεν επιτρέπει στο πρόσωπο να γυαλίζει και να ιδρώνει. Η δεύτερη φάση είναι το ζωγράφισμα του προσώπου: οι γραμμές των χαρακτηριστικών σχεδιάζονται και από πάνω

χρωματίζονται. Τα φρύδια σχεδιάζονται εκ νέου με ειδικά μολύβια και χρωματίζονται για να ταιριάζουν με το χρώμα των μαλλιών, αφαιρούνται τρίχες με τσιμπιδάκια. Τα μάτια και το στόμα αφήνονται για το τέλος, αφού ολοκληρωθεί το ντύσιμο. Το σχήμα των ματιών μπορεί να αλλάξει με τεχνικές μακιγιάζ, ακόμα και το χρώμα αλλάζει με έγχρωμους φακούς επαφής. Χρησιμοποιούνται σκιές και μολύβια που τονίζουν το χρώμα των ματιών, μάσκαρα που γυρίζει, πυκνώνει, μακραίνει τις βλεφαρίδες. Τέλος και το στόμα υπόκειται σε μετατροπές: το περίγραμμά του αλλάζει για να φαίνεται σαρκώδες. Τα χρώματα που κυρίως προτιμώνται είναι όλες οι αποχρώσεις του κόκκινου, από πορτοκαλοκόκκινο, φούξια, έντονο κόκκινο, βαθύ κόκκινο, καφεκόκκινο, μελιτζανί, βουσσινί. Τα ίδια χρώματα χρησιμοποιούνται για να βάψουν τα ζυγωματικά.

Τέλος, η κόμη απασχολεί τις γυναίκες αφού ολοκληρώσουν τις προηγούμενες διαδικασίες. Πολύ συχνά οι γυναίκες αλλάζουν κόμμωση, μήκος, χρώμα, σχέδιο στα μαλλιά τους. Το κομμωτήριο είναι απαραίτητο γι' αυτές τις αλλαγές και το επισκέπτονται πολύ τακτικά (από δύο φορές την εβδομάδα έως μία φορά το μήνα, το αργότερο).

Ολοκληρώνοντας την προετοιμασία οι γυναίκες αρωματίζονται σε όλο το σώμα, στο λαιμό, τα χέρια, την κοιλιά, την ήβη και ανάμεσα στα πόδια, πίσω από τα γόνατα και, τέλος, παίρνουν το άρωμά τους μαζί, για να το χρησιμοποιήσουν ξανά στο μπαρ, στη διάρκεια της νύχτας. Το τελευταίο που φορούν πριν κλείσουν την πόρτα πίσω τους είναι τα παπούτσια με τα ψηλά τακούνια. Παρόλο που συνέχεια παραπονιούνται

για πόνους στα πόδια, με κύριες αιτίες την ορθοστασία και τα παπούτσια, τα τακούνια τους δεν χαμηλώνουν ποτέ.

Οι γυναίκες δεν υφίστανται παθητικά αυτό το τελετουργικό, αντίθετα, είναι οι ίδιες υποκείμενα αυτού: πρόκειται για μια διαδικασία κατά την οποία ο εαυτός μετασχηματίζει τον εαυτό. Προκειμένου να ολοκληρωθεί επιτυχώς, οι γυναίκες χρειάζονται χρόνο, δεξιότητες καθώς και τα απαραίτητα αξεσουάρ. Η διαδικασία του μετασχηματισμού είναι μέρος της δουλειάς και οι δαπάνες για την απόκτηση των ενδυμάτων, αξεσουάρ και καλλυντικών θεωρούνται από τα υποκείμενα επένδυση στην εργασία τους.²¹ Επειδή θεωρείται ότι από το έντονο μακιγιάζ, το ξενύχτι και τους καπνούς το δέρμα του προσώπου κουράζεται, οι γυναίκες ξοδεύουν χρήματα και για την ανακούφιση και την περιποίησή του. Έτσι λοιπόν, οι γυναίκες καταναλώνουν χρόνο και προϊόντα²² για να μετασχηματίσουν τα σώματά τους σε προϊόντα προς κατανάλωση.

Στην εργασία της για την κατανάλωση καλλυντικών προϊόντων, στην Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1990, η Moutsatsos (2001: 67-74) περιγράφει τη χρονοβόρα διαδικασία του καλλωπισμού ως στιγματιστική. Διαπιστώνει ότι αυτή η διαδικασία αποτελεί πεδίο όπου αποκαλύπτεται η σχέση έντασης ανάμεσα στην επιθυμία, τη θηλυκότητα, την εξουσία και την κατανάλωση. Η επιθυμία των γυναικών να δημιουργούν τον εαυτό τους και όχι να δημιουργούνται, να καταναλώνουν και όχι να

21. Παρόμοια παρατήρηση απαντά και στην εργασία της Day (1999).

22. Κατά την περίοδο Φλεβάρη-Απρίλη του 1999, η Νίκη δούλεψε στην επαρχία με κυμαινόμενο μεροκάματο 35-50.000 δρχ. Από τις αποδείξεις που έχει κρατήσει για την Εφορία προκύπτει ότι για αγορές ενδυμάτων και αξεσουάρ (παπούτσια – ρούχα – εσώρουχα) δαπάνησε το ποσό των 497.800 δρχ., και για καλλυντικά 72.600 δρχ.

καταναλώνονται. Με αυτόν τον τρόπο οι γυναίκες/καταναλώτριες έρχονται σε αντίθεση με παραδοσιακές αντιλήψεις της θηλυκότητας και της ταυτοποίησης μέσα από τη συγγένεια, τη μητρότητα και την οικιακότητα (Moutsatsos 2001: 72). Η Μπακαλάκη (1989) διαπιστώνει αντίστοιχα ότι στην εθνογραφία της ελληνικής κοινωνίας της δεκαετίας του 1970, αφθονούν οι αναφορές στην καθαριότητα και τον καλλωπισμό του σπιτιού, ενώ αντίθετα αναφορές στην καθαριότητα και τον καλλωπισμό του σώματος δεν υπάρχουν. «Εναλλακτικές εκφράσεις όπως “ο κόσμος καίγεται και το μουνί χτενίζεται” ή “ο κόσμος καίγεται και η πουτάνα λούζεται” υπονοούν ότι η ενασχόληση με την καθαριότητα του σώματος και τον καλλωπισμό δεν είναι κάτι που χαρακτηρίζει την “τίμια γυναίκα”. Ακόμα, ο χαρακτηρισμός “παστρικιά” δίνεται σε γυναίκες που είναι απλώς ύποπτες για σεξουαλικά παραπτώματα μέχρι “πουτάνες”».

Πράγματι, αν κάποιος φιλοδοξεί να περιγράψει μια μετασχηματιστική διαδικασία οφείλει να διερευνήσει το πριν και το μετά της διαδικασίας.

Όπως είπα και παραπάνω, οι γυναίκες αφιερώνουν κάποιες ώρες της μέρας στη μεταμόρφωση του σώματος, και άρα της ενσώματης παρουσίας τους. Αυτό που θα επιχειρήσω να δείξω σε τούτο το σημείο είναι εκείνο που προηγείται της αλλαγής.

Εκτός από την εικόνα του ‘περιποιημένου’, ντυμένου, βαμμένου, αρωματισμένου, όρθιου σώματος των γνωστών και άγνωστων εργαζόμενων γυναικών στο μπαρ, στη διάρκεια της ίδιας έρευνας βίωσα από κοντά σώματα ξαπλωμένα, αναπαυτικά καθισμένα, ξυπόλυτα, μέσα σε φαρδιά

ρούχα (νυχτικά, πιτζάμες, φόρμες γυμναστικής), άβαφα και αχτένιστα, εκείνες τις ώρες που βρισκόμουν με τις φίλες μου (πληροφορήτριες) στα σπιτία (ή τα δωμάτια των ξενοδοχείων) όπου διέμεναν.

Την πρώτη κιόλας εβδομάδα που εργαζόμουν στο 'Νανά', κάποιο βράδυ που δεν είχε καθόλου δουλειά δυο γυναίκες ζήτησαν από τον Γιάννη να φύγουν (χωρίς το μεροκάματο) και μαζί μ' αυτές κι εγώ. Προθυμοποιήθηκα να τις πάω στα σπιτία τους (μου είχαν πει ότι έμεναν κοντά) με το αυτοκίνητο και εκείνες δέχτηκαν. Στο δρόμο μόνο μου είπαν ότι έμεναν μαζί στο ίδιο σπίτι, εδώ και λίγο καιρό, αλλά δεν ήθελαν να το ξέρει κανείς άλλος από το μαγαζί.

Όταν φτάσαμε στο σπίτι η Άννα άρχισε να απολογείται για την ακαταστασία και με το που μπηκάμε μέσα άρχισε να συμμαζεύει. Χρειάστηκε να της πω πολλές φορές ότι με έφερνε σε δύσκολη θέση έτσι όπως έκανε μέχρι που υποχώρησε και πήγαμε να καθίσουμε στην κουζίνα. Αφού μου πρόσφερε ένα ποτήρι χυμό μου είπε ότι δεν μπορούσε άλλο 'με τα ρούχα της δουλειάς' και μου ζήτησε να της 'επιτρέψω να αλλάξει'. Στο μεταξύ η άλλη γυναίκα έβγαινε από το μπάνιο και ήρθε στην κουζίνα φορώντας τις πιτζάμες της. Στο χέρι της κρατούσε ένα τσαντάκι και έβγαζε από μέσα διάφορα μπουκαλάκια, για να ξεβαφτεί. Σε ελάχιστο χρόνο μπήκε στην κουζίνα και η Άννα, με πιτζάμες και με ένα παρόμοιο τσαντάκι στα χέρια. Έτσι όπως τις είδα σκέφτηκα ότι μάλλον ετοιμάζονταν να κοιμηθούν και έπρεπε να φεύγω. Ήπια μονομιάς το χυμό που είχε απομείνει και σηκώθηκα: «*Άντε κορίτσια να πέσετε για ύπνο, ευχαριστώ για το χυμό, και θα τα πούμε*». «*Ποιος θα πέσει για ύπνο;*» με διέκοψε η Άννα, «*από τις 2.00'; Αν δεν πάει 5.00' [...]. Δεν*

το συζητώ, θα κάτσεις μαζί μας». Δεν πείστηκα, φοβόμουν ότι μου τα έλεγε αυτά από ευγένεια και ξαναδοκίμασα: «*Μα είναι αργά, δεν είναι ώρα για επισκέψεις· εξάλλου φορέσατε τις πιτζαμούλες σας, γιατί να μην πέσετε στα κρεβάτια σας*». Η άλλη γυναίκα πήρε τώρα το λόγο: «*Καλέ, μέσα στο σπίτι έτσι είμαστε, με πιτζάμες, χαλαρές*», και η Άννα συμφώνησε.

Τελικά κάθισα πάλι ενώ η Άννα έβαλε να ζεστάνει νερό για καφέ. Γύρω από το τραπέζι της κουζίνας, με πιτζάμες και άβαφες, μιλούσαν άμεσα για τον εαυτό και τις εμπειρίες τους, όπως ποτέ πριν δεν τις είχα ακούσει μες στο μπαρ – αλλά ούτε και μετά. Η πρώτη ‘αποκάλυψη’ της συγκατοίκησής τους ακολουθήθηκε από μια σειρά ‘αποκαλύψεων’: μου είπαν τα ‘κανονικά’ τους ονόματα, τις ηλικίες τους, η Άννα μου μίλησε για το φίλο της και τα μελλοντικά τους σχέδια, να παντρευτούν και να κάνουν παιδιά. Κάποια στιγμή μου ζήτησε να πάμε στο δωμάτιό της να μου δείξει φωτογραφίες. Καθίσαμε πάνω στο κρεβάτι της, σε ένα δωμάτιο ‘κοριτσίστικο’, γεμάτο από ζωάκια-κουκλάκια και δαντελένια μαξιλαράκια, και ξεφυλλίζαμε άλμπουμ με φωτογραφίες. Η Άννα με το φίλο της στα νησιά, σε διακοπές.

Η εικόνα που είχα από την Άννα στο μπαρ, μιας αγχωμένης και ‘σφιγμένης’ 35άρας γυναίκας, σκαρφαλωμένης σε ψηλά τακούνια, συγκρινόμενη με την εικόνα αυτής της Άννας, μιας κοπέλας καθισμένης σταυροπόδι στο κρεβάτι της, ανάμεσα σε κουκλάκια, να μιλά και να χειρονομεί χαρούμενα και ζωηρά, με μπέρδεψε. Η διαφορά ήταν δραματική. Της είπα τη σκέψη μου και μου απάντησε κουνώντας το κεφάλι: «*Μη με βλέπεις νύχτα, όταν δε δουλεύω είμαι αλλιώς*», και χαμογέλασε με ένα πλατύ χαμόγελο.

Οι περισσότερες γυναίκες που είχα την ευκαιρία να συναντήσω σε μέρη εκτός μπαρ παρατήρησα ότι υιοθετούσαν σπορ ενδυματολογικές επιλογές. Τις έβλεπα να κυκλοφορούν με αθλητικές φόρμες, αθλητικά παπούτσια, μπουφάν κ.λπ., εικόνες που έρχονταν σε δραματική αντίθεση με τη σέξι, επιτηδευμένη εμφάνιση στο μπαρ. Σε σχετικές συζητήσεις υποστήριζαν ότι με αυτά τα ρούχα νιώθουν άνετα και βολικά, νιώθουν το σώμα τους ελεύθερο και χαλαρό. Επίσης είναι ρούχα που φοριούνται παντού –στο δρόμο, την αγορά κ.λπ.– και που επιτρέπουν στη γυναίκα να ντύνεται πολύ γρήγορα.

Ένα άλλο στοιχείο που παρατήρησα και που όλες οι συνομιλήτριές μου επιβεβαίωσαν αφορά στο μακιγιάζ. Όλες δήλωσαν κατηγορηματικά ότι δεν βάφονται ποτέ το πρωί. Μόνο το βράδυ και μόνο για δουλειά. Απορούσαν δε με τις γυναίκες που εργάζονται σε πρωινές δουλειές και *«ξυπνούν από τα χαράματα για να βαφτούν και να φτιάξουν το μαλλί»*. Η Άντζελα συστηματικά αναφερόταν καροϊδευτικά στη μητέρα της, που: *«πρώτη [της] δουλειά το πρωί είναι να βάλει κραγιόν, άρωμα, και να βουρτσώσει το μαλλί, να μην πετάει τρίχα»*.

Το περιστατικό που θα αφηγηθώ στη συνέχεια συνέβη στο σπίτι της Κορίνας, κάποιο βράδυ που γιόρταζε τα γενέθλιά της. Η κουμπάρα της –τραγουδίστρια επί σειρά ετών και ‘κονσοματρίς’– ήρθε ντυμένη με ταγιέρ –η φούστα μίνι–, ψηλά τακούνια, έντονα μακιγιαρισμένη και με τα μαλλιά της μπουκλές που έπεφταν στους ώμους. Κάποια στιγμή έφυγε από το σαλόνι όπου καθόμασταν όλες οι υπόλοιπες και, ύστερα από

αρκετή ώρα, εμφανίστηκε πάλι λέγοντας: «Έφυγε η Αναΐς και ήρθε ο Παναής». Στο διάστημα της απουσίας της είχε αλλάξει ρούχα και είχε φορέσει μία αθλητική φόρμα, αθλητικά παπούτσια, είχε ξεβαφτεί και είχε μαζέψει τα μαλλιά της σε έναν πρόχειρο κότσο στην κορυφή του κεφαλιού. Επιπλέον είχε φορέσει κι ένα ζευγάρι γυαλιά μυωπίας. Το οχόλιο με το οποίο συνόδευσε τη νέα της εμφάνιση παραπέμπει σε ένα γνωστό ανέκδοτο, σύμφωνα με το οποίο: Κάποιος φορτηγατζής παίρνει από το δρόμο μία πολύ προκλητική και σέξι γκόμενα που κάνει οιοστόπ. Αφού κάθεται δίπλα του τον ρωτάει πώς τον λένε. «Τόλη από το Αποστόλης», της απαντά και τη ρωτάει με τη σειρά του το δικό της όνομα. Κι εκείνη απαντά: «Αναΐς από το Παναής».

Η άμεση αναφορά στο ανέκδοτο με την τραβεστί σχολιάζει την προηγούμενη εμφάνισή της –ταγιέρ, ψηλά τακούνια, μακιγιάζ, λυτά μαλλιά– με όρους παρενδυσίας.²³ Αντιλαμβάνεται, δηλαδή, την

23. Μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για την παρενδυσία (drag) και το συσχετισμό με την επιτελεστικότητα του κοινωνικού φύλου γίνεται στο McNeal (1999). Στο κείμενο αυτό ο συγγραφέας διερευνά τον κινητοποιητικό ρόλο της αμφισημίας στη γένεση και αναπαραγωγή της τελετουργίας της drag επιτέλεσης, αντλώνοντας υλικό από την επιτόπια παρατήρηση σε κάποιο καμπαρέ στην Ατλάντα της πολιτείας Τζόρτζια. Το drag είναι ένας γενικός όρος των γκέι που χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με τις δραστηριότητες της δια-φυλετικής μίμησης (cross gender impersonation), ενώ πρωτοεμφανίστηκε τον 19ο αιώνα προκειμένου να περιγραφούν τα μεσοφύρια που φορούσαν άνδρες ηθοποιοί που έπαιζαν γυναικείους ρόλους στο θέατρο. Στηρίζεται στις υπερβολικές καρικατούρες που σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία των φύλων ταυτίζονται με τη γυναικεία φύση, οι οποίες προκαλούν γέλιο στο γκέι ακροατήριο. Το drag υπερφωτίζει τις επιτελεστικές όψεις του κοινωνικού φύλου μέσα από την εναλλαγή παρωδίας και ανατροιτής.

Το τελετουργικό του drag έχει θεσμοθετηθεί ως είδος επιτέλεσης σαν απάντηση προς ένα κεντρικό σύστημα αμφισημων υποκειμενικοτήτων των γκέι ανδρών. Η πολιτική συγκρότηση των μοντέλων προκύπτει από την ηγεμονία του ετερο-

προηγούμενη κατάσταση ως πράξη απο-μίμησης της θηλυκότητας.²⁴ Στην απο-μίμηση ελλοχεύει η παρωδία, χωρίς ωστόσο να απειλείται η «φυσικοποιημένη έμφυλη ταυτότητα» (Butler 1990). Ή καλύτερα η ταυτότητα του συγκεκριμένου τύπου θηλυκότητας. Μιας θηλυκότητας που προσανατολίζεται στην προσέλκυση του ερωτικού ενδιαφέροντος των ανδρών. Αντίθετα, σε άλλο πλαίσιο, τη στιγμή που εκείνη θεωρεί ότι πρέπει να νιώσει 'άνετα και βολικά' αυτή η θηλυκότητα είναι ανάρμοστη, αταίριαστη και επιπλέον κουραστική.

κανονιστικού μοντέλου του κοινωνικού φύλου και της σεξουαλικότητας. Οι άνδρες στη διάρκεια της ζωής τους (life course) περνούν σταδιακά από την παράβαση στη συμμόρφωση, μια σύγκρουση που προέρχεται από τη σύγκρουση αρσενικών και θηλυκών αυτο-αναπαραστάσεων. Το drag είναι ένας γενικός όρος των γκέι που χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με τις δραστηριότητες της δια-φυλετικής μίμησης (cross gender impersonation), ενώ πρωτοεμφανίστηκε τον 19ο αιώνα προκειμένου να περιγραφούν τα μεσοφύρια που φορούσαν άνδρες ηθοποιοί που έπαιζαν γυναικίους ρόλους στο θέατρο. Στηρίζεται στις υπερβολικές καρικατούρες που σύμφωνα με την κοινωνία ταυτίζονται με τη γυναικεία φύση, οι οποίες προκαλούν γέλιο στο γκέι ακροατήριο.

Το drag υπερφωτίζει τις επιτελεστικές όψεις του κοινωνικού φύλου και είναι εναλλασσόμενα ανατρεπτικό και σατιρικό.

24. Εδώ αναφέρομαι στην εννοιολόγηση της απο-μίμησης όπως την αναλύει η J. Butler στο βιβλίο της *Gender Trouble: Feminism and the subversion of identity* (New York, London: Routledge, 1990). Το βασικό επιχείρημα που συζητά είναι ότι οι φυσικοποιημένες έμφυλες ταυτότητες δεν είναι παρά η επαναλαμβανόμενη απο-μίμηση φανταστικών προτύπων. Η φυσικοποίηση των έμφυλων ταυτοτήτων δεν είναι παρά η επιβολή της κυρίαρχης, ετεροφυλόφιλης αναπαραγωγικής κανονικότητας (heteronormativity). Μέσα από πρακτικές ενσυνείδητης εναλλακτικής επιτέλεσης η συγγραφέας ανιχνεύει τις δυνατότητες της πολιτικής για ανατροπή και υπέρβαση της κανονικότητας.

ΤΑ ΔΥΟ ΣΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΤΖΕΛΑΣ: ΤΟ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΩΤΙΚΟ/ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟ

Η αντίστιξη ανάμεσα στο προκλητικό σεξουαλικό/ερωτικό σώμα και το αναπαραγωγικό κυριάρχησε και στην κατασκευή του πορνικού σώματος. Σύμφωνα με τη Bell (1994: 40-72), το σώμα της πόρνης χαρτογραφήθηκε ως διακριτό στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Ο κυρίαρχος λόγος, δηλαδή ο αστικός επιστημονικός²⁵ (βλ. νομικός, ιατρικός και ψυχιατρικός) λόγος για την πορνεία, ως μέρος ενός ευρύτερου λόγου²⁶ για τη σεξουαλικότητα, χώρισε το θηλυκό σώμα σε δύο διακριτά μεταξύ τους σώματα: το αναπαραγωγικό σώμα της ‘κανονικής’ σεξουαλικότητας και το μη αναπαραγωγικό σώμα της παρέκκλισης, της ανωμαλίας, της πορνείας. Η ‘διόρθωση’ αυτής της εικόνας του σεξουαλικού γυναικείου σώματος επιτελείται μόνο μέσα από την επικράτηση του άλλου σώματος: του αναπαραγωγικού.²⁷

25. Από την πληθώρα των κειμένων η Bell επιλέγει και εξετάζει κάποια αντιπροσωπευτικά, μεταξύ των οποίων το κείμενο του A. Parent-Duchatelet, 1836, *De la prostitution dans la ville de Paris*, την εργασία του οποίου θεωρεί το πρωτότυπο της παραγωγής γνώσης στον 19ο αι. Σύμφωνα με τον Corbin (1990), η επιρροή του κειμένου ήταν αποφασιστική τόσο για την κοινωνική κατασκευή της πόρνης όσο και για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ίδιων των πορνών. Στο ίδιο μοτίβο κινείται και η Walkowitz (1980), που ισχυρίζεται ότι η μελέτη του A. Parent-Duchatelet χρησιμοποιήθηκε ως μοντέλο για την έρευνα της πορνείας στη Βρετανία από το 1840 ως το 1880 (Bell 1994: 45).

26. Ο Foucault (*Η ιστορία της σεξουαλικότητας. Η χρήση των απολαύσεων*, εκδ. Ράππα, 1989, σ. 11) θεωρεί τον 19ο αιώνα ως την εποχή κατά την οποία ο όρος ‘σεξουαλικότητα’ εμφανίζεται και αρχίζει να αποτελεί περιοχή λόγου (discursive domain).

27. Στο πλαίσιο της ελληνικής και της μεσογειακής εθνογραφίας του αγροτικού χώρου «το γυναικείο σώμα γενικά θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει το αντίθετο της αρετής

Στην προσπάθειά μας να καταγράψουμε την ιστορία της ζωής της Αντζελας, η αφηγήτρια κι εγώ σκοντάφταμε στα ‘κενά μνήμης’ της. Πολύ συχνά ‘μπερδευόταν’, ‘δεν θυμόταν’. «Ποιος ο λόγος να τα θυμάμαι;» αναρωτιόταν, υπονομεύοντας την προσπάθεια που εγώ, κυριευμένη από το άγχος και την απειρία, αντιλαμβανόμουν ως μια λεπτομερή εξιστόρηση. Τέλος πάντων, κατορθώσαμε να καταλήξουμε, ύστερα από πολλές συναντήσεις, σε κάποιο κείμενο από το οποίο λείπουν αρκετά ‘κεφάλαια’. Αυτό όμως που μου προκάλεσε κατάπληξη ήταν η λεπτό προς λεπτό, αναλυτικότερη αφήγηση της εμπειρίας του τοκετού της:

«[...] και ξαφνικά με πιάσανε οι πόνοι, πήρα ένα ταξί και πήγα στο νοσοκομείο. Και πήγα και γέννησα [...] πήγα με το ταξί στο δημόσιο νοσοκομείο της Αμαλιάδας με τρομερούς πόνους, ανά μία ώρα. Πήγα στο γιατρό, μου έκαναν υπέρηχους, με κοίταξε από κάτω, και μου λέει “Εχεις κάνει διαστολή δίφραγγο, τάληρο μάλλον”, και μου λέει “να μείνεις μέσα”. Του λέω ότι δεν έχω πάρει ούτε πράγματα ούτε τίποτα, του λέω “Πότε θα γεννήσω;”. Μου λέει: “Δεν ξέρω, αυτό θα φανεί από το παιδί. Αν είναι μεγάλο θα αργήσει να κατέβει προς τα κάτω. Μπορεί να γεννήσεις και τη Δευτέρα”. Του λέω: “Καλά, θα πάω σπίτι και θα κάτσω, κι αν συμβεί τίποτα θα έρθω”. Μου λέει: “Καλύτερα να καθίσεις εδώ πέρα, να και δε θα γεννήσεις αμέσως, και τα νερά να σπάσουν θέλεις 2-3 ώρες”. Το παιδί ήταν 3.950 γρ., φαντάσου. Γυρνάω σπίτι, κάνω κάτι δουλειές, και κοιμάμαι [...] ξυπνάω το πρωί, σηκώνομαι και ήθελα φακές. Μαγειρεύω φακές και τρώω ενάμισι πιάτο με

και της αγνότητας, ή, στην καλύτερη περίπτωση, αποτελεί μία αμφίσημη και προβληματική κατηγορία, που συνενώνει την ιερότητα που αποδίδεται στο σώμα της Μητέρας με τη μακαριότητα του σώματος της πόρνης» (Μπακαλάκη 1989: 44).

φωμιά και τέτοια. Μετά τις φακές ήθελα να κατουρήσω. Και πάω τουαλέτα κι όπως κατεβάζω το βρακί μου με πιάνει ένας σφάχτης κι εκεί έμεινα, και κατουρήθηκα. Ήθελα πολύ να κατουρήσω και κατάλαβα ότι δεν ήταν τα νερά, ήταν κάτουρο, κίτρινο. Δεν είχαν σπάσει τα νερά. Μου κράτησε ο πόνος αυτός 3-4 λεπτά, ώρα πολλή. Σηκώνομαι πάνω. Ως που να συνέλθω, πάω φοράω ένα βρακί, σκουπίζω τα πόδια μου και κάθομαι στην πολυθρόνα να συνέλθω, με ξαναχιτυπάει ο πόνος. [...] και πάω στο νοσοκομείο και μου είπε ότι θα μου σπάσουν τα νερά και θα γεννήσω. Έκατσα, περιφερόμουν στους διαδρόμους, πάω στο γιατρό, λέω “Να καπνίσω κάνα τσιγάρο;” Μου ‘λεγε όλο “αργότερα, αργότερα” [...] έπινα υγρά πολλά, νερά και τέτοια [...] ε, κάποια στιγμή, έπεσα στο κρεβάτι. Είχα πόνους. Κατά τις 10.00’ μ.μ. με χτύπησαν οι πόνοι ανά δίλεπτο. Και στις 3.00’ η ώρα το πρωί σπάνε τα νερά και με χτύπαγαν οι πόνοι ανά λεπτό. Με ξυρίσανε, μου βάλανε τους ορούς [...] πριν μπω στο χειρουργείο, κάπνισα δυο τσιγάρα. Είχα πόνους ανά λεπτό. Για τρεις ώρες. Δηλαδή την Παρασκευή ανά μία ώρα, το Σάββατο ανά εικοσάλεπτο, και μετά ανά τριλεπτο για πολλές ώρες. Αλλά όταν με χτύπησαν ανά ένα λεπτό δε μπορούσα να αναπνεύσω καθόλου. Στις επτά το πρωί γέννησα».

Νωρίτερα στην αφήγηση, όταν διαπιστώνει την εγκυμοσύνη, η Αντζελα ‘ακούει’ το σώμα της, ‘ψυχολογικώς καταλαβαίνει (την εγκυμοσύνη)’:

«Έχω καθυστέρηση 10 ημερών και ξέρω ότι είμαι έγκυος, δεν υπάρχει περίπτωση, γιατί πριν μείνω έγκυος είχα πάει στο γυναικολόγο, είχα κάνει τεστ Παπ[–ανικολάου], με είχε κοιτάξει και ήμουνα καλά και μου είπε κιάλας να προσέχω [να μη μείνει έγκυος]! Λοιπόν, και καλιάζει σε μικρό χρονικό διάστημα να μείνω έγκυος. Εκείνο τον καιρό είχα σταθερή περίοδο, 18 του μήνα, ούτε 16 ούτε 17. Κι έχω 10 μέρες καθυστέρηση και καταλαβαίνω αμέσως ότι είμαι έγκυος, ψυχολογικώς το κατάλαβα [...]».

Τα παραπάνω ζητήματα, της εγκυμοσύνης και του τοκετού, συχνά επανέρχονταν στις μεταξύ μας συζητήσεις και θεωρώ ότι συνδέονται με ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο, αυτό της συναισθηματικής βίωσης του εαυτού της Άντζελας. Δεν θα με απασχολήσει περισσότερο η κρίση της ότι η απόκτηση ενός παιδιού ήταν μία από τις ελάχιστες ‘αληθινές στιγμές’ στη ζωή της, του πρώτου ‘πράγματος που (της) έδωσε συναισθήματα’. Εκείνο που αξίζει να τονιστεί είναι η διάσταση που υπάρχει ανάμεσα σ’ αυτές τις σωματικά βιωμένες εμπειρίες και σε άλλες στο μπαρ,²⁸ όπου ο ενσώματος εαυτός ‘γίνεται ξύλο’, δεν ‘νιώθει τίποτα’. Αυτές οι επισημάνσεις διατυπώθηκαν από την Άντζελα στο πλαίσιο μιας συζήτησης με αφορμή το παρακάτω περιστατικό:

Ένα βράδυ, σε κάποιο μπαρ στην Ιεράπετρα της Κρήτης, η Άντζελα, εγώ και μια άλλη γυναίκα καθίσαμε μαζί με πελάτες σε απομονωμένο τραπέζι, σε ένα πολύ σκοτεινό σημείο του μαγαζιού. Πριν καλά καλά παραγγείλουν οι πελάτες τα ποτά τους και ενώ οι μεταξύ μας κουβέντες δεν είχαν ξεπεράσει την εισαγωγική ερώτηση ‘πώς σε λένε’, αυτός που καθόταν δίπλα στην Άντζελα άπλωσε το χέρι του, το πέρασε μέσα από το σακάκι της (από μέσα φορούσε μόνο το σουτιέν της) και της έπιασε το στήθος. Η Άντζελα έμεινε ακίνητη, μου φάνηκε ότι η έκφραση του προσώπου της άλλαξε στιγμιαία, και παράγγειλε αμέσως ένα ‘διπλό’ ποτό στη σερβιτόρα που εκείνη τη στιγμή ‘έπαιρνε την παραγγελία’. Αξίζει να

28. Η σωματική εμπειρία είναι στενά συνδεδεμένη με το πολιτισμικό νόημα (Csordas 1994: 17). Έτσι ο πόνος του τοκετού σχετίζεται με τη θετική εμπειρία της μητρότητας. Αντίθετα, στο μπαρ η σωματική/αισθητηριακή αδρανοποίηση είναι η ενσωμάτωση της αντίληψης που θέλει διαχωρισμένη τη σεξουαλική εργασία από την

σημειωθεί ότι οι υπόλοιπες γυναίκες παραγγείλαμε ‘μονά’ ποτά – όπως συνηθίζεται για τον πρώτο γύρο του κεράσματος.

Εδώ νομίζω ότι ανακύπτουν δύο ζητήματα, που σχετίζονται βέβαια μεταξύ τους. Το πρώτο αφορά στα εκ των υστέρων σχόλια της Άντζελας με αφορμή τη δική μου παρατήρηση/ερώτηση: «*Μου φάνηκε ότι άλλαξε η έκφραση στο πρόσωπό σου, τι ένιωθες εκείνη τη στιγμή;*» Μου απάντησε λοιπόν ως εξής: «*Σαν έπιπλο. Κολόνα. Τίποτα. Παγώνεις. Γίνεσαι ξύλο*».

Η απάντηση οργανώθηκε σε κοφτές παραταγμένες λέξεις (αντιπαράβαλε με λεπτομέρειες τοκετού). Έπιπλο, δηλαδή αντικείμενο. Ή μία κολόνα.²⁹ Η κολόνα συνειρμικά παραπέμπει σε ένα υλικό ‘σκληρό’, το μάρμαρο. Και συνεχίζει με τη μονολεκτική περιγραφή της κατάστασης κατά την οποία *παγώνεις* (γίνεσαι παγοκολόνα), *γίνεσαι ξύλο* (ξύλινο έπιπλο), μια διαδικασία αντικειμενοποίησης που επιβάλλει ο εαυτός στον εαυτό (παρόμοια με την προηγούμενη αντικειμενοποίηση-εμπορευματοποίηση). Μια διαδικασία που φέρνει στην επιφάνεια ένα άλλο σώμα, ένα σώμα χωρίς τις αισθητηριακές του αντιδράσεις, χωρίς αισθήσεις.

Ανάλογες ερμηνείες επιδέχεται και η δήλωση πολλών εργαζομένων ότι «*Εκεί μέσα σε βλέπουν σαν ένα κομμάτι κρέας*». Το κρέας παραπέμπει σε κάτι νεκρό, ζώδες, κομματιασμένο, προς κατανάλωση, σε αντίθεση με τη σάρκα, η οποία αναφέρεται στο ιερό σώμα του Χριστού και είναι

αισθησιακή/αισθητηριακή αντίδραση. Το αναμενόμενο είναι η αντίδραση να είναι αρνητική.

29. Αξίζει να αναφερθούν εδώ και οι συνηθισμένες εκφράσεις –ήδη από την Παλαιά Διαθήκη– για τη γυναίκα του Λωτ, που έγινε ‘στήλη άλατος’, ή για την παγοκολόνα

τυπικά ανθρώπινη και ζωντανή (Carter 1979, όπως παρατίθεται σε Probyn 2000: 71, Παπαγαρουφάλη 2002).

Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι ενώ μιλά για προσωπικές εμπειρίες επιλέγει να τις αφηγηθεί στο δεύτερο ενικό πρόσωπο. Η χρήση του δεύτερου ενικού προσώπου ισοδυναμεί γραμματικά με χρήση του τρίτου ενικού προσώπου. Από προσωπική, η αναφορά γίνεται γενική. Δεν υπάρχει μεμονωμένος ομιλητής, αλλά γίνεται αντιληπτός ως μέρος ομάδας (unindividuated speaker). Η ατομικότητα αποσιωπάται. Έτσι η ομιλήτρια βγάζει τον εαυτό της από την ιστορία που αφηγείται και μιλά εκ μέρους της ομάδας της.

Το δεύτερο ζήτημα που ανακύπτει στο παραπάνω εθνογραφικό παράδειγμα σχετίζεται με την παραγγελία του διπλού ποτού. Το άγγιγμα του στήθους (ειδικά στο χρόνο που έγινε) κόστιζε ένα επιπλέον ποτό. Με άλλα λόγια, η πράξη που αφορά σε συγκεκριμένο μέρος του σώματος έχει το αντίτιμό της.

Ένα ακόμα παράδειγμα που εικονογραφεί τη διατίμηση των μερών του σώματος δίνει η Κορίνα: *«Ο Μ. δεν κέρναγε και σηκωνότανε να φύγει. Ούτε να μιλήσει γούσταρε [...] του 'βαλα κι εγώ το βυζί στη μούρη, γούρλωσε τα μάτια [...] με κέρασε τρία ποτάκια [...] από το τίποτα»*.³⁰

(έκφραση που συνδηλώνει τη συναισθηματική ψυχρότητα), μια όρθια, δηλαδή στημένη επιφάνεια.

30. Η λεκτική ανταλλαγή που γίνεται πρόσωπο με πρόσωπο δεν αποκτά νόημα παρά μόνο μέσα σε ένα ευρύτερο σύστημα, σε ένα τεράστιο επικοινωνιακό περιβάλλον που στηρίζεται στις κινήσεις του σώματος και στα βλέμματα. Χωρίς αυτές τις σιωπηρές ανταλλαγές, ο λόγος θα ήταν βουβός (Kaufmann 1995: 132)· αλλά και η Moore υποστηρίζει ότι: «Το σώμα μπαίνει στη μέση όταν τα λόγια είναι δύσκολο να ελεγχθούν» (1999: 167).

Στις περισσότερες συζητήσεις για τη σεξουαλική εργασία –ας σημειωθεί ότι στο πλαίσιο των συζητήσεων αυτών ο όρος που χρησιμοποιείται είναι ‘πορνεία’ (βλ. κεφάλαιο πρώτο)– έχει υποστηριχθεί ότι στην οικονομικο-σεξουαλική ανταλλαγή δεσμεύεται και ανταλλάσσεται η ολότητα της προσωπικότητας.³¹ Η Tabet (1991) αναφέρει ότι:

«Τίθεται λοιπόν ένα ζήτημα εξαιρετικής σημασίας: τι είναι αυτό που τελικά αγοράζει ο πελάτης όταν πληρώνει την πόρνη, ποια δικαιώματα αποκτά; Είναι ένα κύριο σημείο προκειμένου να ορίσουμε την πορνική σχέση. Η διαχείριση του θέματος ανασύρει την κοινή αναπαράσταση κατά την οποία η πορνεία είναι μια δραστηριότητα όπου η γυναίκα “πουλιέται” ή “πουλάει το κορμί της”. Άρα, τι “αγοράζει” ο πελάτης, τι “πουλάει” ή παρέχει η πόρνη; [*ειδικά στο βαθμό που*] οι παροχές δεν είναι πάντα και μόνο σεξουαλικού τύπου».

31. Από τούτο το σημείο αντλούν τα επιχειρήματά τους οι πολέμιοι της πολιτικής διεκδίκησης των δικαιωμάτων των εργαζομένων στον τομέα σεξουαλικών υπηρεσιών. Τέτοιες θέσεις εντάσσουν τη σεξουαλική εργασία στον όρο-ομπρέλα ‘δουλεία’. Όπως αναφέρει ο Korytoff: «Η επινοημένη πόλωση ανάμεσα σε εξατομικευμένα πρόσωπα και προϊόντοποιημένα πράγματα είναι πρόσφατη και πολιτισμικά μιλώντας εξαιρετική. Οι άνθρωποι έχουν και μπορούν να υπάρξουν ως προϊόντα με αμέτρητους τρόπους σε διάφορες κοινωνίες στην ιστορία, όπως π.χ. σε διάφορους θεσμούς καταχωρημένους στον όρο ομπρέλα “δουλεία”. [...] Η προϊόντοποίηση των ανθρώπινων δυνατοτήτων (εργασία, διανοήση, δημιουργικότητα, προσφάτως ανθρώπινα όργανα, η θηλυκή αναπαραγωγική ικανότητα, τα ωάρια) προκαλεί μια πολυετή ηθική ανησυχία ανεξάρτητα από την ιδεολογική τοποθέτηση του εκάστοτε διανοητή. Ένα ηθικό βάρος που πηγαίνει πίσω στο ζήτημα της δουλείας, όπου η δουλεία εκφράζεται ως η ακραία μορφή προϊόντοποίησης της ολότητας της προσωπικότητας». Σχετική είναι και η συζήτηση περί θυματοποίησης των γυναικών στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Σε κάποιες περιπτώσεις όμως, η ανταλλαγή διασαφηνίζεται και, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο γάμο,³² δεν αφορά στο σύνολο των δυνατοτήτων των γυναικών (αναπαραγωγή, εργασία, σεξουαλικότητα) αλλά ειδικά στη σεξουαλικότητα.³³

Στην προαναφερθείσα εργασία, η Tabet παραθέτει αποσπάσματα συνεντεύξεων με γυναίκες που εργάζονται στον τομέα παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών στην Ευρώπη –στην Ιταλία, συγκεκριμένα–, που διαφωτίζουν τούτη την προβληματική. Θεωρώ ότι μερικά από αυτά είναι πολύ σημαντικά και για το λόγο αυτό τα παραθέτω με τη σειρά μου.

Σύμφωνα με την Pia Covre,

«Όταν μπαίνεις στην πορνεία, ιδίως όταν είσαι νέα και χωρίς κάποιον να σε καθοδηγεί, στην αρχή νομίζεις –όπως όλες οι γυναίκες– ότι ο άνδρας που σε πληρώνει κατ' επέκταση σε έχει στη διάθεσή του. Για τη νεαρή πόρνη ή για τη νέα στο επάγγελμα, δημιουργούνται τεράστια προβλήματα και δεν γνωρίζεις τα όριά τους. Αργότερα, μαθαίνεις γρήγορα ότι κάθε πράγμα έχει τιμή κι ότι είσαι εσύ αυτή που καθορίζει τα όρια και τις τιμές για όλα τα πράγματα. Πας εκεί, εσύ καθορίζεις μια τιμή».

Σύμφωνα με την Carla Corso,

32. Ένα γεγονός από το οποίο πρέπει να ξεκινήσει κανείς είναι ότι ο τρόπος της διαπραγμάτευσης της πληρωμής εγκαθιστά τις διαφορετικές κατηγορίες των σχέσεων και ακολούθως ταξινομεί τις ποιότητες των γυναικών ανάλογα με τον τύπο της σχέσης στην οποία συμμετέχουν.

33. Αλλού, ωστόσο, εντοπίζεται αυτό το είδος της διαθεσιμότητας, μια πράξη ολοκληρωτική για το σώμα, για παράδειγμα στις πορνικές σχέσεις στη Γιαούντε, στο Καμερούν. Όπως αναφέρει η Songue (1986: 55): «Ο πελάτης που πληρώνει τις υπηρεσίες μιας πόρνης αποκτά δικαίωμα χρήσης· σε όλο το Καμερούν οι ταρίφες δεν είναι κωδικοποιημένες ως προς την ειδική παροχή με τη λεπτομέρεια που ισχύει στην Ευρώπη».

«Ακόμα και για τις ελάχιστες επιπλέον παροχές οφείλεις να πάρεις περισσότερα: αν θέλουν να δουν το στήθος σου πρέπει να πληρωθείς περισσότερα, αν θέλουν να το φιλήσουν, πρέπει να πληρωθείς περισσότερα, κ.λπ., γιατί όλα αυτά έχουν μια τιμή. Εάν πρέπει να καθίσεις μαζί του δέκα λεπτά ακόμα γιατί σου διηγείται τα προβλήματα που έχει με τη γυναίκα του, πρέπει να σου πληρώσει περισσότερα από την ταρίφα που εσύ [...]. Πρέπει να είμαστε ιοχυρές προσωπικότητες» (Carla Corso, Ρώμη 1986).

Από την άλλη μεριά όμως –λαμβάνοντας υπόψη και τα όσα αναφέρθηκαν για την αρνητική βίωση της σωματικής επαφής– μπορεί να ιοχυριστεί κανείς ότι «στο γεγονός της λήψης απόφασης κάποια μέρη του σώματος και κάποιες χειρονομίες δεν εμπλέκονται στη σχέση/επαφή. Το πιο συχνά αναφερόμενο παράδειγμα είναι αυτό της άρνησης των γυναικών να φιλούν τους πελάτες στο στόμα, αλλά και της χρήσης του προφυλακτικού ως ορίου ανάμεσα στον πελάτη και στην εργαζόμενη».³⁴ Αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ του εαυτού και της εργασίας εκφράζει, επίσης, συχνά μία άρνηση και μια αποδοκιμασία αυτής της εργασίας βιωμένη ως αντίδραση, είτε η εργασία επιβάλλεται από τις συνθήκες της ζωής (ανεξάρτητη εργαζόμενη) είτε επιβάλλεται και επιτηρείται από τρίτους. Τούτη η αντίδραση μπορεί να αντανακλά μια εσωτερίκευση της ηθικής καταδίκης ή ακόμα την κοινή αποσιροφή πολλών γυναικών για μέρη και λειτουργίες του ανδρικού σώματος (την εκοπερμάτιση, για παράδειγμα).

34. Βλ. Day (1992). Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι τόσο το προφυλακτικό όσο και τα μέρη του σώματος που συμμετέχουν ή όχι στη σεξουαλική συνάντηση ορίζουν τύπους σχέσεων (ερωτικός σύντροφος/πελάτης) αλλά και ζών (ιδιωτική/επαγγελματική) των γυναικών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

‘ΚΑΥΛΑΝΤΑ’ ΚΑΙ ‘ΚΑΨΟΥΡΑ’: ΟΨΕΙΣ ΜΙΑΣ ΕΡΩΤΙΚΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις αρχές του αιώνα, ο Simmel υποστήριζε ότι: «Μόνο οι χρηματικές συναλλαγές έχουν το χαρακτήρα μιας καθαρά στιγμιαίας σχέσης, η οποία δεν αφήνει κανένα ίχνος, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της πορνείας. Δίνοντας χρήματα κάποιος αποσύρεται ολοκληρωτικά από τη σχέση [...]. Τα χρήματα και μόνο μπορούν να αποτελέσουν το κατάλληλο ισοδύναμο της στιγμιαίας κορύφωσης και της εξίσου στιγμιαίας ικανοποίησης του είδους της επιθυμίας που εξυπηρετείται από τις πόρνες, γιατί τα χρήματα δεν δημιουργούν κανένα δεσμό» (όπως παρατίθεται στο Wardlow 2001).

Έχει υποστηριχθεί από πολλούς ότι η εμπορευματοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας στη σεξουαλική εργασία (πορνεία) απομακρύνει τα υποκείμενα από ρομαντικές και διαρκείς κοινωνικές σχέσεις.¹ Με άλλα λόγια, στη Δύση η σεξουαλική εργασία ενσωματώνει την αγωνία για την εμπορευματοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων. Σ’

1. Στο πρώτο κεφάλαιο προσπάθησα να σκιαγραφήσω τις βασικές θέσεις αναλυτριών όπως η Pateman και η MacKinnon για την εμπορευματοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας στην πορνεία, καθώς και τον αντίλογο στις θέσεις αυτές.

αυτό το πλαίσιο οι πόρνες αντιπροσωπεύουν την πιθανότητα ενός κόσμου στον οποίο όλες οι σχέσεις θα είναι λειτουργικές και διαμεσολαβημένες από το χρήμα. Αυτή η αναπαράσταση της σεξουαλικής εργασίας έχει κατηγορηθεί για εθνοκεντρισμό, καθώς θεωρήθηκε ότι απορρέει από τις δυτικές προκαταλήψεις που αφορούν στη διάκριση ανάμεσα στην αυθεντική ρομαντική αγάπη και σε αργυρώνητες, συναισθηματικά αδιάφορες σχέσεις (Dirasse 1991). Κατά τη δυτική λαϊκή αντίληψη η αγάπη είναι πραγματική μόνο όταν δίνεται δωρεάν· αλλιώς, οι εγχρήματες ανταλλαγές, εξ ορισμού, απογυμνώνονται από κάθε συναισθηματική ποιότητα.

Η πρόταση του Simmel περί «στιγμαίας ικανοποίησης της επιθυμίας» θεωρώ ότι υπονοεί κάτι περισσότερο για την ίδια την επιθυμία. Η επιθυμία εκλαμβάνεται ως στιγμαία και ταυτίζεται με την ικανοποίησή της. Η πρόταση αυτή παραπέμπει στην εξαπλουστευμένη αντίληψη κατά την οποία η ανδρική σεξουαλική επιθυμία ισοδυναμεί με τη στιγμαία αποφόρτιση (εκσπερμάτιση). Τα κίνητρα αυτού που αναζητά τη σεξουαλική υπηρεσία σχετίζονται περισσότερο με μία βιολογική ανάγκη –κοινή σε όλους τους άνδρες– και λιγότερο με την ειδική συναισθηματική κατάσταση του καθενός. Ωστόσο, προτιμήσεις, διαβαθμίσεις, τρόποι πρόκλησης αλλά και ικανοποίησης αποσιωπώνται από αυτή την οπτική.

Έχω ήδη εντοπίσει (βλ. κεφάλαιο τέταρτο) και αναλύσει τον τρόπο διαχείρισης της πολιτισμικά μη ανεκτής ανάμειξης του χρήματος στις

διαπροσωπικές σχέσεις στο μπαρ, δηλαδή το μετασχηματισμό μιας εγχρήματης ανταλλαγής σε σχέση συμποσιασμού και συντροφικότητας με τη μεσολάβηση του κώδικα του 'κεράσματος'. Αμέσως μετά εξέτασα έναν άλλο μετασχηματισμό, που αφορά στην εικόνα και την εμφάνιση των εργαζομένων στο μπαρ και περιλαμβάνει τη συμβολική εγγραφή των αναπαραστάσεων της γυναικείας σεξουαλικότητας στο παρουσιαστικό τους, με χρήση συμβόλων 'θηλυκότητας'. Οι μετασχηματισμένες εικόνες των εργαζόμενων γυναικών ως αναπαραστάσεις σεξουαλικών σωμάτων εμπορευματοποιούνται και προσφέρονται προς κατανάλωση στους άνδρες-πελάτες στο μπαρ.

Σε τούτο το κεφάλαιο θα εξετάσω δύο διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές όψεις της ανδρικής ερωτικής επιθυμίας στο μπαρ και θα προσπαθήσω να δείξω ότι η ανάμειξη χρημάτων και ερωτικής επιθυμίας δεν είναι ανέφικτη. Αντίθετα, μέσα από τη σπατάλη του χρήματος αναδεικνύεται ο συναισθηματικός χαρακτήρας της συνεύρεσης ανδρών και γυναικών στο μπαρ.

«ΟΙ ΑΝΔΡΕΣ ΕΡΧΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΜΠΑΡ ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΥΛΑΝΤΙΣΟΥΝ»: ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΔΡΙΚΗ ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ

Ο κύριος Γιώργος μπήκε στο 'Νανά' λίγο μετά τις 11.00' μ.μ., όπως συνήθιζε. Παράγγειλε το ουίσκι του με ένα παγάκι και κάλεσε όλες τις γυναίκες που στέκονταν όρθιες πίσω από την μπάρα και τις κέρασε από ένα ποτό. Όλες μαζεύτηκαν μπροστά του, κάποιες του μιλούσαν, εκείνος

έλεγε ένα ανέκδοτο και γελούσαν όλοι μαζί (*«Μα τι ωραία που τα λες, Γιώργο»*), κάποιες κουνιούνταν σαν να χόρευαν. Ο κύριος Γιώργος τις κέρασε πάλι όλες από ένα ποτό και ζήτησε από τον d.j. να του παίξει το αγαπημένο του τραγούδι. Στα πρώτα ακόρντα σηκώθηκε, άνοιξε τα χέρια του, έσκυψε το κεφάλι και άρχισε να χορεύει με αργά και συρτά βήματα ένα ζεϊμπέκικο. Κάποιες τον ακολούθησαν έξω από την μπάρα και, μαζί μ' αυτές που παρέμειναν στη θέση τους, κρατούσαν το ρυθμό με παλαμάκια. Όση ώρα χόρευε τον επευφημούσαν φωνάζοντας αρκετές φορές *«Γεια σου, Γιώργο, άρχοντα»*. Όταν το τραγούδι τελείωσε όλες τον χειροκρότησαν δυνατά και εκδήλωναν το θαυμασμό τους για τον *«καταπληκτικό, λεβέντικο, αρχοντικό»* τρόπο με τον οποίο χόρευε. Εκείνος ξανακάθισε στο σκαμπό του και χαμογελώντας είπε: *«Όσα ποτά κερνάω τόσα παλαμάκια ακούω»*. Παράγγειλε το δεύτερο –και τελευταίο– ποτό του και κέρασε έναν ακόμα γύρο όλες τις γυναίκες.

Ο κύριος Γιώργος στα πενήντα του, πολιτικός μηχανικός, εργαζόταν ως εργολάβος δημοσίων έργων, ήταν παντρεμένος και είχε δυο παιδιά που σπούδαζαν. Στο μπαρ ερχόταν μία με δύο φορές την εβδομάδα, άλλοτε μόνος του και άλλοτε με παρέα. Συνήθιζε να κερνάει πολλές γυναίκες, να αφήνει μεγάλα φιλοδωρήματα στον d.j. και, ακόμα κι όταν ήταν με παρέα, εκείνος πλήρωνε το λογαριασμό. Ο κύριος Γιώργος θεωρούνταν καλός πελάτης. Κάθε φορά που έμπαινε στο μαγαζί ήταν εξασφαλισμένος ένας μεγάλος λογαριασμός, της τάξης των 25-30 γυναικείων ποτών (30-36.000 δρχ.). Οι γυναίκες έσπευδαν να τον καλωσορίσουν, κάποιες, μάλιστα, έβγαιναν από την μπάρα, τον αγκάλιαζαν και τον φιλούσαν. Ο Γιάννης, το αφεντικό, τον πλησίαζε

χαμογελαστός και ευδιάθετος και του 'πιανε την κουβέντα. Εκείνος, από την πλευρά του, φαινόταν να απολαμβάνει την ξεχωριστή αυτή μεταχείριση και να χαίρεται τα προνόμια που είχε κατακτήσει. Όταν δεν έβρισκε να παρκάρει, ο ίδιος ο Γιάννης φρόντιζε για το αυτοκίνητό του, ενώ ο d.j. θα πήγαινε να του αγοράσει τσιγάρα αν ξέμενε. Του άρεσε να λέει ανέκδοτα και πιο πολύ του άρεσε να γελάει το ακροατήριό του. Του άρεσε, ακόμα, να του λένε ανέκδοτα και ζητούσε από τις γυναίκες να του πουν. Παράγγελλε τα τραγούδια που του άρεσαν, χόρευε στο κέντρο του μαγαζιού, όσο και όποτε ήθελε, ενώ τον συνόδευαν με παλαμάκια οι γυναίκες. Μάζευε όλες τις γυναίκες του μπαρ τριγύρω του και γελούσε ευχαριστημένος με τις φιλοφρονήσεις τους για το ντύσιμό του, το χορό του, το χιούμορ του ή ακόμα για το γουστόζικο μπρελόκ του. Οι γυναίκες τον φλέρταραν λέγοντάς του, μεταξύ άλλων, ότι είναι ο πιο γοητευτικός άνδρας που μπαίνει στο μαγαζί και ότι είναι τυχερές που τις καλεί στην παρέα του. Φρόντιζε κι εκείνος να κάνει φιλοφρονήσεις, να λέει ότι δεν χορταίνει να βλέπει τόσο όμορφες γυναίκες, να ξεχωρίζει της μιας το ντύσιμο, της άλλης τα μάτια, της άλλης το χαμόγελο, της άλλης τα πόδια, της άλλης το ντεκολτέ. Δεν έμενε στο μπαρ περισσότερο από μία, μιάμιση ώρα· ωστόσο, όσο χρόνο βρισκόταν εκεί μονοπωλούσε το ενδιαφέρον και φαινόταν να το απολαμβάνει.

Το παραπάνω παράδειγμα εικονογραφεί τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η ανδρική συμμετοχή στο μπαρ. Το διακριτικό γνώρισμα αυτής της διασκέδασης είναι η παρέα με γυναίκες. Γυναίκες προκλητικά

ντυμένες, έντονα βαμμένες, αρωματισμένες και καλοχτενισμένες βρίσκονται στο μπαρ για να μιλήσουν με τους πελάτες και να τους ακούσουν, να τους θαυμάσουν, να τους κάνουν να χορέψουν και να τραγουδήσουν και να νιώσουν ‘άρχοντες’, ‘ενδιαφέροντες’, ‘γοητευτικοί’ και ‘επιθυμητοί’. Οι υπερβολικές, κάποιες φορές, εκδηλώσεις θαυμασμού αποβλέπουν στο να δώσουν ευχαρίστηση στους αποδέκτες παρά στο να γίνουν πιστευτές.²

Ανεξάρτητα από την οικονομική και κοινωνική τους θέση, όλοι οι άνδρες αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο και απολαμβάνουν την ίδια μεταχείριση στο βαθμό που ‘κερνούν’. Η ιεραρχία του μπαρ δεν λαμβάνει υπόψη τα κοινωνικά κριτήρια: το γόητρο του κάθε πελάτη είναι ευθέως ανάλογο προς το λογαριασμό που πληρώνει φεύγοντας. Όσο μεγαλώνει ο λογαριασμός τόσο μεγαλώνει και το γόητρο, ανεξάρτητα από το επάγγελμα, το μορφωτικό επίπεδο ή τη γενική οικονομική του κατάσταση. Έτσι, ένας εργάτης σε οικοδομές που έχει τελειώσει την τρίτη τάξη του δημοτικού και δαπανά στο μπαρ 30.000 δρχ. είναι ‘άρχοντας’, ενώ ο εργολάβος οικοδομών, με πτυχίο, που πληρώνει 5.000 δρχ. δεν είναι.

Οι γυναίκες θεωρούν πως είναι ‘επαγγελματίες ψυχολόγοι’. Αρκεί να κοιτάξουν τον πελάτη για να καταλάβουν την ψυχολογική του κατάσταση, ακόμα και το χαρακτήρα του. Είναι σε θέση να γνωρίζουν τι

2. Παρόμοιες παρατηρήσεις κάνουν και η Alison (1994) για τα hostess clubs στην Ιαπωνία και η Frank (1998) για τα strip clubs στην Αμερική.

θέλει ο καθένας, κι έτσι μπορούν να του 'φτιάξουν το κέφι'.³ Χωρίς να παραγνωρίζω τη μεγάλη εμπειρία στη συναναστροφή με αγνώστους που έχουν αυτές οι γυναίκες, τείνω περισσότερο να θεωρώ ότι η 'διάγνωση' της ψυχολογικής διάθεσης έγκειται στη σχηματοποίηση 'συμπεριφορικών μοντέλων' στα οποία απαντούν με εξίσου σχηματοποιημένες συμπεριφορές. Όσον αφορά στη γνώση του 'τι θέλει ο καθένας' θα προσπαθήσω να αποδείξω ότι μέσω αυτής αναπαράγονται κυρίαρχες αντιλήψεις και ότι αποθεώνεται η κυρίαρχη σεξουαλική ετεροφυλόφιλη ιδεολογία.

Η κατεξοχήν αντίληψη που κυριαρχεί και αναπαράγεται είναι αυτή σύμφωνα με την οποία οι άνδρες είναι φορείς της σεξουαλικής επιθυμίας και οι γυναίκες τα αντικείμενα αυτής της επιθυμίας.⁴ Η σεξουαλική επιθυμία εννοιολογείται ως γνώρισμα των ανδρών. Ο άνδρας καλείται

3. Εδώ το κέφι έχει την έννοια της ψυχολογικής διάθεσης. Στην ελληνική εθνογραφία το 'κέφι' έχει αναγνωριστεί ως σημαντική πολιτισμική κατασκευή που διαπλέκεται με το κοινωνικό φύλο, τη συγγένεια, την εργασία. Η Cowan (1990: 107) αναφέρει ότι η μεγάλη σημασία της έννοιας του κεφιού έγκειται στις φιλοσοφικές διαστάσεις, και ειδικά αυτές που αφορούν στη συσχέτιση του εαυτού με τους άλλους. Για τους άνδρες στο Σοκό, το 'κέφι' αποτελεί τρόπο δράσης και συναισθήματος μέσω του οποίου τα υποκείμενα εξερευνούν τις εντάσεις και τα όρια των κοινωνικών τους κόσμων [...] και τη σύγκρουση ανάμεσα στην ατομική θέληση και την υποχρέωση προς τη συλλογικότητα. Ο Παπαταξιάρχης γράφει ότι το 'κέφι' για τους Μουριανούς εκφράζει την ιδεατή διάθεση ευχαρίστησης και χαλάρωσης που επιτυγχάνεται όταν οι έγνοιες «εξαφανίζονται» (1991: 170). Το 'κέφι' αντιπαράκειται στην υποχρέωση και στο συμφέρον και αποτελεί βασικό σύμβολο του ανδρισμού. Τέλος, υποστηρίζει ότι το 'κέφι' υιοθετείται από τους άνδρες ως πρόγραμμα δράσης ενάντια στην εργασία, τις οικιακές υποχρεώσεις, τις δοσοληψίες με το κράτος (1991: 172).

4. Όπως έχει διατυπωθεί και από τη McIntosh, «Άνδρες που δεν νιώθουν την επιθυμία για το σεξ καθεαυτό [...] είναι περιφρονητέοι». Στο ελληνικό συμπεριεχόν κάποιος άνδρας που δεν θα εκμεταλλευτεί την ευκαιρία για σεξ με μία γυναίκα θεωρείται 'μαλάκας'. Βλ. Γιαννακόπουλος (1995: 65).

από νεαρή ηλικία να επιβεβαιώνει και να δημοσιοποιεί τον ανδρισμό του μέσα από σεξουαλικές σχέσεις με γυναίκες – μεταξύ άλλων.⁵ Εξάλλου, η δύναμη της σεξουαλικής ανάγκης των ανδρών θεωρείται τόσο μεγάλη, που υποχρεούνται να την ικανοποιήσουν με οποιονδήποτε –πολιτισμικά και κοινωνικά δυνατό– τρόπο.⁶

Σύμφωνα με τον Γιαννακόπουλο, το ανδρικό όργανο θεωρείται η έδρα του αποκλειστικά ανδρικού σεξουαλικού ένστικτου που ονομάζεται 'καύλα'.⁷ Η εννοιολόγηση της ανδρικής σεξουαλικής επιθυμίας ως 'καύλας' συναντάται και στο μπαρ. Όπως λέει ο Γιάννης, ως 'καύλα' ορίζεται η «σωματική αντίδραση ενός άνδρα στο άγγιγμα μιας γυναίκας. Έτσι είναι από τη φύση τους [...] μαλάκες». Η ανδρική φύση ορίζει την επιθυμία ως μηχανική αντίδραση του ανδρικού σώματος στην πρόκληση μιας γυναίκας. Ο Γιαννακόπουλος υποστηρίζει ότι η απόδοση της πρωτοβουλίας σύναψης σεξουαλικών σχέσεων στις γυναίκες αποτελεί μηχανισμό αποσόβησης της ενοχής. Καταλογίζοντας στις γυναίκες την

5. Ο Γιαννακόπουλος (1995, 2001) υποστηρίζει ότι στην ελληνική σεξουαλική κουλτούρα η εννοιολόγηση της σεξουαλικής συμπεριφοράς συνδέεται με τη συγκρότηση μιας έμφυλης ταυτότητας ή, με άλλα λόγια, η υιοθέτηση μιας σεξουαλικής συμπεριφοράς δεν οδηγεί στη συγκρότηση μιας σεξουαλικής αλλά μιας έμφυλης ταυτότητας.

6. Ο Γιαννακόπουλος υποστηρίζει πως, σύμφωνα με την κυρίαρχη σεξουαλική ιδεολογία, η σεξουαλική επιθυμία εννοιολογείται ως ένστικτο. Στην εργασία του (1995) δείχνει πως το σεξουαλικό αυτό ένστικτο και ο διαχωρισμός του ανδρικού σώματος χρησιμοποιείται από τους άνδρες ως στρατηγική πρόσβασης σε ομόφυλες σεξουαλικές πρακτικές χωρίς αυτό να συνεπάγεται την ανάληψη της ταυτότητας του «πούστη/αδελφής».

7. Η «ανδρική» σεξουαλική επιθυμία γίνεται αντιληπτή όχι απλώς ως μία σωματική επιθυμία αλλά ως άμεσο αποτέλεσμα «φυσικών» λειτουργιών, ως μία επείγουσα, πιεστική ανάγκη του σεξουαλικού οργάνου. Κατ' αντιστοιχία η ευχαρίστηση γίνεται αντιληπτή ως σεξουαλική αποφόρτιση (Yannakopoulos 1995).

πρόκληση,⁸ οι άνδρες απλώς υποχρεούνται να απαντήσουν επειδή είναι άνδρες και από τη 'φύση' διεγείρονται εύκολα, ιδιαίτερα σε περιόδους στέρησης – π.χ., όταν οι σύζυγοί τους λείπουν σε καλοκαιρινές διακοπές (1995: 70).

Έτσι, οι γυναίκες που προκαλούν αποκαλούνται πουτάνες ή πατσαβούρες. Εφόσον οι γυναίκες δεν έχουν την ανδρική φυσιολογία – πέος– και επομένως το σωματικό ένστικτο –την 'καύλα'–, οφείλουν να ταιριάζουν στην ιδεατή εικόνα της α-σεξουαλικής γυναίκας: Παρθένας, σύζυγος, μητέρα, αδελφή, κόρη, αλλά ποτέ ερωμένη· οι πουτάνες, όμως, υπερβαίνουν τη 'φυσική' τάξη (*ordre*) των στερεοτυπικών αντιλήψεων/εικόνων για τα φύλα. Έτσι οικειοποιούνται ένα στοιχείο ενεργητικής σεξουαλικότητας, επιθετικής, και άρα αρρενωπής, που δεν υπάρχει στη θηλυκή φύση. Στερούμενες, επιπλέον, το πέος/'καύλα' που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη σεξουαλική συμπεριφορά τους, τους αποδίδεται η συνειδητότητα των πράξεών τους. Άρα, αυτό που χαρακτηρίζει μια γυναίκα *πουτάνα* δεν είναι η ίδια η σεξουαλική συνεύρεση και η επαναληπτικότητά της, αλλά η ενσυνείδητη σεξουαλική επιθυμία και η πρόθεση (Yannakopoulos 1995: 70-1).

Έτσι όταν μία εργαζόμενη, σε μπαρ στην Τρίπολη, 'μάλωσε' κάποιον πελάτη που την τσίμπησε στο ντεκολτέ, εκείνος 'δικαιολογήθηκε' λέγοντας: «*Εμένα δε μ' ενδιαφέρει το γαμήσι. Αλλά τι να κάνω μ' εσάς τις πουτάνες που 'χω μπλέξει, τα βγάζετε όλα έξω κι έρχεστε και μου τρίβεστε; Άνδρας είμαι!*»

8. Η Du Boulay αναφέρει ότι οι άνδρες δεν προκαλούν ποτέ, αλλά τους αρέσει – αρκούνται– να απαντούν (1974: 125).

Οι αντιλήψεις αυτές διαπλέκονται με το ύφος της διασκέδασης των ανδρών στο μπαρ. Η λέξη που χρησιμοποιείται στο μπαρ για να περιγράψει το είδος της διασκέδασης είναι η ‘καυλάντα’. Όπως μου έλεγε χαρακτηριστικά το πρώτο βράδυ στο ‘Νανά’ μία εργαζόμενη: «*Εδώ είναι φώτα, μουσική, ποτά [...] ο άλλος έρχεται να ξεσκάσει, να περάσει καλά, να ξεχάσει τα προβλήματά του [...] θέλει να γελάσει, να νιώσει ωραίος, να καυλαντίσει με τις γυναίκες, να λέμε μαλακίες, όχι σοβαρές συζητήσεις [...]*».

Η εργαζόμενη περιγράφει τους όρους ενός ‘ερωτικού κεφιού’.⁹ Οι έγνοιες εξαφανίζονται, τα προβλήματα ξεχνιούνται, ενώ η επικοινωνία είναι ‘ελαφριά’: γέλια και ανάλαφρες κουβέντες, φλερτ και ερωτικές φιλοφρονήσεις, σε ένα περιβάλλον γλεντιού. Η ‘καυλάντα’ δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη συμμετοχή των γυναικών: αντίθετα –παραφράζοντας τον Παπαταξιάρχη (1991: 170)– θα έλεγα ότι η παρέα με τις γυναίκες βασίζεται στην ‘καυλάντα’, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί το κοινωνικό μέσο για την επίτευξή της.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εκτέθηκε αναλυτικά ο συστηματικός τρόπος με τον οποίο οι εργαζόμενες μετασχηματίζουν το σώμα τους σε μία προσπάθεια συμβολικής εγγραφής της σεξουαλικότητας στην εμφάνιση.¹⁰ Στο πλαίσιο της παρέας η προκλητική εμφάνιση των

9. Ο Παπαταξιάρχης (1991: 170) αναφέρει ότι το κέφι, σύμφωνα με τον περιηγητή του 19ου αιώνα Richard Burton, είναι το κεντρικό σύμβολο του ανατολικού ερωτισμού.

10. Η διαδικασία αυτή βρίσκεται στον αντίποδα της επιτέλεσης της σεξουαλικής ντροπής, η οποία, σύμφωνα με τον Campbell, εκφράζεται ως ενστικτώδης αποστροφή προς τη σεξουαλική πράξη και ως προσπάθεια συγκάλυψης των φυσικών συνδηλώσεων της θηλυκότητας στο ντύσιμο, την κίνηση και συμπεριφορά, του γεγονότος, επιπλέον, ότι τις κατέχει από τη φύση της...»

γυναικών εναρμονίζεται με την επιτέλεση μιας συνολικά σεξουαλικοποιημένης παρουσίας. Η 'καυλάντα' προϋποθέτει πολύπλευρους τρόπους δράσης. Από τη σκοπιά της παρέας ως αντικειμένου εργασίας μία εργαζόμενη εξηγεί ότι:

«Η δουλειά αυτή θέλει πουτανιά. Έχω τύχει με γυναίκες κορμάρες, με μίνι, έξω τα βυζιά, ωραίες και κάνουν 10-15 ποτά όλη τη νύχτα. Δεν μπορούν να μιλήσουν [...] ο άλλος που μπαίνει μέσα θέλει να πιάσει μουνί, κώλο, να του πεις για πούτσες και τέτοια. Πάει η άλλη και το παίζει μορφωμένη και κουλτουριάρα και στο τέλος δεν μπορεί να δουλέψει, ενώ είναι αστέρ» (Λίνα, 32 ετών).

Η αντίφαση που επισημαίνει η Λίνα στο παραπάνω απόσπασμα ανάμεσα στην εμφάνιση («*με μίνι, έξω τα βυζιά*») και την αυτοπαρουσίαση στη λεκτική επικοινωνία («*πάει και το παίζει μορφωμένη και κουλτουριάρα*») έχει ως αποτέλεσμα τη μη αποτελεσματική εργασία («*δεν μπορεί να δουλέψει*») ή, με άλλα λόγια, την ατυχή παρέα. Έτσι, η προκλητική εμφάνιση είναι αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη, στο βαθμό που δεν συνοδεύεται και από άλλες πρακτικές (λεκτικές και μη).

Ένας πληροφορητής μου έλεγε σχετικά, από την πλευρά του: «*Το αίσθημα που είχα την πρώτη φορά που πήγα σε τέτοιο μπαρ και κέρασα γυναίκα ήταν ότι βρέθηκα ξαφνικά απέναντι σε μια γυναίκα που συμπεριφερόταν σαν να ήταν η γκόμενά μου. Φαινόταν να έχει προσωπικό ενδιαφέρον για μένα, ήταν ζεστή και τρυφερή, και ήταν ανοιχτά σεξουαλική μαζί μου*».

Η 'αίσθηση' αυτή του πληροφορητή μάς φέρνει αντιμέτωπους με το, κατά τη γνώμη μου, σημαντικότερο διακύβευμα στη διαντίδραση

ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες στο μπαρ: αυτό που φαίνεται να αποτελεί τη βάση της συνομιλίας είναι η δημιουργία κλίματος οικειότητας. Από την πρώτη, κιόλας, στιγμή της παραγγελίας η γυναίκα απευθύνεται στον πελάτη στον ενικό, συστήνεται με το μικρό της όνομα και τον ρωτά το δικό του μικρό όνομα με το οποίο του απευθύνεται. Πολύ συχνά η εργαζόμενη τον αποκαλεί 'μωρό μου' – προσφώνηση που συνηθίζεται ανάμεσα σε ερασιτέες. Διάφορες χειρονομίες, η εγγύτητα των σωμάτων και οι ψιθυροί στο αυτί είναι ενδείξεις αυτής της οικειότητας που διαρκεί όσο τα ποτά ξαναγεμίζουν.

Η ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ ΤΗΣ 'ΚΑΥΛΑΝΤΑΣ'

Όταν ρωτούσα τις συνομιλήτριές μου να μου πουν τι λένε με τους πελάτες στο μπαρ, πάντα και όλες μου απαντούσαν ότι λένε 'μπούρδες', 'μαλακίες', 'κουβέντες του αέρα', για να περνάει η ώρα. Όσο κι αν επέμενα δυσκολεύονταν να ανακαλέσουν τις συζητήσεις της προηγούμενης βραδιάς, με τη δικαιολογία ότι δεν είχαν 'νόημα', δεν είχαν 'θέμα', 'μιλούσαν γενικά', 'μπούρου μπούρου'.

Η συνομιλία οργανώνεται γύρω από την έννοια της 'κουβέντας'. Η 'κουβέντα' –σε αντίθεση προς το διάλογο– δεν έχει κεντρικό θέμα, αλλάζει θέμα γρήγορα και εύκολα. Έχει ανάλαφρο περιεχόμενο, δεν αντιπαρατίθενται απόψεις και επιχειρήματα, επιτελείται σε κλίμα

συναίνεσης και συμφωνίας.¹¹ Δεν αποσκοπεί στην τοποθέτηση και εξάντληση ενός ζητήματος, αλλά στο να περνάει η ώρα. Χαρακτηριστικά, μία κοπέλα στο 'Νανά' είχε επιμείνει ότι: «Λες ό,τι σου έρχεται στο κεφάλι, αρκεί να μιλάς. Και κυρίως να συμφωνείς με ό,τι λένε. Αν μπεις στη μέση της κουβέντας λες τα δικά σου, αν δεν ξέρεις το θέμα το φέρνεις εκεί που σε βολεύει, στα ερωτικά ας πούμε [...]».

Ένα βράδυ στο 'Νανά' καθόμασταν μαζί με την Α. με δύο πελάτες και μιλούσαμε. Στο μπαρ υπήρχε μια μηχανή προβολής διαφανειών και κατά καιρούς το αφεντικό πρόβαλλε διάφορες φωτογραφίες. Μία από αυτές απεικόνιζε ένα τοπίο θαλασσινό, ήταν ένας βράχος και πάνω του έσκαγε το κύμα. Στο βάθος διακρινόταν ένα πευκοδάσος. Ο ένας από τους πελάτες σχολιάζοντας τη φωτογραφία μάς ρώτησε αν ξέραμε ποιο μέρος έδειχνε. Του απαντήσαμε και οι δύο αρνητικά και εκείνος μετά είπε ότι πρέπει να ήταν η Πάρος. Εγώ διαφώνησα λέγοντας ότι η Πάρος δεν έχει πεύκα και ότι στη φωτογραφία φαίνεται ολόκληρο πευκοδάσος. Εκείνος επέμεινε ότι αναγνωρίζει την Πάρο. Τότε η Α., αφού με αγριοκοίταξε, είπε ότι «Μάλλον δίκιο έχει, η Πάρος είναι», και άλλαξε θέμα ρωτώντας τον πού θα πήγαινε το καλοκαίρι διακοπές. 'Ο πελάτης έχει πάντα δίκιο;' αναρωτήθηκα μέσα μου.

Το μοτίβο που κυριαρχεί στις κουβέντες στο μπαρ είναι η διαρκής άμεση ή υπαινιγσόμενη αναφορά στο σεξ.¹² Άνδρες και γυναίκες

11. Βλ. και Παπαταξιάρχης (1991: 172), για τον ανάλαφρο και συναινετικό χαρακτήρα της *κουβέντας* στην οποία συμμετέχουν άνδρες-φίλοι στο καφενείο.

12. Για τις συζητήσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο στα *hostess clubs* στην Ιαπωνία, η Alison (1994: 75) αναφέρει ότι αποτελούν στρατηγική για την κατασκευή του φύλου και όχι της σεξουαλικότητας ή της ετεροφυλοφιλίας. Επειδή στις κουβέντες αυτές

χρησιμοποιούν συστηματικά λέξεις με σεξουαλικό περιεχόμενο και αναφέρονται απροκάλυπτα στη σεξουαλική πράξη, στα γεννητικά όργανα, στη σεξουαλική επιθυμία.

(Γυναίκα α':) «Όλο τα ίδια γίνονται στον Μικρούτικο, καβγάδες και δράματα και πούτσες μπλε».

(Πελάτης:) «Πούτσες μπλε! Εγώ την έχω μαύρη και μεγάλη και κουτρή».

(Γυναίκα α':) «Ακούς Ν., ο Γ. την έχει μεγάλη και κουτρή».

(Γυναίκα β':) «Μη μου λες τέτοια και με τρελαίνεις».

(Γυναίκα α':) «Έλα να του βάλουμε στη μέση να κάνει το ζαμπόν».

Εξάλλου, η σωστή επιέλεση της λεκτικής πρόκλησης μπορεί να υπερβεί το κριτήριο της εμφάνισης, όπως φαίνεται και στο παρακάτω παράδειγμα.

Νεαρός πελάτης έχει έρθει στο μπαρ, στην Κόρινθο, με ένα φίλο του, σχετικά τακτικό πελάτη. Τους πλησιάζει η Β. και πιάνουν την κουβέντα. Ο γνωστός λέει στο φίλο του:

(Πελάτης α':) «Δεν είναι ωραία κοπέλα η Β., δε θα γούσταρες να την κυκλοφορήσεις;»

(Πελάτης β':) «Μπα, δε μου αρέσει», προς τη Β., «δε σε κερνάω, φύγε».

(Γυναίκα:) (σκύβει στο αυτί και του λέει) «Εγώ θα βγω μαζί σου μόνο αν σου αρέσει το καλοδάχτυλο».

Ο νεαρός πελάτης της προτείνει να πιουν μαζί ένα ποτό και να πάνε να καθίσουν σε ένα απομονωμένο τραπέζι 'να τα πουν με την ησυχία τους'.

υποβαθμίζονται οι γυναίκες, η έμφαση δίνεται στην ανισορροπία του φύλου που δίνει στους άνδρες την ευχαρίστηση της κυριαρχίας.

Η Β. μου περιέγραψε αυτό το επεισόδιο για να δείξει την καταλυτική επίδραση των αναφορών στο σεξ στη διάθεση του πελάτη να κεράσει. Η σημασία έγκειται στο γεγονός ότι οι πελάτες *«τέτοια θέλουν να ακούνε»*. Έτσι, χωρίς να τον γνωρίζει από πριν, η Β. του απευθύνεται μ' αυτόν τον τρόπο και τον 'κάνει' να την κεράσει.

Στο παρακάτω παράδειγμα θα καταδειχθεί πώς χρησιμοποιούνται σεξουαλικές λεκτικές πρακτικές ως επιβεβαίωση της οικειότητας ανάμεσα στις γυναίκες και στους πελάτες.

Κάποιο βράδυ σε ένα μπαρ στην Αθήνα, η 'αφεντικίνα' τσακώνεται με έναν πελάτη, ο οποίος μεθυσμένος αρνούνταν να πληρώσει ένα ποτό που είχε κεράσει. Ξαφνικά η 'αφεντικίνα' ορμάει από πίσω του, τον πιάνει από τη μέση και του λέει: *«Ξέρω τι θες για να στρώσεις, πούτσο θες, θες να βάλω έναν πλαστικό και να σε γαμάω από τον κώλο»*, συνοδεύοντας τα λόγια της με μίμηση της σεξουαλικής πράξης. Αίφνης, ο πελάτης άρχισε να γελάει, η 'αφεντικίνα' συνέχισε στο ίδιο μοτίβο, *«Θα σε ξεκωλιάσω, θα σε γαμήσω»*, και αυτός κέρασε τόσο την ίδια όσο και την άλλη γυναίκα το ποτό της οποίας είχε προηγουμένως αμφισβητήσει. *«Μα τι μαζόχας είναι αυτός, τέτοια θέλει να του λέω, για να ηρεμεί»*, είπε η 'αφεντικίνα', απευθυνόμενη στον υπόλοιπο κόσμο που παρακολουθούσε.

Το γεγονός ότι αυτά τα λόγια τα λέει γυναίκα όχι μόνο εξαλείφουν την αρνητική χροιά της απειλής και της προσβολής –που θα είχαν στο στόμα ενός άνδρα, ειδικά στο πλαίσιο μιας αντιπαράθεσης–, αλλά κάνουν τη σκηνή καρναβαλική, με την έννοια της πλήρους αντιστροφής. Η προηγούμενη ένταση εξαφανίστηκε και ο πελάτης, ξεκαρδισμένος στα γέλια, όχι μόνο δεν αμφισβητεί την οφειλή του αλλά σπεύδει να την

επιβεβαιώσει κερνώνας επιπλέον ποτά. Η παρατήρηση της ‘αφεντικίνας’ ότι *«τέτοια θέλει να του λέω για να ηρεμεί»* δείχνει ότι η πράξη της είναι ένδειξη συνάφειας και οικειότητας με τον πελάτη, που όχι μόνο ανέχεται αλλά και επιβάλλει τέτοιες συμπεριφορές.

Ένα βράδυ στο ‘Νανά’, με την είσοδο δύο καλοντυμένων μεσήλικων ανδρών η Ρίτα φώναξε από την άλλη άκρη της μπάρας τα εξής: *«Ψάχνω δυο πούστηδες να τους γαμήσω, μήπως τους είδατε;»* Έκπληκτη με την ιδιότυπη προσφώνηση, γύρισα προς τη μεριά των ανδρών να δω την αντίδρασή τους. Είδα τους δύο άνδρες να γελούν ευχαριστημένοι και, πριν ακόμα καθίσουν, να παραγγέλνουν σ’ εμένα να βάλω ένα ποτό για *«την αφεντικίνα σου, αυτή την τρελή πουτάνα»*. Στη συνέχεια κατάλαβα ότι οι πελάτες γνωρίζονταν αρκετά χρόνια με τη Ρίτα και το ιδιόρρυθμο καλωσόρισμα αναδείκνυε τη μεταξύ τους οικειότητα και είχε το χαρακτήρα παραπόνου, γιατί είχαν καιρό να περάσουν από το μπαρ.

ΑΠΟ ΤΗΝ ‘ΚΑΥΛΑΝΤΑ’ ΣΤΗΝ ‘ΚΑΨΟΥΡΑ’

Ο υπερτονισμός της σεξουαλικότητας μέσω λεκτικών και σωματικών πράξεων θεωρείται συστατικό στοιχείο της παρέας στο μπαρ και αποτελεί το μέσο επίτευξης της ‘καυλάντας’. Η ‘καυλάντα’, δηλαδή η απροσδιόριστη σεξουαλική επιθυμία, μια επιθυμία που δεν ορίζεται σε σχέση με ούτε απευθύνεται σε μία συγκεκριμένη γυναίκα, θεωρείται μηχανική αντίδραση και σύμβολο του ανδρισμού. Η επιθυμία αυτή, αν και αποτελεί μέρος της ευχαρίστησης των ανδρών στο μπαρ και

ζητούμενο της διασκέδασής τους, δεν οδηγείται σε ικανοποίηση μέσω της σεξουαλικής συνεύρεσης. Ωστόσο, η φαντασίωση της πιθανότητας της σεξουαλικής συνεύρεσης και της διαπροσωπικής οικειότητας καλλιεργείται συστηματικά από τις εργαζόμενες.

Οι εργαζόμενες –αλλά και οι άνδρες, πελάτες και μη– αναγνωρίζουν ότι απώτερος στόχος των ανδρών είναι η σύναψη σεξουαλικών σχέσεων με τις εργαζόμενες – σε άλλο χώρο και χρόνο. Σύμφωνα με τον Πέτρο (42 ετών, μπάρμαν), οι πελάτες «*συνήθως προσπαθούν να επιδιώξουν πώς θα πηδήξουν. Αμα πηδήξουν φύγανε*».

Αλλά και η Νίκη (30 ετών, 'κονσοματρίς') λέει: «*Κατ' αρχήν όλοι αυτοί [οι πελάτες] είναι "μουνάκηδες", όλοι οι άνδρες που κυκλοφορούν στη "νύχτα" τούς ενδιαφέρει η κατάκτηση, τους ενδιαφέρει το και καλά την κυκλοφορήσαμε και καλά τη γαμήσαμε*».¹³

Η ικανοποίηση της σεξουαλικής επιθυμίας θεωρείται ότι εξαντλεί το ενδιαφέρον των πελατών απέναντι στις εργαζόμενες. Αντίθετα, η αναβολή της σεξουαλικής συνεύρεσης μεγιστοποιεί την επιθυμία.

13. Οι παρατηρήσεις της Νίκης παραπέμπουν στις παρατηρήσεις της Zinovieff σχετικά με την πρακτική του 'καμακιού'. Στο 'καμάκι', μέρος της ευχαρίστησης είναι η έντονη αίσθηση του κυνηγιού. Από την άλλη πλευρά, οι τουρίστριες θεωρούνται φορείς μιας άλλης σεξουαλικής ιδεολογίας, βασικό στοιχείο της οποίας είναι η σεξουαλική απελευθέρωση. Συστατικό στοιχείο των διακοπών τους στην Ελλάδα θεωρείται ότι αποτελεί η αναζήτηση του σεξ. Εντούτοις, οι άνδρες τείνουν να παραγνωρίζουν την επιθυμία των τουριστριών, καθώς «στην πράξη η ιδέα της γυναίκας-κυνηγού χαλάει όλο το κυνήγι» (1992: 258). Ανάμεσα στο παράδειγμα της Zinovieff και το μπαρ διαπιστώνονται αρκετές αναλογίες και ομοιότητες. Τόσο οι εργαζόμενες όσο και οι τουρίστριες θεωρούνται διαθέσιμες για σεξουαλικά παιχνίδια. Από την άλλη μεριά, όμως, η διαθεσιμότητα παρακάμπτεται και το βάρος πέφτει στην ανδρική επιθυμία.

Κατά τα λεγόμενα του Πέτρου: «Από τη στιγμή που έκανε το στόχο του, τον έχασες. Γι' αυτό λένε τα αφεντικά στις γυναίκες: "Έχε τον στην καψούρα, μην πας να κοιμηθείς μαζί του, κι όσο τραβήξει, 10 μέρες, 20, ένα μήνα"».

Η Αντζελα εξηγεί τη διαδικασία:

«Θα γνωρίσεις κάποιον. Με το κάρφωμα οποιοσδήποτε άνδρας μπει σε αυτό το χώρο, μετά τα 2, 3, 4 ποτά θα θέλει γαμήσι. Είναι λίγοι αυτοί που δε θα σου την πουν, όλοι θα σ' την πουν, γιατί σε βλέπουν έτσι εκεί μέσα. Μετά όταν τον δαγκώσεις τον άλλου, όταν του πάρεις μια τριαντάρα [30.000 δρχ.] και μπορέσεις και τον ψήσεις, κι έρθει πάλι σε μια δυο μέρες και χαλάσει πάλι, και πάλι και δε γαμηθείς μαζί του, για 20 μέρες ένα μήνα, του 'χεις φάει μια τρακοσάρα [300.000 δρχ.], του έχεις. Πάρε, για παράδειγμα, τον εαυτό σου, πάρε ένα γατί, ένα σκυλί, ένα τασάκι, μια 300άρα, πώς θα το βλέπεις, πώς θα το εκτιμάς; Δε θα λες μην το πλησιάζετε, γιατί σου στοιχίζει! [Και πώς αφήνεσαι να σου στοιχίζει;] Το γουστάρεις. Περνάς από ένα μαγαζί και βλέπεις το τασάκι στη βιτρίνα και το γουστάρεις, και λες αυτό το τασάκι θα το πάρω».

Η 'καψούρα' η οποία προκαλείται από την αναβολή της συνεύρεσης ανασηματοδοτεί τη σχέση ανάμεσα στον πελάτη και στην εργαζόμενη. Η περιστασιακή παρέα για ποτό μετατρέπεται σε μία συστηματική καθημερινή σχέση όπου η παρέα αποκτά νέα γνωρίσματα, με χαρακτηριστικότερο τη συναισθηματική εμπλοκή του πελάτη. Στις εννοιολογήσεις της 'καψούρας' πρωτεύον γνώρισμα είναι η έλλειψη αμοιβαιότητας. Στο μπαρ, η έλλειψη αμοιβαιότητας είναι αναμενόμενη γιατί, όπως λέει η Έλενα,

«Αλίμονό μας, καθρέφτη έχουμε [...]. Βλέπει τη μούρη του και ξέρει ότι μια γυναίκα εμφανίσιμη αν του έβλεπε την άλλη μέρα στη λαϊκή δε θα γύριναγε να του πει ούτε καλημέρα, κι επειδή ξέρει ότι εκεί με το ποτό την έχει έτοιμη να την κάνει ό,τι γουστάρει, είναι υποχρεωμένη η άλλη να του ακούσει, αρχίζει και το παίζει στην ευαισθησία μπας και τη φέρει κοντά του [...]. “Λένε ότι [είσαι] πολύ όμορφη γυναίκα για να είσαι εδώ, θα σε πάρω κι ό,τι θες από μένα”, εξωτερικεύει την καπούρα, είτε με αυτά που λέει είτε με αυτά που χαλάει».

Ωστόσο, πρέπει να συγκαλύπτεται. Και πώς επιτυγχάνεται αυτό; *«Με πονηριά, πουτανιά, να βρίσκεις ωραία ψέματα, πρέπει να τους δίνεις ελπίδες, αν δεν τους δώσεις έστω ελπίδα δεν γίνεται τίποτα!»* λέει η Νίκη.

Οι εργαζόμενες πάντα αφήνουν να εννοηθεί ότι δεν έχουν ερωτικό σύντροφο. Από την άλλη, εμφανίζονται διστακτικές στο να συνάψουν ερωτική σχέση. Δείχνουν δύσπιστες προς τους άνδρες. Λόγω δουλειάς, συναντούν συνέχεια άνδρες είτε είναι παντρεμένοι είτε έχουν μόνιμη ερωτική σύντροφο. *«Πώς να σας εμπιστευθεί κανείς, η γυναίκα στο σπίτι και εσείς εδώ να κάνετε τους γαμπρούς».* Δεν διστάζουν να εκφράσουν αμφιβολίες για τα συναισθήματα που εκφράζουν οι άνδρες: *«Τα ίδια λες σε όλες, αύριο δε θα θυμάσαι ούτε το όνομά μου».*

Τα ‘ψέματα’, η ‘πονηριά’ και η ‘πουτανιά’ περιγράφουν την τεχνική με την οποία η εργαζόμενη θα αναβάλει, θα αμφισβητήσει αλλά δεν θα αρνηθεί την έκφραση της ερωτικής επιθυμίας –‘καπούρας’– του πελάτη.

Αυτό που γίνεται φανερό είναι ότι στο μπαρ άνδρες και γυναίκες προσπαθούν να αλληλο-σαγηνευτούν. Παίζουν ένα παιχνίδι γοητείας, ενώ και οι δύο πλευρές ταυτόχρονα θέτουν υπό αμφισβήτηση το περιεχόμενό του. Ωστόσο, η αμφισβήτηση δεν αποτελεί άρνηση, αλλά

κάνει το παιχνίδι ακόμα πιο ενδιαφέρον και δίνει τη δυνατότητα και στα δύο μέρη να βρίσκουν νέους τρόπους για να ασκήσουν γοητεία.

Η αόριστη υπόσχεση της σεξουαλικής συνεύρεσης και η ταυτόχρονη αναβολή της είναι το κλειδί για την πρόκληση της 'καψούρας'. Αυτό το ερωτικό συναίσθημα θεωρείται ότι επενεργεί καταλυτικά στην καταναλωτική διάθεση των ανδρών και συνάμα αλλοιώνει τον λογικό – υπολογιστικό– χαρακτήρα του κέρασματος. Από την άλλη πλευρά, η σεξουαλική επιθυμία κάνει τον στιγμιαίο και σαρκικό χαρακτήρα της και εξυψώνεται σε συναισθηματική κατάσταση που αγκαλιάζει το 'είναι' του ανθρώπου. Ταυτόχρονα, οι περιστασιακές σχέσεις του 'ποτού για παρέα' μετατρέπονται σε σχέσεις που χαρακτηρίζονται από τη συναισθηματικότητά τους και διαρκούν στο χρόνο. Επίσης, τέτοιες σχέσεις μπορεί να βγουν από τα χωροχρονικά όρια του μπαρ.

Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1980 γνωρίζει άνθηση η ανθρωπολογία του συναισθήματος.(Abu-Lughod – Lutz 1990, Leavitt 1996), αναζητώντας τη σχέση ανάμεσα στα συναισθήματα, στην κοινωνία και στο πολιτισμικό νόημα. Στις θεωρητικές μετατοπίσεις που μεσολάβησαν από τότε, έγινε ήδη σαφές ότι διαφορετικές κοινωνίες ορίζουν αυτό που οι δυτικοί ονομάζουν συναίσθημα με διαφορετικούς τρόπους. Διαπιστώθηκε ότι οι έννοιες που δηλώνουν συναισθήματα αντιστοιχούν σε λόγους για τον εαυτό που διαμεσολαβούν σχέσεις εξουσίας σε συγκεκριμένα, κάθε φορά, πολιτισμικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Σε αυτό το πλαίσιο, καθώς το συναίσθημα αποτελεί κοινωνική κατασκευή που γεννιέται στο πεδίο της κοινωνικής

διαντίδρασης, δεν υπάρχει ανεξάρτητα από τη διατύπωσή του. Άρα, τα συναισθήματα είναι μορφές κοινωνικής δράσης που εννοιολογούνται με πολιτισμικά προσδιορισμένους τρόπους .

Όροι που περιγράφουν συναισθήματα χρησιμοποιούνται στον καθημερινό λόγο για να δηλώσουν εμπειρίες που εμπλέκουν τόσο νοήματα όσο και αισθήσεις, το νου αλλά και το σώμα (Leavitt 1996). Οι περισσότερες θεωρητικές προσεγγίσεις στα συναισθήματα τείνουν να τα περιορίζουν στο ένα ή στο άλλο σκέλος των διχοτομιών αυτών. Η ανθρωπολογία¹⁴ έχει διχαστεί ανάμεσα σε θεωρήσεις του συναισθήματος ως πρωτίστως βιολογικού¹⁵ ή ως πρωτίστως

14. Στην ιστορία των επιστημών σημειώνεται πλειάδα μετατοπίσεων ανάμεσα στους πόλους των διχοτομιών. Σε μία συστηματική περιοδολόγηση, ο Leavitt (1996) σημειώνει ότι τόσο για την ψυχολογία όσο και για τη φιλοσοφία, τα συναισθήματα θεωρήθηκε ότι είναι σωματικά και δευτερευόντως γνωστικά, με εξέχουσες τις θεωρίες του Δαρβίνου και του James. Στη συνέχεια, εμφανίστηκαν προσεγγίσεις που κατέταξαν τα συναισθήματα στη σφαίρα του γνωστικού, ορίζοντάς τα ως τύπους κατανόησης και κρίσης. Παρόμοιες διχοτομήσεις επηρεάζουν και την ανθρωπολογική θεώρηση των συναισθημάτων. Από τη μία πλευρά βιολογίζουσες και ψυχοδυναμίζουσες ανθρωπολογικές οπτικές ισχυρίζονται ότι τα συναισθήματα είναι σωματικά και οικουμενικά, ενώ από την άλλη πολιτισμικές και γνωστικές ανθρωπολογικές οπτικές θεωρούν το συναίσθημα «όψη του πολιτισμικού νοήματος» (Lutz – White 1986: 408), και γι' αυτό δραματικά ποικίλο.

15. Σύμφωνα με τον Leavitt (1996: 518), η βιολογικοποίηση των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων για τα συναισθήματα πήρε δύο μορφές: αφενός, η σωματικότητα των συναισθημάτων χρησιμοποιήθηκε για να τα εξοβελίσει από το ερευνητικό ενδιαφέρον των ανθρωπιστικών επιστημών· αφετέρου, η ίδια σωματικότητα θεωρήθηκε ότι τα καθιστά αυτόματα κατανοήσιμα από τη μία κοινωνία στην άλλη· το μόνο που έχει να κάνει ο ερευνητής είναι να συναισθανθεί την ίδια κατάσταση με τους πληροφορητές του και να τη μεταφέρει στην εθνογραφία του.

κοινωνικοπολιτισμικού.¹⁶ Προσεγγίσεις που αναδεικνύουν μία ακόμα διχοτομία: νόημα/αίσθηση (meaning/feeling). Ωστόσο, το ειδικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα συναισθήματα έγκειται ακριβώς στο ότι δεν 'ταιριάζουν' απόλυτα στις διχοτομίες. Αντίθετα, είναι αυτά καθεαυτά τα συναισθήματα, ως όροι και αντιλήψεις, που χρησιμοποιούνται για να γίνει αναφορά σε εμπειρίες που δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με αυτόν τον τρόπο. Επιπλέον, αυτές οι εμπειρίες εμπλέκουν εγγενώς νόημα και αίσθηση, σώμα και νου, πολιτισμό και βιολογία.

Με όλα αυτά υπόψη, θα συζητήσω το ερωτικό συναίσθημα της 'καπούρας', το οποίο, όπως έδειξε η έρευνα, έχει ιδιαίτερη σημασία για τη συγκρότηση σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες στο μπαρ. Το συναίσθημα αυτό εμπλέκει νου και σώμα, νόημα και αίσθηση και μεσολαβεί σχέσεις ερωτικής και εγχρήματης ανταλλαγής. Η ανάλυση της 'καπούρας' έρχεται να καλύψει το κενό στη συζήτηση για τη σεξουαλική εργασία, και να απομυθοποιήσει τον οικονομικό ορθολογισμό που η οικονομικοσεξουαλική ανταλλαγή, ως πρίσμα ερμηνείας, επιβάλλει. Στη συναισθηματική συγκρότηση του υποκειμένου-πελάτη μπορεί, επιπλέον, να εντοπιστεί ένας ακόμα τρόπος διαχείρισης του πολιτισμικά μη

16. Ήδη από το 1962, ο C. Geertz, στο διάσημο *The Interpretation of cultures*, έγραφε ότι «Όχι μόνο οι ιδέες αλλά και τα συναισθήματα είναι πολιτισμικά τεχνουργήματα του ανθρώπου» (1973: 81), και έδειξε πώς τα αισθήματα μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να συγκαλυφθούν κοινωνικοπολιτισμικά νοήματα. Θεωρήθηκε ότι από τη στιγμή που «δεν μπορούμε να μπούμε στα μυαλά και τις καρδιές των ανθρώπων», πρέπει να εργαστούμε ώστε να καταγράψουμε τους ορισμούς των συναισθημάτων που δίνουν οι άνθρωποι. Το διακύβευμα είναι η μετάφραση των ορισμών ή, όπως το θέτουν οι Lutz – White, «η μετάφραση των αντιλήψεων για το συναίσθημα και οι κοινωνικές διαδικασίες που περιβάλλουν τη χρήση τους» (1986: 407-408).

ανεκτού. Το συναίσθημα, κατ' αναλογία με το ποτό (βλ. κεφάλαιο τέταρτο), μετατρέπει την οικονομικοσεξουαλική ανταλλαγή σε συναισθηματική, απαλύνοντας τα αγοραία –και εκτός γάμου και αναπαραγωγής– χαρακτηριστικά της σχέσης ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες στο μπαρ.

ΟΤΑΝ Ο ΓΙΩΡΓΟΣ 'ΚΑΨΟΥΡΕΥΤΗΚΕ' ΤΗ ΜΑΡΙΛΕΝΑ

Κάποια στιγμή, ο Γιώργος άρχισε να δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση προς μία γυναίκα, τη Μαριλένα (26 ετών), την οποία σε πρώτη φάση κερνούσε μαζί με τις άλλες, αλλά λίγη ώρα πριν φύγει από το μπαρ απομονώνονταν και κερνούσε μόνο εκείνη. Κάποιο βράδυ της ζήτησε να καθίσει δίπλα του σε σκαμπό έξω από την μπάρα και την κέρασε πολλά ποτά (περισσότερα από όσα κερνούσε όλες τις άλλες γυναίκες μαζί).

Από εκείνο το βράδυ, μόλις τον έβλεπε να μπαίνει στο μπαρ, η Μαριλένα έβαζε ένα ποτό, έβγαινε από την μπάρα και καθόταν δίπλα του στο σκαμπό. Οι επισκέψεις του στο μπαρ έγιναν καθημερινές και καθόταν πολλές ώρες, κάποιες φορές, μάλιστα, έφευγε λίγο πριν κλείσει το μπαρ. Ο Γιώργος σταμάτησε να κερνά τις άλλες γυναίκες, εκτός από μία, η οποία ήταν συγκάτοικος της Μαριλένας. Κάποια βράδια που δεν ήρθε στο μπαρ, ο Γιώργος κέρασε τηλεφωνικά τη Μαριλένα από 10 ποτά. Τις υπόλοιπες βραδιές, η Μαριλένα παράγγελε τα ποτά μόνη της και όση ώρα κάθονταν μαζί, ανά δεκάλεπτο έβαζε καινούριο ποτό. Όλη την ώρα κρατιούνταν από το χέρι ή αγκαλιάζονταν και μιλούσαν οι δυο τους

σιγανά, ο ένας στο αυτί του άλλου. Ο Γιώργος σταμάτησε να χορεύει, ενώ ζητούσε τραγούδια και τα αφιέρωνε στη Μαριλένα. Άλλοτε της έφερνε λουλούδια και άλλες φορές που περνούσε ο πλανόδιος ανθοπώλης, της αγόραζε από αυτόν, κάποια φορά, μάλιστα, της πρόσφερε όλο το καλάθι. Άλλοτε της έφερνε σοκολάτες, τσιγάρα ή κάρτα για το κινητό της, τσιχλες και καραμέλες, κουκλάκια και άλλα τέτοια μικροδωράκια. Η Μαριλένα ξεκίνησε θεραπεία στον οδοντίατρο την οποία πλήρωνε ο Γιώργος, ενώ συχνά μας έδειχνε κάποιο καινούριο ρούχο που της είχε χαρίσει.

Ένα μήνα αφότου σταμάτησα να εργάζομαι στο 'Νανά', έμαθα από τη συγκατοικό της ότι η Μαριλένα νοίκιασε δικό της σπίτι και δεν δούλευε πια στο μπαρ.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ 'ΚΑΨΟΥΡΑΣ'

Οι συνομιλητές του Γιαννακόπουλου (1995: 66, 186) αποδίδουν τη μεγάλη σεξουαλική διέγερση ('καύλα') με τον όρο 'καψούρα'. Το υποκείμενο βιώνει τη διέγερση σαν φωτιά που τον καίει, 'έχει καψούρα'. Στο μπαρ αυτός ο όρος συναντάται με σημασιολογική διαφοροποίηση – ωστόσο το κινούν αίτιον της 'καψούρας' στο μπαρ είναι η μεγάλη σεξουαλική επιθυμία. Εδώ η 'καψούρα' δεν είναι κάτι που 'έχει' το υποκείμενο, αλλά αυτό που 'είναι' το υποκείμενο.

Η 'καψούρα' αποτελεί διακριτό τύπο έρωτα. Συνήθως, πρόκειται για ανεκπλήρωτο, μονομερή, μη αμοιβαίο έρωτα. Το αντικείμενο του έρωτα ή δεν ανταποκρίνεται καθόλου ή περιορισμένα. Σε κάθε περίπτωση, η

ένταση του συναισθήματος της ‘καψούρας’ είναι δυσανάλογη προς τη συναισθηματική ανταπόκριση του άλλου μέρους.

Επίσης, διακρίνεται και από την αγάπη: ως ‘τρελή αγάπη’ δεν σημαίνει την κορυφαία ένταση, αλλά συνήθως τη ‘σπαταλημένη’ αγάπη· αυτήν που το άλλο πρόσωπο είτε αρνείται είτε δεν αξιολογεί όσο – σύμφωνα με το υποκείμενο– πρέπει, πάντως είναι μία αγάπη που ‘χάνεται’ γιατί δεν ανατροφοδοτείται από το άλλο πρόσωπο.

Σύμφωνα με κάποιο συνομιλητή μου, ο οποίος είχε προσωπική εμπειρία της ‘καψούρας’ στο παρελθόν, επομένως ήταν σε θέση να γνωρίζει, τα συναισθήματα της αγάπης, του έρωτα και της ‘καψούρας’ ιεραρχούνται. Ανώτερη είναι η αγάπη γιατί, κατ’ αρχάς, *«Το να αγαπάς σημαίνει ότι αποδέχεσαι τον άλλον κι επιθυμείς αυτό που είναι και το μυαλό και η ψυχή και το σώμα του»*. Στον έρωτα *«η επιθυμία εξιδανικεύει όλα τα άλλα. Επειδή σου αρέσουν τα μάτια του άλλου νομίζεις ότι σου αρέσουν όλα. Περισσότερο, όμως, θέλεις το κορμί του άλλου, η επιθυμία είναι ερωτική και δε δίνεις ιδιαίτερη σημασία στα άλλα. Έτσι, όταν φεύγει ο πρώτος έρωτας βλέπεις ότι ο άλλος δε σου κάνει σα μυαλό, σα χαρακτήρας»*. Στην ‘καψούρα’

«θέλεις αυτόν που δε σε θέλει, και προσπαθείς να του κάνεις να σε θέλει. Χαλάς πολύ χρόνο και όταν σου περνάει βλέπεις ότι αυτό που ήθελες δεν άξιζε καθόλου, αλλά ο χρόνος δε γυρίζει πίσω. Και δεν είναι μόνο ο χρόνος που ξόδεψες, αλλά ο εαυτός σου, ξεφτιλίστηκες, ταλαιπωρήθηκες, χάλασες λεφτά [...]. Αρρώστια είναι, δεν καταλαβαίνεις τι κάνεις [...] καταλαβαίνεις μόνο όταν περάσει».

Η ‘καπούρα’ περιγράφει το ‘πάθος που καίει’.¹⁷ Το πάθος ‘θολώνει’ ή ‘κολλάει’ το μυαλό· η επιθυμία για τον άλλο γίνεται ‘έμμονη ιδέα’, ‘αρρώστια’. Η ‘καπούρα’ τοποθετείται πέραν της λογικής. Οι πράξεις του υποκειμένου δεν κατευθύνονται από τη λογική, αλλά από την παθιασμένη επιθυμία. Ο καταλογισμός είναι μειωμένος, αφού το υποκείμενο είναι ‘τρελαμένο’, ‘θολωμένο’ και ‘άρρωστο’, επομένως δεν είναι έλλογο και δεν έχει τον έλεγχο της κατάστασης.

Όλα τα παραπάνω συνθέτουν την εικόνα του ‘καπούρη’ ως ανθρώπου ευάλωτου. Η απώλεια της λογικής και του ελέγχου ισοδυναμούν με κατάσταση αδυναμίας. Υπό αυτό το πρίσμα, στο πλαίσιο του μπαρ η ‘καπούρα’ αποτελεί μία μεταφορά για τη σχέση δύναμης ανάμεσα στα φύλα.¹⁸ Ο ‘καπούρης’ πελάτης είναι το αδύναμο μέρος της σχέσης· το δυνατό μέρος είναι η εργαζόμενη.

17. Βλ. Cowan (1990: 109).

18. Στο σημείο αυτό, μπορεί κανείς να πει ότι συντελείται μία αντιστροφή. Η Du Boulay έγραφε, το 1974, ότι «σύμφωνα με το ελληνικό σύστημα συμβολικής ταξινόμησης, άνδρες και γυναίκες διαμορφώνουν μία συμπληρωματική αντίθεση [...] η πρώτη ιδιότητα που κατέχουν οι άνδρες είναι η λογική. Ο άνδρας είναι ‘λογικός’ – μία λέξη που δεν πρέπει να εκλαμβάνεται με την έννοια της λογικής λειτουργίας. Εδώ υπονοεί μία μη παθιασμένη ματιά στις αληθινές αξίες της κοινωνίας καθώς και την ικανότητα να τις εφαρμόζει στην καθημερινή ζωή. Αυτή η ποιότητα αντιτίθεται στον παραλογισμό των γυναικών οι οποίες, ευάλωτες στο πάθος της αισθησιακότητας, απομακρύνονται από την κατανόηση του μακροπρόθεσμου οφέλους (της οικογένειας).

‘ΚΑΨΟΥΡΑ’ ΚΑΙ ΣΠΑΤΑΛΗ

Στο μπαρ η ‘καψούρα’ επιτελείται μέσω της ‘σπατάλης’. Ο ‘καψούρης’, δηλαδή ο άνδρας που βρίσκεται σ’ αυτή τη συναισθηματική κατάσταση, αναγνωρίζεται μέσω της συστηματικής δαπάνης χρημάτων. Η σύνδεση συναισθήματος και σπατάλης είναι φανερή στον παρακάτω ορισμό, που δίνει ο Πέτρος (42 ετών), μπάρμαν σε ‘μπαρ με γυναίκες’: «[‘Καψούρης’ είναι] ο πελάτης που έρχεται κάθε μέρα και χαλάει λεφτά». Αντίστοιχα, η Ελένη (35 ετών), εργαζόμενη σε μπαρ, λέει: «Κάποιος πελάτης είναι καψούρης με κάποια γυναίκα όταν χαλάει πολλά».

Η δαπάνη αυτή γίνεται μέσω του κεράσματος ποτών προς την εργαζόμενη με την οποία ο πελάτης είναι ‘καψούρης’. Από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, δεν υπάρχει ένα όριο η υπέρβαση του οποίου σηματοδοτεί τη σπατάλη. Το ‘χαλάει πολλά’ ορίζεται σε σχέση με τη συνηθισμένη κατανάλωση του πελάτη, πριν από την ‘καψούρα’.

Η έννοια του ‘κεράσματος’ απαλείφεται από τους παραπάνω ορισμούς. Αντίθετα, η σπατάλη διατυπώνεται με τον όρο ‘χαλάει λεφτά’, δηλαδή καταστρέφει το χρήμα. Η σπατάλη με αυτόν τον τρόπο αποσυνδέει το χρήμα από την ανταλλακτική αξία που έχει, έστω μετατραπέν σε ποτό. Το χρήμα σ’ αυτή την ακραία κατάσταση δεν αποτελεί μέσο ανταλλαγής. Μέσω της σπατάλης γίνεται υπέρβαση της ανταλλαγής.

Αντίθετα, ο Παπαταξιάρχης (1991, 1992) υποστηρίζει ότι ο φυσικός εαυτός των ανδρών, όπως πραγματώνεται μέσα από το κέφι, είναι συναισθηματικός.

Το χρήμα στην περίπτωση της ‘καπούρας’ αποτελεί μέσο έκφρασης των συναισθημάτων αυτού που το σπαταλά. Εκφράζει την ιδιαιτερότητα της κατάστασης, που υπερβαίνει τη σχέση ‘ποτό για παρέα’. Με τη σπατάλη ο ‘καπούρης’ δεν επιδιώκει την παρέα της διαλεχτής του – αφού μπορεί να την εξασφαλίσει με πολύ λιγότερα. Η πράξη αυτή αποτελεί δήλωση διαφοροποίησης. Η σχέση ανάμεσα σ’ αυτόν και στην εργαζόμενη επενδύεται με ξεχωριστό νόημα. Η εργαζόμενη αυτή γίνεται διαφορετική και μοναδική σε σχέση με τις υπόλοιπες γυναίκες. Αποτελεί το μοναδικό λόγο για τον οποίο ο άνδρας αυτός βρίσκεται στο μπαρ. Η ιδιαίτερη κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο πελάτης είναι, επίσης, ξεχωριστή και αξίζει να ανακοινωθεί δημόσια, αν και με συμβολικό τρόπο. Επιπλέον, αυτό που υπονοείται είναι ότι ο άνδρας και η γυναίκα έχουν αναπτύξει ερωτική σχέση εκτός μπαρ. Συζητώντας με την Ελένη για το πώς αξιολογούν τη γυναίκα αυτή οι υπόλοιπες, μου είπε ότι: *«Αντε μωρέ την πουτάνα, μουνί του έδωσε, αλλιώς δεν αξίζει»*. Ο Γιάννης στο ‘Νανά’ μιλούσε με απόλυτη βεβαιότητα για την εκτός μπαρ σχέση της Μαριλένας με τον Γιώργο, κ.ο.κ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Θέμα της παρούσας διατριβής είναι η πολιτισμική πρακτική του 'κονσομασιόν', που επιτυχημένα θεωρώ αποτυπώνει η έκφραση 'πότο για παρέα'. Πρόκειται για έναν τύπο και τόπο συνάντησης και συσχέτισης των φύλων, που περιβάλλεται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά κι επιτελείται με ορισμένους τρόπους. Βασική συνθήκη αυτής της κατηγορίας έμφυλων σχέσεων είναι το περιβάλλον του μπαρ, στο οποίο αντανakλάται κι αναπαράγεται η κοινωνική σηματοδότηση αυτής της συνάντησης. Το μπαρ ως ειδική κατηγορία νυχτερινής διασκέδασης διαμορφώνεται για να εξυπηρετήσει επιχειρηματικά συμφέροντα, να ρυθμίσει εργασιακές σχέσεις και να (ανα-)παράγει ένα προϊόν (υπηρεσία): τη διασκέδαση αυτών που συχνάζουν στο χώρο. Οι προσδοκίες και τα συμφέροντα των επιχειρηματιών, των εργαζόμενων αλλά και των διασκεδαζόντων διασταυρώνονται, διαπλέκονται και τίθενται υπό διαπραγμάτευση. Τα τρία μέρη πρέπει να συμφωνήσουν και να συνεργαστούν προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα και να συναντήσουν τις προσδοκίες τους. Οι ιεραρχίες και οι ασυμμετρίες είναι ευθύς εξαρχής σαφείς, στο βαθμό που ορίζονται από τον καταμερισμό της εργασίας. Στη διαδικασία όμως κλονίζονται κι επαναπροσδιορίζονται και τίποτα δεν είναι πια ξεκάθαρο. Κάθε διαπραγματευτική στιγμή κρύβει -ή αποκαλύπτει - και άλλες διαπραγματεύσεις. Όλοι διαπραγματεύονται με όλους μέσα στο μπαρ, αλλά και με τους εαυτούς τους, τις (μη) επιλογές τους, την ευρύτερη κοινωνία, αλλά και την

πολιτική, οικονομική και πολιτισμική ιστορία της οικονομικο-σεξουαλικής ανταλλαγής ανδρών και γυναικών.

«Κάθε διατριβή είναι μια ιστοριούλα, με αρχή, μέση και τέλος. Κάθισε να τη γράψεις» με παρακινούσε και με εμπύχωνε ένας φίλος που είχε περάσει κι ο ίδιος τη ‘δοκιμασία’ της διατριβής. *«Τόσο απλά;»* απορούσα κι αντιστεκόμουνα, καθώς ήταν δεκάδες οι ιστορίες που στριμώχνονταν στο μυαλό μου, αλλά, τελικά, έγραψα αυτήν την ιστορία, με αρχή, μέση και ...τέλος; Αναρωτιέμαι αν ο επίλογος σε ένα γραπτό κείμενο κλείνει ή ανοίγει το έργο. Τώρα που έχω τις τελευταίες στιγμές-γραμμές εξουσίας σε αυτό το κείμενο, αισθάνομαι σαν να έχω ακόμα μια ευκαιρία να μαζέψω τα ‘ξέφτια’ και τα περισσεύματα... Για να το θέσω αλλιώς, αυτός ο επίλογος, το τελευταίο τέλος, όσο αφορά αυτή τη διατριβή, είναι πράγματι ένας χώρος για να ξανασκεφτώ, με τη βοήθεια της απόστασης του χρόνου που μεσολάβησε από το τελευταίο γράψιμο , και με τη σιγουριά ότι η ιστορία είναι εδώ, γραμμένη, κάποια ζητήματα που τέθηκαν, αλλά κυρίως αυτά που δεν ειπώθηκαν. Αυτό το τελευταίο σημείο, τα ζητήματα δηλαδή που έμειναν απέξω, σχετίζεται με την παρακίνηση του φίλου , *«είναι μια ιστοριούλα[...] γράψτην»*. Κάθε ιστορία, μπορεί να γραφτεί με πολλούς τρόπους, αλλά ο κάθε τρόπος κάνει την ιστορία διαφορετική. Κι αν ακόμα επιλέγουμε, εκ των πραγμάτων, κάποιον τρόπο, οι άλλοι δε χάνονται, βγαίνουν από παντού, υπάρχουν στο υλικό, υπάρχουν στη σκέψη μας. Από αυτή τη σκοπιά, στον επίλογο, θέλω να αφήσω λίγο χώρο, για τις άλλες αφηγήσεις, αυτές που δεν επέλεξα(;). Έτσι, για να επανέλθω στο βασικό ερώτημα, σχετικά με το

ρόλο του επιλόγου, σκέφτομαι ότι ανοίγει το έργο σε νέες κατευθύνσεις και θεματικές προοπτικές. Κάποιες τις έχω ήδη εντοπίσει- με τη βοήθεια των σχολίων και των παρατηρήσεων της τριμελούς επιτροπής που διάβασε τη διατριβή σε προηγούμενο στάδιο- και νομίζω ότι έχουν ενδιαφέρον τόσο για μια σύντομη αναφορά εδώ όσο και για συστηματική επεξεργασία στο μέλλον.

Αναμφίβολα, κάθε εργασία δεν παράγεται στο κενό. Έρχεται να συμβάλλει σε μία συζήτηση που διεξάγεται στην ακαδημαϊκή πειθαρχία που θεραπεύει. Από τη σκοπιά της σεξουαλικής εργασίας, η παρούσα διατριβή, θεωρώ, ότι προσπαθεί να παρακολουθήσει και να συμμετέχει, με τις δυνάμεις και τις αδυναμίες της, στην ευρύτερη συζήτηση που γίνεται στην Κοινωνική Ανθρωπολογία για τη σεξουαλικότητα, την κοινωνία και τον πολιτισμό.

Το θέμα της διερεύνησης της σεξουαλικότητας στην ανθρωπολογία είναι παλιό όσο το έργο του Malinowski και της Mead, ωστόσο οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις στη σεξουαλικότητα από το 1920 έως το 1990 παρέμειναν εξαιρετικά σταθερές. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτών των προσεγγίσεων αποτελεί η παραδοχή ότι η σεξουαλικότητα είναι το *βασικό υλικό* πάνω στο οποίο δουλεύει ο πολιτισμός: μια φυσικοποιημένη κατηγορία αποκλεισμένη από την έρευνα και την ανάλυση.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής εμφανίζεται στη βιβλιογραφία καταδεικνύοντας την ικανότητα να φανταστούμε τη σεξουαλικότητα ως κοινωνική κατασκευή.

Η αυξανόμενη δημοτικότητα της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής συσκοτίζει το γεγονός της διαφορετικής χρήσης του όρου από τους συγγραφείς κι ερευνητές. Ωστόσο όλοι/ες απορρίπτουν τον σταθερό διυποιστορικό και διαπολιτισμικό ορισμό της σεξουαλικότητας και αντιπροτείνουν ότι η σεξουαλικότητα διαμεσολαβείται από ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Όλες οι προσεγγίσεις υιοθετούν την οπτική ότι οι σεξουαλικές πράξεις- φυσικά ταυτόσημες- μπορεί να έχουν διαφοροποιημένες κοινωνικές σημασίες και υποκειμενικά νοήματα, που εξαρτώνται από τον τρόπο που ορίζονται και προσλαμβάνονται σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα και διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Στο βαθμό που μία σεξουαλική πράξη δε φέρει ένα οικουμενικό κοινωνικό νόημα, τότε η σχέση ανάμεσα στις σεξουαλικές πράξεις και τα σεξουαλικά νοήματα δεν είναι δεδομένη και σταθερή. Οι πολιτισμοί παρέχουν ποικίλες κατηγορίες, σχήματα και ταμπέλες για να πλαισιώνουν τις σεξουαλικές και τις αισθησιακές εμπειρίες. Αυτές οι κατασκευές δεν επηρεάζουν μόνο την ατομική υποκειμενικότητα και συμπεριφορά, αλλά οργανώνουν και νοηματοδοτούν τη συλλογική σεξουαλική εμπειρία, μέσα από τον αντίκτυπο στις σεξουαλικές ταυτότητες, ορισμούς, ιδεολογίες και ρυθμίσεις.

Ένα βήμα παραπέρα στη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής πηγαίνουν όσοι θεωρούν ότι η κατεύθυνση του ερωτικού ενδιαφέροντος, για παράδειγμα η επιλογή του ερωτικού αντικειμένου, δεν είναι εγγενής ή έμφυτη στο άτομο, αλλά συγκροτείται μέσα από πολύμορφες πιθανότητες. Σύμφωνα με την παραπάνω συλλογιστική, η ίδια η σεξουαλική επιθυμία, είναι κατασκευασμένη από τον πολιτισμό και την

ιστορία, αποτέλεσμα πολιτισμικής διαχείρισης των σωματικών δυνατοτήτων

Με την τελευταία πρόταση ως οδηγό, προσπάθησα να προσεγγίσω το ζήτημα της πολιτισμικής πρακτικής του 'κονσομασιόν'. Εντάσσοντας το 'κονσομασιόν' στη θεματική της 'σεξουαλικής εργασίας' όφειλα να αναμετρηθώ με την ιστορική διαδρομή του όρου 'πορνεία'. Δεν τόλμησα βεβαίως να ερευνήσω συστηματικά αυτό το πεδίο, αλλά προσπάθησα να αναπαραστήσω την προβληματική θεωρώντας ότι το βάθος και το βάρος του όρου 'πορνεία' είναι πολύ μεγάλο και καθοριστικό για την ερμηνεία του ειδικού φαινομένου που μελέτησα. Στη διεθνή ανθρωπολογική βιβλιογραφία το ζήτημα της 'πορνείας'- 'σεξουαλικής εργασίας' δεν έχει ακόμα συγκροτηθεί σε ένα πλούσιο σώμα εθνογραφιών. Η συζήτηση γίνεται αποσπασματικά κι ελλιπικά, κυρίως από φεμινίστριες διανοούμενες. Θεωρώ ότι η συμβολή αυτής της διατριβής είναι ακριβώς η εκδήλωση ενδιαφέροντος σε ένα θέμα που εξελίσσεται, ακόμα κι αν αντανakλά αυτήν την αποσπασματικότητα.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στα περισσότερα κείμενα για την 'πορνεία'- 'σεξουαλική εργασία' συναντούμε παραθέματα από σκέψεις δημοσίων προσώπων- κυρίως καλλιτεχνών- που δηλώνουν ότι έχουν οι ίδιοι 'εκπορνευτεί' πουλώντας το πνευματικό τους δημιούργημα ή το ταλέντο τους ή την υποκριτική τους. Αυτό που αποτελεί εμπειρία εκπόρνευσης είναι η ανταλλαγή με χρήμα. Είναι η ανάμιξη του χρήματος με πράγματα που θεωρούνται πέραν ή υπεράνω χρημάτων. Η ετερόδοξη – υποτιθέμενη, θα πρόσθετα- ανάμιξη του χρήματος 'μολύνει' αυτά τα πράγματα, τα κάνει χυδαία. Έτσι ο αγοραίος έρωτας

αναπαρίσταται ως φτηνός, πρόστυχος, και βρώμικος. Αλλά ίσως είναι αυτός ο λόγος που αποκτά μυστήριο, μια σκοτεινή λάμψη, γιατί συμπυκνώνει την αμφισημία και την αμφιθυμία του πολιτισμού και της κοινωνίας όπου (ανα)παράγεται.

Οι μεταφορές της 'πορνείας' είναι πολλές. Όπως κι αν χρησιμοποιείται όλοι μπορούν να υπονοήσουν το σεξ, το χρήμα κι ενός είδους αταξία, έναν υπαινιγμό ότι όλα επιτρέπονται. Στον καθημερινό λόγο μία κατάσταση κατασιρατήγησης κανόνων, αρρυθμίας και δυσλειτουργίας αποδίδεται με την έκφραση 'είναι/ έγινε μπουρδέλο'. Η άμεση αναφορά στον οίκο ανοχής και η έμμεση παραπομπή στα τεκταινόμενα εντός του οίκου περιγράφει την γενικευμένη- κυρίαρχη- αντίληψη που θεωρεί ότι ο πολιτισμός των οίκων ανοχής βρίσκεται στην αντίπερα όχθη. Παρά την αρχική μου πρόθεση να μελετήσω τους οίκους ανοχής, μέχρι σήμερα δεν στάθηκε δυνατό ούτε καν να περάσω το κατώφλι ενός. Ωστόσο η προετοιμασία μου για την έρευνα που τελικά δεν έκανα, αλλά και τα κατοπινά μου διαβάσματα έστηναν την εμπειρία του νοερά ως σημείο σύγκρισης και γνώσης του 'κονσομασιόν' και των μπαρ. Σε πολλά σημεία στη διατριβή γίνεται έμμεση ή άμεση αναφορά στους οίκους ανοχής και το υλικό που υπάρχει απαιτεί μια μελλοντική συστηματική επεξεργασία κι αξιοποίηση.

Η παράθεση του επιμέτρου αφορά στην αφήγηση μιας σχέσης που χρονικά εκτείνεται από το 1997 έως και σήμερα- δε γνωρίζουμε ακόμα την κατάληξη- και στο χώρο εκτυλίσσεται μεταξύ Αθήνας, Θήβας, μπαρ και οικιακών χώρων. Όπως εξηγώ και στο σχετικό σημείο την ιστορία αυτών των δύο ανθρώπων την παρακολούθησα από κοντά όλο αυτόν τον

καιρό. Η Λίνα είναι καλή μου φίλη και ειδικά από τη στιγμή που θεώρησα ότι ολοκλήρωσα την επιτόπια έρευνα συνδεθήκαμε σιενά και διατηρούμε συχνή επικοινωνία. Ο λόγος που επέλεξα να παραθέσω αυτή την ιστορία είναι για να εικονογραφήσω την κίνηση στο συνεχές των οικονομικοσεξουαλικών ανταλλαγών, όπως το ορίζει η P.Tabet, από τη μια άκρη –το μπαρ- στην άλλη- το γάμο. Η ιστορία αυτή εμπλουτίζει τη συζήτηση με όψεις και διαστάσεις του ‘κονσομασιόν’ πέρα από τη βασική ανταλλαγή, το κέρασμα των ποτών. Οι μετεξελίξεις της σχέσης της Λίνας και του Σάκη συνιστούν μια πλούσια διαδρομή με μεταπτώσεις κι εκπλήξεις, συγκρούσεις και συμφιλιώσεις, προτάσεις και σχόλια για τη συντροφικότητα, τη δύναμη, την οικιακότητα και τη συζυγικότητα. Μετά από μία έντονη σύγκρουση και συνακόλουθη διήμερη αποχώρηση της Λίνας από το πρώτο σπίτι τους στη Θήβα ήμουν μαζί της όταν επέστρεψε στο σπίτι να συμφιλιωθούν. Στο διάστημα της σύντομης απουσίας της ο Σάκης είχε αλλάξει τις κλειδαριές, είχε εξαφανίσει όλες τις φωτογραφίες του γιου της Λίνας που βρισκόντουσαν τοποθετημένες σε περίοπτη θέση, και είχε γράψει στον τοίχο πάνω από το κρεβάτι τους με κόκκινο κραγιόν «θέλω να με σώσεις». Οι αντιφάσεις και οι αμφιθυμίες αυτών των τριών συμβολικών πράξεων εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συγκρουόμενων επιθυμιών, ρόλων, διεκδικήσεων, όπου χρήματα, συναισθήματα, ‘παραδοσιακές’ αξίες και ‘μοντέρνες’ συμπεριφορές διαπλέκονται προκαλώντας αβεβαιότητα κι ασάφεια.

Ένα θέμα που θέτει αυτή η ιστορία αφορά στο ζήτημα της οικιακότητας. Πρόκειται για ένα ζήτημα που δε διαπραγματεύτηκα στη διατριβή, παρόλο που μεγάλο μέρος της έρευνας πραγματοποιήθηκε

στον οικιακό χώρο των πληροφορητριών μου. Εκτός από τα σπίτια τα οποία επισκέφτηκα, έφαγα, κοιμήθηκα, γνώρισα τις σχέσεις που τα συνθέτουν και τα περιβάλλουν καθώς και τις δραστηριότητες των γυναικών που τα συντηρούν και τα αναπαράγουν. Εντούτοις το ζήτημα της οικιακότητας έμεινε στο περιθώριο της διατριβής γιατί προτίμησα να επιμείνω στις σχέσεις, τις πρακτικές και τη δράση στο χώρο του μπαρ. Αυτό δε σημαίνει ότι δεσμεύομαι να μην ασχοληθώ μελλοντικά με το θέμα της οικιακότητας, κι ελπίζω ότι με την πάροδο του χρόνου και την επιστημονική μου ωρίμανση θα μπορώ να τα συνεξετάσω. Με την αφορμή όμως θα ήθελα να καταθέσω δύο σημεία όπως τα έχω συλλάβει.

Σημείο πρώτο. Η επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών τις υποχρεώνει σε διαρκείς μετακινήσεις. Μπορούμε να σκεφτούμε τις γυναίκες αυτές ως ημινομαδικό πληθυσμό. Παρατήρησα ότι οι περισσότερες γυναίκες διατηρούν μία έδρα, ένα σημείο αναφοράς στην Αθήνα, συνήθως ένα νοικιασμένο σπίτι, ενώ διαμένουν σε ξενοδοχεία στην πόλη όπου εργάζονται. Τον περισσότερο καιρό βρίσκονται μακριά από αυτό το σπίτι και παρά το υψηλό κόστος συντήρησής τους το διατηρούν. Οι ερωτικές σχέσεις των γυναικών συνδέονται με τον οικιακό χώρο. Ένας καινούριος σύντροφος πιθανόν θα αναλάβει τα έξοδα μιας μετακόμισης, ενοικίασης καινούριας οικίας και της αγοράς νέων επίπλων, συσκευών και άλλων αντικειμένων. Το τέλος μιας σχέσης πολύ συχνά συνοδεύεται από μια καινούρια μετακόμιση, αγορά νέων αντικειμένων κι εγκατάλειψη παλαιών, χωρίς απαραίτητα να υπάρχει νέος σύντροφος στη ζωή της γυναίκας. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι η Λίνα πριν τη γνωρίσω είχε μετακομίσει τουλάχιστον 14 φορές, και στη

διάρκεια της γνωριμίας μας μετακόμισε ακόμα 9. Άλλες φορές οι μετακομίσεις σήμαιναν φορηγά, συσκευασίες και χαρά, άλλες πάλι χωρούσαν σε δυο σακούλες σκουπιδιών και δυο βαλίτσες. Οι αντιλήψεις περί σταθερότητας μονιμότητας, η σχέση με τα αντικείμενα και το χώρο επαναπροσδιορίζονται σε τέτοιες συνθήκες και πιθανολογώ ότι προκύπτουν άλλες οικιακότητες.

Σχετικό με τα παραπάνω είναι και το δεύτερο σημείο. Οικιακότητα σημαίνει σχέσεις στον οικιακό χώρο. Αναφορικά με τους ερωτικούς συντρόφους, οι οποίοι εμπλέκονται με τον οικιακό χώρο, βρισκόμαστε μπροστά σε μία πρόκληση ενός κλασσικού διαχωρισμού που γίνεται όταν μελετάμε τη σεξουαλική εργασία σε δυτικές κοινωνίες. Πρόκειται για την αντίστιξη ανάμεσα στον πελάτη- αγοραστή της σεξουαλικής υπηρεσίας και τον εραστή. Πρόκειται για μια αντίστιξη που οι ίδιες οι γυναίκες υποστηρίζουν και αναπαράγουν οι συγγραφείς στα κείμενά τους. Στη δική μου έρευνα αυτή η αντίστιξη δεν είναι σαφής, ειδικά αν την παρακολουθήσουμε έξω από το μπαρ. Η συμμετοχική παρατήρηση παρέχει αυτή τη δυνατότητα κι έτσι ο/η ερευνητής/ τρια μπορούν να κινηθούν ευέλικτα και να σχηματίσουν πληρέστερες κι ολοκληρωμένες εικόνες. Στη δική μου περίπτωση, είχα την τύχη να δω την ερωτική σχέση να φτάνει μέχρι το γάμο. Η εμπειρία της συζυγικότητας ήταν πράγματι πολύ ενδιαφέρουσα και προκλητική και θέτει μια σειρά ερωτήματα μεταξύ των οποίων τα εξής: Πώς εννοιολογείται ο γάμος, από τη σκοπιά του 'κονσομασιόν'; Τι είδους συζυγικότητα είχαν, γιατί και πώς προέκυψε; Τι άλλαξε στη συμβίωσή τους ο γάμος; Τι άλλαξε στη συμβίωσή τους η μετακίνηση προς την πόλη του Σάκη; Έχω την αίσθηση

ότι τα ζητήματα αυτά εκτός του ενδιαφέροντος που έχουν από μόνα τους αποκτούν μεγαλύτερη σημασία όταν τοποθετηθούν στο ευρύτερο πλαίσιο του επιστημονικού διαλόγου που διεξάγεται σήμερα με θέμα τη συγγένεια, την αναπαραγωγή και τις νέες μορφές οικογένειας.

Ένα ζήτημα με το οποίο δεν αναμετρήθηκα σε αυτή τη διατριβή είναι το ζήτημα της κατανάλωσης. Και είναι πράγματι ειρωνικό αν σκεφτεί κανείς ότι γράφω για ‘κονσομασιόν’. Εκτός από σημαντική παράλειψη θα μπορούσε κάποιος να μου καταλογίσει ασυγχώρητη άγνοια. Ωστόσο, χωρίς να φανεί φτηνή δικαιολογία, θα απαντούσα ότι ακριβώς λόγω επίγνωσης του όγκου του ζητήματος και της πολύπλευρης διαπλοκής της κατανάλωσης με όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής φοβήθηκα τη μονομέρεια και την αποσπασματικότητα που θα το αντιμετώπιζα και προτίμησα να το αφήσω τεχνητά εκτός.

Εν είδη κατακλείδας αυτής της εργασίας, με τις αδυναμίες, τις αστοχίες, τις παραλείψεις αλλά και τις επιλογές που την καθορίζουν και θα την προσδιορίζουν τούδε κι εφεξής, θα είχα να συμπληρώσω, κάποιες συμπερασματικές φράσεις, που περιγράφουν σύντομα το σκεπτικό της δουλειάς που έγινε.

Πρώτον, η διατριβή αυτή έρχεται να συμβάλει στη διερεύνηση ενός χώρου που όπως ήδη έχει πολλάκις αναφερθεί δεν έχει μελετηθεί εξαντλητικά. Η γνώση μας για τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της ‘σεξουαλικής εργασίας’ στην Ελλάδα δεν είναι συστηματική. Αντίθετα μέσα από επιδημιολογικές μελέτες και ορισμένες νομικές και οικονομικές επιστημονικές εργασίες, συγκροτείται ένα σώμα πολύτιμων

πληροφοριών που θα μπορούσε να επηρεάσει και να ευαισθητοποιήσει μελλοντικές ερευνητικές κατευθύνσεις. Η παρούσα διατριβή έρχεται να αναδείξει πτυχές του ζητήματος που δεν έχουν ακόμα διερευνηθεί συστηματικά. Η εθνογραφική μέθοδος περιγράφει τρόπους μελέτης του χώρου της σεξουαλικής εργασίας από τους οποίους προκύπτουν άλλου τύπου εκτιμήσεις και αναλύσεις. Η προσπάθεια ερμηνείας του συμβολικού βάρους στερεοτυπικών εικόνων που αυτές έχουν στην κοινωνική πρόσληψη της ανθρώπινης δράσης αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της αποδόμησης οικουμενικών, ανιστορικών και με αυτόν τον τρόπο νομιμοποιημένων αντιλήψεων. Έτσι, η εργασία αυτή δε θα μπορούσε να σταθεί χωρίς τη συζήτηση για την ιστορική συγκρότηση των όρων 'πορνεία' και 'σεξουαλική εργασία'. Η συζήτηση αυτή καταδεικνύει τις διαφορετικές διαδρομές πολιτισμικής και κοινωνικής ανάγνωσης του ζητήματος.

Η εθνογραφική περιγραφή των 'μπαρ' και η ανάλυσή τους ως πλαισίων όπου μπορούν να παρατηρηθούν συστηματικά μια σειρά από έμφυλες κι ενσώματες παραστασιακές επιτελέσεις παρέχει τη δυνατότητα επαφής μια τριβής της επιστημονικής κοινότητας με ένα χώρο για τον οποίο δεν υπάρχουν συστηματικές αναφορές. Επιπλέον η οριοθέτηση του πλαισίου σκιαγραφεί τα κοινωνικά, πολιτισμικά και ιστορικά συμφραζόμενα της μελέτης και εμποδίζει την αφηρημένη και γενικόλογη αναπαραγωγή λόγων κι αντιλήψεων.

Η ανάλυση του 'κονσομασιόν' μέσα από την πρακτική του κεράσματος, την εμπορευματοποίηση μιας ειδικής αναπαράστασης της θηλυκότητας καθώς και τη συναισθηματική δράση φωτίζουν

διαφορετικές πτυχές των έμφυλων σχέσεων –ανταλλαγών στη σεξουαλική εργασία. Ένα σημαντικό ζήτημα που αναδεικνύεται μέσα από την παραπάνω προσέγγιση είναι η πολιτισμική διαχείριση των αντιλήψεων περί ανεκτών και μη ανεκτών πρακτικών. Η ερμηνεία, με άλλα λόγια του κεράσματος ως πολιτισμική διαχείριση ενός ορίου ανοχής αναφορικά με την εγχρήματη ανταλλαγή της συντροφιάς, αφενός αναδεικνύει την πολιτισμική λογική του τι επιτρέπεται να ανταλλαγεί με τι στην ελληνική κοινωνία, αλλά και των τρόπων που οι άνθρωποι διαχειρίζονται τις κοινωνικές επιταγές των ‘πρέπει’ και των ‘μη’ προκειμένου να συναντήσουν τις επιθυμίες και τις προσδοκίες τους- οι οποίες μπορεί να βρίσκονται σε καθεστώς αμφιθυμίας κι ετεροδοξίας προς τις κυρίαρχες και κανονιστικές αντιλήψεις, ωστόσο κατασκευάζονται κι αναπαράγονται σε σχέση με αυτές. Το ίδιο ισχύει και για το ζήτημα της εμπορευματοποίησης των ενσώματων επιτελέσεων της θηλυκότητας, που θέτει με άλλους όρους το πολυσυζητημένο θέμα της προϊόντοποίησης κι εμπορευματοποίησης των γυναικών. Τέλος, ο λόγος περί συναισθηματικής συμμετοχής των ανδρών –και των γυναικών, αλλά η εστίαση αφορά περισσότερο στους άνδρες- στην πρακτική του ‘κονσομασιόν’ στρέφει την προσοχή σε σύγχρονες αναλύσεις του συναισθήματος ως κοινωνικής και πολιτισμικής δράσης.

Αν την έχω καταλάβει καλά, η Ράνια Ασρινάκη, στο κλείσιμο της δικής της διατριβής, αναστοχάζεται με ευαισθησία κι ευθύνη ένα πολύπλοκο ζήτημα, αυτό της ‘πραγματικής ζωής’ που οι πληροφορητές των ανθρωπολόγων ζουν μέσα κι έξω από τις εθνογραφίες τους. Από την

εμπειρία της δικής μου επιτόπιας έρευνας θα συμφωνούσα μαζί της ότι η ζωή είναι πράγματι δύσκολη τέχνη. Θα τολμούσα μόνο να προσθέσω σε αυτά που τόσο ωραία έγραψε εκείνη μία σκέψη. Πέρα από τις ζωές που ζουν οι συνομιλητές μας στο πεδίο, στη διάρκεια της επεξεργασίας και συγγραφής του πονήματός μας, ερχόμαστε αντιμέτωποι και πρέπει να αναμετρηθούμε στο χαρτί και με τις ζωές που δεν έζησαν...όπως μας τις (υπό)αφηγούνται τα όνειρα, τα παράπονα, οι ελπίδες και η απελπισία τους.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η Λίνα¹ στα 32 της γνώρισε τον Σάκη,² 38 χρόνων, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1997, στο μπαρ 'Αστέρια' στη Θήβα, όπου εργαζόταν με τη φίλη της,

1. Στο σημείο αυτό κρίνω σκόπιμο να παραθέσω κάποια βιογραφικά στοιχεία που είναι χρήσιμα για την πληρέστερη κατανόηση της ιστορίας που θα αφηγηθώ. Η Λίνα γεννήθηκε στη Ναύπακτο, από όπου έφυγε σε ηλικία 15 ετών και ήρθε στην Αθήνα να μείνει με τους γονείς της, οι οποίοι μαζί με τις δύο αδελφές της είχαν ήδη εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα από όταν εκείνη ήταν μόλις 9 ετών. Παρέμεινε στη Ναύπακτο με τους εκ πατρός παππούδες της μέχρι που τέλειωσε το γυμνάσιο. Έμεινε μετεξεταστέα σε δύο μαθήματα και παρόλο που πέρασε τις επαναληπτικές εξετάσεις του Σεπτεμβρίου, οι γονείς της δεν της επέτρεψαν να συνεχίσει στο λύκειο κι εκείνη αναζήτησε εργασία. Αφού εργάστηκε σε καφετέριες στην Αθήνα, σε λιγότερο από 2 χρόνια βρέθηκε να εργάζεται σε μπαρ ως 'κονσοματρίς'. Παράλληλα φοίτησε σε ιδιωτική σχολή αισθητικής πληρώνοντας η ίδια τα διδάκτρα ενώ ήδη έμενε μόνη της. Το επάγγελμα της αισθητικού δεν μπόρεσε να το εξασκήσει αν και είχε αποκτήσει έναν πλήρη για την εποχή εξοπλισμό. Στα 22 της χρόνια έμεινε έγκυος και ο τότε σύντροφός της την έπεισε να μη διακόψει την εγκυμοσύνη. Το αγοράκι που γέννησε δεν το είδε ποτέ και εκδιώχθηκε με απειλές από το μαιευτήριο αφού της δήλωσαν ότι είχε υπογράψει κάποια 'χαρτιά'. Εκείνη ισχυρίζεται ότι ήταν σε καταστολή και ότι το παιδί της το έκλεψαν με τη συνεργία του βιολογικού πατέρα. Παρ' όλο το μίσος που ένιωθε γι' αυτόν διατήρησε επικοινωνία μαζί του μήπως μάθει κάτι για το παιδί. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1993, απόκτησε άλλο ένα αγοράκι, εκτός γάμου, το οποίο έχει πάντοτε μαζί της.

2. Ο Σάκης εργάζεται στον αγροτικό συνεταιρισμό της Θήβας και παράλληλα καλλιεργεί μεγάλες εκτάσεις νοικιασμένης γης, με βασικές καλλιέργειες την πατάτα, το κρεμμύδι και την επιδοτούμενη του βαμβακιού. Παντρεύτηκε στα 20 του χρόνια μια γυναίκα από διπλανό χωριό και απόκτησε δυο κόρες, 18 και 14 ετών αντίστοιχα. Το γάμο του τον θεωρούσε πάντα αποτυχημένο, τη γυναίκα του έλεγε ότι τη σιχαινόταν και τη μισούσε. Η μεγάλη κόρη ανέφερε ότι δεν θυμάται ποτέ να τη φώναζε με το όνομά της και ότι ο πατέρας της κοιμόταν πάντα στον καναπέ του σαλονιού τους. Ο ίδιος λέει ότι στο σπίτι ένιωθε ξένος και ότι η μόνη του χαρά ήταν η δουλειά του. Αφοσιώθηκε στις δουλειές και στόχος του ήταν να αποκτήσει μεγάλη οικονομική άνεση, στόχος που είχε

τη Χριστίνα. Η Λίνα είχε μόλις γυρίσει από την Κρήτη, όπου δούλευε μαζί με τη φίλη της όλο το καλοκαίρι σε διάφορα μπαρ. Παρόλο που διατηρούσε ένα μικρό διαμέρισμα στην Αχαρνών, η Λίνα έμενε στο σπίτι της Χριστίνας στην ίδια περιοχή και είχε κατά νου να ψάξει να βρει καινούριο σπίτι. Ο βασικός λόγος της επικείμενης μετακόμισης ήταν ο πρόσφατος τσακωμός και ο χωρισμός της από έναν πελάτη με τον οποίο διατηρούσε ερωτική σχέση από το Μάρτη της ίδιας χρονιάς. Ο άντρας αυτός είχε κλειδιά του σπιτιού της και είχε μπει πολλές φορές στο σπίτι στη διάρκεια της απουσίας της – γεγονός που της προκαλούσε μεγάλη ανασφάλεια.

Για να ξαναγυρίσω στη γνωριμία, ενώ η Λίνα δεν θυμάται την πρώτη τους συνάντηση στο μπαρ, ο Σάκης θυμάται λεπτομερώς τη διαδοχή των γεγονότων. Τα παραθέτω όπως μου τα έχει αφηγηθεί, μπροστά στην Λίνα, η οποία σε κάποια σημεία παρεμβαίνει.

(Σάκης:) «*Είχε φύγει η Μαρίνα [Ουκρανή 'κονσοματρίς' με την οποία ο Σάκης διατηρούσε ερωτική σχέση για ενάμιση χρόνο], [και είπα] "θα σταματήσω τα μπαρ και θα καθίσω να ασχοληθώ με τη δουλειά και τα παιδιά". Είχα μια πενηντάρα και είπα "τέλος". Ξαπλώνω στο κρεβάτι και δεν ξέρω τι με σήκωσε, λέω "Τώρα θα φύγω και θα πάω πάλι εκεί μέσα και θα βρω μια Ελληνίδα και θα πάω στην Αθήνα, μακριά από τις βρωμο-Ουκρανέζες και τις βρωμο-Ρωσίδες", και πάω μες στο μπαρ και βλέπω την κυρία από δω και μου φάνηκε βόδι εντελώς».*

(Λίνα:) «*Ημουνα λειώμα εντελώς*».

(Σάκης:) «*Και πάω και λέω "Να σε κεράσω; Πες ένα ποτό", φορούσε ένα σκιστό, της λέω "Τι 'ναι αυτό, σκίσιμο", μου κάνει μία έτσι και βλέπω μπουτάκι λευκό καλό, λέω "Θα πεις άλλο ένα, με το καλαμάκι, τάκα τάκα", πίνανε*

ήδη επιτευχθεί όταν γνωρίστηκε με την Λίνα. Καλλιεργούσε ήδη 1500 στρέμματα και

γρήγορα οι γυναίκες μου, κέρναγα 10 ποτά, μια 20άρα-30άρα [...] την κερνάω 4 ποτά, εγώ είχα το σκοπό μου, λέω θα κεράσω 4-5 ποτά και μετά θα ρίξω το παραμύθι, της λέω “Κοίταξε, εγώ δεν είμαι για εδώ μέσα, θες να βρεθούμε έξω”, “Ναι μπράβο”, “Πώς σε λένε”, “Λίνα”, και μου δίνει το τηλέφωνο».

(Λίνα:) «Του είδα λίγο χωριάτη, με τις λάσπες».

(Σάκης:) «Δεν είχα έρθει με τις λάσπες, ήμουνα πλυμένος [...] παίρνω το τηλέφωνο και φεύγω, δε μου πολυάρεσε κιόλας [...] δεν την είχα δει καλά [...] μετά από δυο μέρες πάω με του Αλβανού, κι έρχεται η Λίνα, ήταν διαφορετική, φορούσε κι ένα κολιέ, τι σούργελο, καθόμουνα με μια μουνάρα, μια χαζή, και μου 'ρθε με το γνωστό της τρόπο, μια γλυκύτητα, “Γιατί δε με πήρες τηλέφωνο”, κέρασα δυο ποτά».

(Λίνα:) «Χορέψαμε κιόλας, τα ήπιαμε, με είχε κι έτσι [αγκαλιά] και μουμίλαγε».

(Σάκης:) «Δεν την είδα για έτσι, μες στο μπαρ, για ωραία, λέω αυτή δεν κάνει [...] Φόραγες ένα κολιέ μαργαριταρένιο και μια φούστα λαχανί, και την πήρα την άλλη μέρα τηλέφωνο και βγαίνει η χουτρή [εννοεί τη φίλη της τη Χριστίνα] και λέω “Πού είναι η Λίνα”, “Και πού να ξέρω εγώ, ρε φίλε”, “Ω”, λέω, “πού έπεσα, τι γίνεται εκεί πέρα”. Κάποια στιγμή βρισκόμαστε και παίρνω μια τούρτα και πάω Αχαρνών και Πιπίνου, δεν ήξερα πού βρισκόμουνα. Πάω εκεί δεν τη βρίσκω, λέω “Το κάνει επίτηδες, τα κόλπα τα γνωστά”, λέω “Θα φύγω” και στο δρόμο την παίρνω, μου λέει “Δεν ήρθες”, λέω, “Όχι, εσύ δεν ήσουνα”, λέει “Θα 'ρθεις”, λέω “Όχι, αύριο”. Το 'χα σαν αρχή αυτό, λέω “Αμα φύγω σίγουρα θα 'μαστε μαζί”, τρώω κάτι κερασάκια από την τούρτα και την πέταξα. Ξανακατέβηκα την άλλη μέρα και βλέποντάς τη να περπατάει μέσα στο σπίτι της χουτρήs ήταν άλλη υπόθεση. Βλέπω μια κορμάρα, μια γυναίκα πανέμορφη, όπως ακριβώς την ήθελα, μια πολύ ωραία γυναίκα, μαύρα μαλλιά και μάτια, και τις επόμενες 10 μέρες λέω “Η πρέπει να φύγω από αυτόν τον άνθρωπο ή θα μπλέξω για πάντα”».

(Λίνα:) «Βγαίναμε, ήρθε και στο μαγαζί, έκανα ρεπό».

(Σάκης:) «Μου λέει το αφεντικό στα ‘Αστέρια’ “Πού 'ναι αυτή”, λέω “Της πήρα το τηλέφωνο”, “Κι αυτή θα μου φας, την καλύτερη γυναίκα του μαγαζιού”».

(Λίνα:) «Είχε έρθει 4-5 φορές κάτω στη χουιτή, φάγαμε, έφαχνα εγώ για σπίτι».

(Σάκης:) «Ξέρεις πώς ήμουνα εγώ σεξουαλικά τότε, δε μου σηκωνότανε, δεν είχα όρεξη».

(Λίνα:) «Είχαμε πάει στο σούπερ μάρκετ για να μαγειρέψουμε να φάμε».

(Σάκης:) «Κάτσε να δεις τι γίνεται, λέω “Άσε να πληρώσω εγώ”, “Όχι”, λέει, “Άσε”, λέω εγώ, ευγενικά με άφησε και πλήρωσα κι από τότε άρχισε ο πακτωλός [γελάνε και οι δύο] [...] μου 'πε ο Γρηγόρης [συνεργάτης του Σάκη] τότε “Όλο τις καλύτερες τρως εσύ”, και του είπα τότε “Αυτό το μουνί αν το γαμήσω θα είναι μαγκιά μου”».

(Λίνα:) «Βγήκαμε 5-6 φορές κι ένα βράδυ ήταν να πάω στη Θήβα και μου λέει “Μην πας, άμα θες πάμε μια βόλτα και σ' το δίνω εγώ το μεροκάματο”, και πηγαίνουμε, και μετά το μπούρου μπούρου, του λέω “Δεν πάμε να ρίζουμε και κάνα πούτισο”».

(Σάκης:) «Το 'βλεπα εγώ, το καταλάβαινα, η Λίνα γούσταρε να γαμηθεί».

(Λέω στην Λίνα να πει τη δική της εκδοχή.)

(Λίνα:) «Ένα καλό παιδί είδα, ένα καλόν άνθρωπο που μπορούσα να κάνω παρέα, σχέση, έτσι του αξιολόγησα [...] φαινόταν ένας συντηρητικός άνθρωπος, τα περιουσιακά του στοιχεία, αν είχε ή δεν είχε [...], πρόθυμος [...] μες στο μπαρ τον γνώρισα βέβαια, μόνος του μου είπε ότι “Δεν είναι μέρος αυτό που μένεις” και “Πάμε να βρούμε ένα σπίτι, θα το πληρώσω εγώ”, κι έτσι έγινε, πήγαμε μαζί στην Πιπίνου, έβγαλε έδωσε και προκαταβολή [...] είδα ότι με το Σάκη μπορούσα να αράξω, το έλεγα από την Κρήτη, να αλλάξει η ζωή μου, ούτε μεγαλεία έφαχνα, συντηρητικά πράγματα».

Ο Σάκης πλήρωσε την προκαταβολή και τρία ενοίκια και της ζήτησε να σταματήσει να δουλεύει στο μπαρ και να είναι μαζί σαν κανονικό ζευγάρι, και της είπε ακόμα ότι σκόπευε να αναλάβει όλα τα έξοδά της. Όντως, εκτός από τα ενοίκια και τα έξοδα της μετακόμισης από το προηγούμενο σπίτι, της έδωσε χρήματα να αγοράσει καινούρια κρεβατοκάμαρα –γιατί δεν ήθελε να κοιμάται στο κρεβάτι όπου είχαν κοιμηθεί άλλοι άντρες– και καινούρια ηλεκτρική κουζίνα, και κάτι

μικροσυσκευές. Εκτός από τα ψώνια του σούπερ μάρκετ, ο Σάκης κουβαλούσε από τη Θήβα κρεατικά, λαχανικά και φρούτα σε τεράστιες ποσότητες. Ωστόσο, ποτέ δεν έτρωγαν στο σπίτι γιατί ο Σάκης επέμενε να πηγαίνουν σε εστιατόρια.

Η Λίνα ξεκίνησε να φοιτά σε σχολή κομμωτικής, με έξοδα του Σάκη, και στο χολ του σπιτιού εγκατέστησε ένα μικρό επαγγελματικό χώρο, με τα μηχανήματα αισθητικής που διέθετε και τα σύνεργα κομμωτικής που απέκτησε. Φίλες και συγγενείς πηγαινοέρχονταν στο σπίτι καθημερινά και δέχονταν τις περιποιήσεις της ενώ εκείνη εφάρμοζε ό,τι μάθαινε στη σχολή.

Όπως αναφέρει και στο παραπάνω απόσπασμα, η Λίνα ήταν ευχαριστημένη με την τροπή που πήρε η ζωή της γνωρίζοντας τον Σάκη. Έχοντας λύσει το οικονομικό της πρόβλημα, δεν χρειαζόταν πια να δουλεύει κάθε βράδυ, ασχολιόταν με την κομμωτική και στο πρόσωπο του Σάκη έβλεπε έναν ήσυχο, καλό νοικοκύρη, ο οποίος επιπλέον φερόταν φιλικά και στοργικά στο γιο της. Επίσης, την ικανοποιούσε το γεγονός ότι ήταν παντρεμένος και ότι η εργασία του ήταν μακριά, γιατί αυτά σήμαιναν ότι δεν ήταν δυνατό να βρίσκονται και να ζουν συστηματικά μαζί. Του είχε δώσει, εντούτοις, κλειδιά του σπιτιού κι εκείνος είχε φέρει εκεί κάποια λίγα προσωπικά του αντικείμενα. Οι επισκέψεις του στην Αθήνα πλήθαιναν, κι έφτασε μέρα που πήγε και ήρθε στην Αθήνα 3 φορές. Της αγόρασε κινητό τηλέφωνο και τις ώρες που έλειπε της έκανε απανωτά τηλεφωνήματα.

Στους έξι μήνες άρχισαν να καβγαδίζουν. Η Λίνα δεν άντεχε το διαρκή έλεγχο και την έλλειψη εμπιστοσύνης –όπως εκλάμβανε τα

τηλεφωνήματα και τα συχνά πηγαινέλα-, εκείνος έλεγε ότι το έκανε από πραγματική αγάπη και γνήσιο ενδιαφέρον. Στους διαπληκτισμούς η Λίνα μιλούσε άσχημα βρίζοντάς τον έντονα, ενώ εκείνος έσκυβε το κεφάλι και προσπαθούσε να την ησυχάσει. Στο τέλος, πάντα η Λίνα τον έδιωχνε από το σπίτι και του έπαιρνε και το κλειδί. Λίγες ώρες αργότερα, ή ύστερα από μια δυο μέρες το πολύ, ο Σάκης της ζητούσε συγγνώμη και την παρακαλούσε να τον δεχτεί πίσω. Σε κάθε καβγά η Λίνα πήγαινε για δουλειά σε μπαρ, και κάποια απ' αυτές τις φορές ο Σάκης την ακολούθησε, μπήκε στο μπαρ παρά τις αντιρρήσεις της και ξόδεψε 500.000 δρχ. σε ποτά που κέρασε την ίδια.

Το δεύτερο χρόνο της γνωριμίας τους, και σε αντίστοιχη φάση, η Λίνα δούλεψε λίγες μέρες σε μπαρ στο Λαύριο. Ένα βράδυ, μπλόκο της αστυνομίας σταμάτησε το αυτοκίνητο που γύριζε τις γυναίκες στην Αθήνα. Κατά την έρευνα του αυτοκινήτου βρέθηκε μικρή ποσότητα χασίς και οι επιβαίνοντες κρατήθηκαν στο αστυνομικό τμήμα. Ο Σάκης έσπευσε αμέσως. Κατά τον έλεγχο των στοιχείων της Λίνας προέκυψε ένα ένταλμα συλλήψεως λόγω οφειλών προς την Εφορία της Αμαλιάδας –από μία επιχείρηση καλλυντικών που είχε ανοίξει εκεί– που ανέρχονταν στο ποσό των 4.000.000 δρχ. Ο Σάκης την ακολούθησε κατά τη μεταγωγή της στην Αμαλιάδα, κοιμόταν στο αυτοκίνητο έξω από το αστυνομικό τμήμα, παρευρέθηκε στο δικαστήριο και πλήρωσε το οφειλόμενο ποσό. Πέρα από την οικονομική στήριξη, η Λίνα θεώρησε την αγωνία του Σάκη και τη συμπάρασταση που της πρόσφερε σημαντικά στοιχεία στη σχέση τους και ομολόγησε ότι ένιωσε πρωτόγνωρη ασφάλεια και σιγουριά μαζί του.

Έτσι πέρασαν περίπου δύο χρόνια, κατά τα οποία ο Σάκης πηγαينوερχόταν στην Αθήνα – μάλιστα αργότερα περιέγραφε τις μετακινήσεις του ως ‘Θήβα-Αχαρνών το δρομολόγιο των αναστεναγμών’. Όλο αυτό το διάστημα ο Σάκης της ζητούσε να εγκατασταθούν μαζί στη Θήβα, αλλά η Λίνα δίσταζε, λέγοντας ότι θα ήταν δύσκολο να μείνουν εκεί αφού όλοι οι συγγενείς αλλά και η σύζυγος του Σάκη θα αντιδρούσαν και πως φοβόταν ότι θα είχαν προβλήματα.

Εκεί που το σκεφτόταν όμως, έγινε κάτι που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στο να πάρει τελικά την απόφαση να ακολουθήσει τον Σάκη στη Θήβα. Ένα βράδυ του Ιούλη του 1999 δέχτηκε ένα τηλεφώνημα από ένα άγνωστο ζευγάρι που της ζητούσαν να τους συναντήσει γιατί ήθελαν να της μιλήσουν σχετικά με το παιδί που είχε χάσει. Πήγε μαζί με τον Σάκη και τους βρήκε και της αποκάλυψαν όλο το ιστορικό της πώλησης του παιδιού από το βιολογικό πατέρα στους θετούς γονείς, της έδειξαν φωτογραφίες και βίντεο του 12χρονου πια αγοριού και την παρακίνησαν να ξεκινήσει διαδικασία ακύρωσης της υιοθεσίας. Η θετή μητέρα, και αδελφή του άνδρα που συνάντησε την Λίνα, είχε πεθάνει πριν από λίγους μήνες, και, όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια, το ζευγάρι προσέβλεπε στην παρουσία που το θετό αγόρι κληρονόμησε από τη μητέρα του. Η Λίνα, πολύ ταραγμένη, στην αρχή έκανε ό,τι της υποδείκνυαν, αλλά σύντομα και κατόπιν ψυχραιμών παρεμβάσεων εκ μέρους φίλων της σταμάτησε τη διαδικασία και πείστηκε να περιμένει να ενηλικιωθεί το παιδί για να το συναντήσει και να του εξηγήσει τι είχε συμβεί. Σκέφτηκε, όμως, ότι όταν θα ερχόταν εκείνη η ώρα το παιδί έπρεπε να βρει μία ‘κανονική’ οικογένεια, ένα ‘οπιτικό’, και όχι μία μπαρόβια. Θεώρησε ότι

ο Σάκης ήταν ιδανικός νοικοκύρης και ότι μαζί του θα έκανε αυτή την οικογένεια. Εγκαταστάθηκε μαζί του στη Θήβα στις αρχές Αυγούστου, σε νοικιασμένο σπίτι.

Έκαναν τη μετακόμιση από την Αχαρνών στη Θήβα. Το μόνο που αγόρασαν ήταν μία παιδική κρεβατοκάμαρα που προοριζόταν για τα παιδιά του Σάκη, αλλά μόνο η μεγάλη του κόρη τούς επισκεπτόταν στο σπίτι και σπάνια κοιμόταν εκεί. Η Λίνα είχε πολύ φιλική σχέση με την κοπέλα και χαιρόταν πολύ σε κάθε της επίσκεψη. Όταν ο Σάκης αρνιόταν να δώσει χρήματα στα παιδιά εκείνη μεσολαβούσε και τον έπειθε να τους δώσει – αυτά, σύμφωνα με τα λεγόμενα των ίδιων των παιδιών. Ωστόσο, η σύζυγος του Σάκη τηλεφωνούσε καθημερινά και έβριζε την Λίνα, αλλά και ο πατέρας του όποτε συναντιούνταν την έβριζε.

Στο πρώτο δεκαπενθήμερο τσακώθηκε ο Σάκης με την Λίνα□ αυτή τη φορά ήταν ο Σάκης αυτός που μιλούσε άσχημα: αποκαλώντας την μπροστά σε φίλους του ‘πουτάνα’ που τη μάζεψε από τα μπαρ, την κατηγορήσε ότι είχε πουλήσει το παιδί της και της είπε ότι αν δεν της άρεσε να σηκωνόταν να έφευγε. Η Λίνα θεωρώντας ότι στο παρελθόν τού είχε μιλήσει εκείνη πολύ άσχημα και ότι ο Σάκης δεχόταν μεγάλη πίεση από το περιβάλλον του, έκανε υπομονή. Έκανε συστηματική προσπάθεια να εργαστεί ως κομμώτρια, αρχικά σε ένα κουρείο και μετά στο σπίτι. Ο Σάκης, όμως, αντιδρούσε και κατά καιρούς τής απαγόρευε να εργάζεται. Αυτό που ήθελε ήταν να πηγαίνει μαζί του στα χωράφια, στις καφετέριες και το βράδυ στην ταβέρνα. Κάθε φορά που εκείνη ασχολιόταν με το γιο της εκείνος θύμωνε και της έλεγε ότι ο μικρός δεν είχε ανάγκη γιατί είχε

στέγη και τροφή. Με τον καιρό η συμπεριφορά του προς το παιδί σκληραίνει και σιγά σιγά έπαψε να τον φωνάζει με το όνομά του.

Ένα χρόνο μετά τσακώθηκαν έντονα, με αφορμή το γεγονός ότι η Λίνα δεν πήγαινε να κοιμηθεί μαζί του γιατί καθόταν στο δωμάτιο του γιου της που ήταν άρρωστος. Ο Σάκης τη χτύπησε και της μίλησε πολύ άσχημα μπροστά στη μεγάλη του κόρη λέγοντας ότι του φόρτωσε ένα μπάσταρδο να ταΐζει, ότι έτρωγε αυτή και ο γιος της την περιουσία των παιδιών του, ότι του χρωστούσε πολλά λεφτά και ότι έπρεπε να σηκωθεί να φύγει. Η Λίνα του απάντησε ότι το παιδί της το ταΐζε το μουνί της, από κει που βγήκε έτρωγε, και ότι αυτός δεν την άφηνε να συνεισφέρει με τη δουλειά της στα έξοδα του σπιτιού. Τελικά, η Λίνα μάζεψε κάποια ρούχα δικά της και του γιου της και πήγε στην Αθήνα. Της διατέθηκε ένα φιλικό σπίτι, επιπλωμένο, και έγραψε το παιδί στο σχολείο της γειτονιάς. Με τον Σάκη μιλούσαν καθημερινά στο τηλέφωνο, εκείνος μετανιωμένος της ζητούσε να γυρίσει πίσω, και αποφάσισε να πηγαίνει τα σαββατοκύριακα στη Θήβα. Ο βασικός λόγος ήταν ότι εκείνη πήγαινε και χτένιζε τις πελάτισσές της και ο μικρός έπαιζε με τους φίλους του. Μέχρι τα Χριστούγεννα οι σχέσεις της με τον Σάκη είχαν εξομαλυνθεί και μετά τις διακοπές των Χριστουγέννων μετέγραψε το παιδί σε σχολείο της Θήβας και εγκαταστάθηκαν σε καινούριο σπίτι, και πάλι με ενοίκιο.

Οι καβγάδες, όμως, ξανάρχισαν και πάντα η αιτία ήταν ο ανταγωνισμός του Σάκη με το γιο της. Πολύ συχνά της πρότεινε να στείλει το παιδί στους γονείς της στην Αθήνα, για να ηρεμήσουν οι δυο τους, όπως έλεγε, αλλά η Λίνα ούτε να το ακούσει. Διεκδικούσε την προσοχή της και της έλεγε ότι μόνο για το γιο της ενδιαφερόταν και

εκείνον τον αγνούσε, όταν δεν ξυπνούσε να του κάνει παρέα να πει καφέ στις 5.00' το πρωί ενώ σηκωνόταν στις 7.00' για να ξυπνήσει το παιδί να πάει σχολείο.

Το καλοκαίρι του 2001, ο πατέρας της της μεταβίβασε ένα χωράφι στη Ναύπακτο, το μοναδικό περιουσιακό στοιχείο που είχε ποτέ της η Λίνα. Ο Σάκης παρόλο που χρηματοδότησε τα συμβολαιογραφικά και όλη τη διαδικασία της μεταβίβασης, έδειχνε ιδιαίτερα ενοχλημένος που η Λίνα είχε αυτό το περιουσιακό στοιχείο στα χέρια της και γκρίνιαζε.

Κάποια μέρα τσακώθηκαν πολύ έντονα και την έδιωξε από το σπίτι. Πράγματι, με λίγα ρούχα, η Λίνα ξαναέφυγε με το γιο της και νοίκιασε με δανεικά ένα σπίτι κοντά στο πατρικό της με την ελπίδα ότι οι γονείς της θα τη βοηθούσαν κρατώντας το παιδί κάποιες ώρες, για να εργαστεί. Ούτε οι γονείς της τη βοήθησαν –πάντα οι σχέσεις τους ήταν χλιαρές και ενίοτε κακές– θεωρώντας ότι έπρεπε να γυρίσει στον Σάκη, ούτε εργασία έβρισκε. Σε λιγότερο από δύο μήνες, ο Σάκης πήγε στο πατρικό της και τη ζήτησε σε γάμο από τον πατέρα της. Οι γονείς της με τον Σάκη πήγαν στο σπίτι της, ο Σάκης στα γόνατα την παρακαλούσε να τον παντρευτεί και υποσχόταν ότι όλα θα άλλαζαν –είχε ήδη βγει το διαζυγίό του– και έλεγε ότι η ανασφάλειά του και η έμμονη ιδέα ότι θα τον εγκατέλειπε δεν τον άφηναν να ησυχάσει. Πιεσμένη δέχτηκε. Όλα έγιναν πολύ γρήγορα. Οι άδειες ετοιμάστηκαν και σε 10 μέρες παντρεύτηκαν σε ένα ξωκλήσι στη βόρεια Εύβοια. Στο γάμο δεν υπήρχαν άλλοι καλεσμένοι εκτός από τους γονείς της, ένα φίλο του Σάκη και την ερωμένη του, εμένα και έναν άλλο φίλο. Όταν έφτασα στο χωριό την παραμονή του γάμου ο Σάκης, με ένα θριαμβευτικό χαμόγελο, μου είπε: «Από δω δε μπορεί να μου

ξεφύγει». Στο γάμο η Λίνα ήταν συγκρατημένη και σκεπτική, ούτε χόρευε ούτε έφαγε, μόνο έπινε, σε αντίθεση με τη μητέρα της, η οποία χόρευε διαρκώς.

Μετά το γάμο εγκαταστάθηκαν σε ένα χωριό έξω από τη Θήβα, που το χειμώνα ήταν τον περισσότερο καιρό αποκλεισμένο λόγω χιονιού. Δεν είχαν καμία επαφή με κανέναν. Κάποια στιγμή μία φίλη της Λίνας της ζήτησε να τη φιλοξενήσει για λίγες μέρες γιατί είχε φύγει από το σπίτι της, αλλά ο Σάκης δεν της επέτρεψε λέγοντας ότι τώρα έπρεπε να τους απασχολεί μόνο ο γάμος τους, να κάνουν οικονομίες, να σέβονται το σπιτικό τους και να αφήσουν όλους τους δήθεν φίλους απέξω. Η Λίνα το έφερε βαρέως, εντούτοις υποχώρησε θεωρώντας ότι έπρεπε να προσπαθήσει για το γάμο τους. Με τον ερχομό της άνοιξης έφτιαξε ένα λαχανόκηπο και ένα κοτέτσι με κότες και γαλοπούλες, για τα οποία ήταν πολύ υπερήφανη. Δεν άργησε να δικτυωθεί στο χωριό και να αποκτήσει πελάτισσες που συχνά αντί για χρήματα της έδιναν τρόφιμα και γλυκά. Αλλά και ο γιος της ήταν ευτυχισμένος στο χωριό, μια που είχε απεριόριστη σχεδόν ελευθερία κινήσεων και καινούριους φίλους για τις εξερευνήσεις του στο κοντινό βουνό.

Κάποια στιγμή, ο Σάκης άρχισε να κάνει στενή παρέα με ένα μεγαλοαγρότη, ο οποίος διατηρούσε διάφορες ερωτικές συντρόφους και χρησιμοποιούσε το σπίτι της Λίνας και του Σάκη για τις συνευρέσεις του μαζί τους. Η Λίνα δυσανασχετούσε και καθώς γνώριζε τη γυναίκα του, ένιωθε πολύ άσχημα που το σπίτι της γινόταν χώρος συνάντησης με τις άλλες γυναίκες. Εξέφραζε συχνά τις ενστάσεις της στον Σάκη, αλλά

εκείνος της έλεγε ότι ο φίλος του θα ήταν πολύ χρήσιμος συνεργάτης σε μελλοντικές δουλειές και έπρεπε να τον εξυπηρετήσουν.

Κάποια μέρα εκείνη αρνήθηκε να τους μαγειρέψει λέγοντας ότι θα πήγαινε για μπάνιο με μια γειτόνισσα και το γιο της και, τότε, έξαλλος ο Σάκης άρχισε να τη βρίζει, *«που σε παντρεύτηκα, μια πουτάνα από τα μπαρ, και ταΐζω το μπάσταρδο»* κ.λπ., μπροστά στο φίλο του και σε κάποια ερωτική σύντροφό του. Όταν εκείνος της είπε ότι την έκανε κυρία, δίνοντάς της το όνομά του για να ζει αξιοπρεπώς, εκείνη του απάντησε πως πιο κυρία και πιο αξιοπρεπής θα ένιωθε αν έκανε μια πίπα' για ένα χιλιάρικο στο γέρο βοσκό στην πλατεία του χωριού, παρά τώρα που ζούσε μαζί του *«Αυτός δεν είναι γάμος, είναι κουσομασιόν είκοσι τέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο»*. Οι ύβρεις εξακολούθησαν και η Λίνα προσβεβλημένη πέταξε ένα βάζο στο κεφάλι του Σάκη, τραυματίζοντάς τον ελαφρά.

Την άλλη μέρα έφυγε από το σπίτι και πήγε στους γονείς της στην Αθήνα. Αρχικά, ο πατέρας της θύμωσε με τη συμπεριφορά του Σάκη και της υποσχέθηκε ότι θα τη βοηθήσει, αλλά στη συνέχεια μαζί με τη μητέρα της την πίεζε να γυρίσει στον άνδρα της. Η συμβίωσή τους έγινε δύσκολη και η Λίνα φιλοξενήθηκε από κάποιο φίλο και αποφάσισε να πάει για δουλειά σε μπαρ. Κατά τη διαδικασία εκδόσεως άδειας εργασίας προέκυψε και νέο ένταλμα συλλήψεως για οφειλές στην Εφορία αυτή τη φορά το ποσό ήταν 10.000.000 δρχ. Έτσι αποφάσισε να γυρίσει στον Σάκη προσδοκώντας ότι εκείνος θα το εξοφλούσε.

Πράγματι, ο Σάκης εξόφλησε το μεγαλύτερο μέρος αλλά άφησε ένα υπόλοιπο 2.000.000 δρχ. για να την *«έχει στο χέρι»*, όπως της δήλωσε. Οι

τσακωμοί ήταν καθημερινοί. Ο Σάκης θύμωνε διαρκώς με το γιο της Λίνας και του φερόταν άσχημα. Ο μικρός, τρομοκρατημένος, είχε ακράτεια στον ύπνο του και ήταν πολύ νευρικός και αφηρημένος. Για μία ακόμα φορά η Λίνα έφυγε από το σπίτι, το Μάρτη του 2003.

Την ώρα που γράφονται αυτές οι λέξεις, η Λίνα εργάζεται σε μπαρ στην επαρχία, έχει σχεδόν εξοφλήσει τα χρέη της και στη Θήβα δεν έχει ξαναγυρίσει.³

Πρόκειται για την αφήγηση του αναπτυξιακού κύκλου μιας σχέσης που ξεκίνησε ανάμεσα σε μια γυναίκα και σε έναν πελάτη στο μπαρ και, αφού διέγραψε δύο κύκλους άτυπης συμβίωσης, οδηγήθηκε σε γάμο και μετά σε χωρισμό. Το ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της ιστορίας είναι η ανάμειξη του οικιακού με τον εξω-οικιακό χώρο, η αντιπαράθεση μεταξύ του ερωτικού και του συγγενικού δεσμού.

Προσπαθώντας να ερμηνεύσω ως αποστασιοποιημένη παρατηρήτρια τη σχέση του Σάκη με την Λίνα θα τολμούσα την εξής υπόθεση: εκείνο που δεν κατόρθωσε η Λίνα δεν ήταν να προσαρμοστεί στα οικιακά της καθήκοντα, να γίνει μια καλή νοικοκυρά, αλλά να παραμείνει μια καλή 'κονσοματρίς'.

3. Την ιστορία που αφηγούμαι την έχω παρακολουθήσει στο μεγαλύτερο μέρος της από κοντά, αφού διατηρούσα στενή επαφή με την Λίνα και τον Σάκη, τους είχα επισκεφθεί πολλές φορές στα διάφορα σπίτια στη Θήβα και είχα μείνει μαζί τους. Κάποια γεγονότα μου τα αφηγήθηκαν και οι δύο εκ των υστέρων. Μετά το γάμο τους, όμως, μόνο η Λίνα επικοινωνούσε μαζί μου. Τον Σάκη δεν τον έχω ξαναδει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abu-Lughod L. – Lutz C., 1990, “Introduction: emotion, discourse, and the politics of everyday life”, σε Abu-Lughod L. – Lutz C. (eds), *Language and the politics of emotion*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Abu-Lughod Lila, 1986, *Veiled Sentiments. Honor and Poetry in a Bedouin Society*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Allison A., 1994, *Night Work: Sexuality, pleasure and corporate masculinity in a Tokyo hostess club*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Ardener S., 1993, “Ground rules and social maps for women: an introduction”, σε Ardener S. (ed.), *Women and space. Ground rules and social maps*, Oxford/Providence: Berg Publishers.
- Barnes R. – Eicher J. (eds), 1992, *Dress and Gender. Making and meaning in cultural contexts*, New York/Oxford: Berg Publishers.
- Βέικου Χ., 1998, *Κακό Μάτι: Η κοινωνική κατασκευή της οπτικής επικοινωνίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Bell D. – Caplan P. – Karim W. J. (eds), 1993, *Gendered Fields. Women, Men and Ethnography*, London, New York: Routledge.

- Bell S., 1994, *Reading, writing and rewriting the prostitute body*,
Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Βλαχούτσικου Χ., 1997, «Διαφορά και συνάφεια. Σκηνογράφοι και συγγραφείς της ερευνητικής συνομιλίας», σε Ναυρίδης Κ. – Χρηστάκης Ν. (επιμ.), *Ταυτότητες. Ψυχοκοινωνική Συγκρότηση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βλαχούτσικου Χ., 1998, «Η κατανάλωση: μεταφορά για το μοντέρνο και ρωγμή στη γυναικεία αφάνεια», *Σύγχρονα Θέματα* 66, 87-103.
- Blackwood E.– Wieringa S. (eds), 1999, Introduction στο *Female Desires. Same sex relations and transgender practices across cultures*, New York: Columbia University Press.
- Blain V., 1990, “Cross-dressing in fiction: literary history and the cultural construction of sexuality”, σε Threatgold T. – Cranny-Francis A. (eds), *Feminine, Masculine and Representation*, Sydney, London, Boston, Wellington: Allen and Union.
- Blair J., 1993, “Private Parts in Public Places: the case of the actress”, σε Ardener S. (ed.), *Women and space. Ground rules and social maps*, Oxford/Providence: Berg Publishers.
- Bloch M., 1989, “The symbolism of money in Imerina”, σε Parry J. – Bloch M. (eds), *Money and the morality of exchange*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boles J. – Garbin A., 1974, “The Strip Club and Costumer-Stripper Patterns of Interaction”, *Sociology and Social Research* 58, 136-44.
- Bourdieu P., 1996, *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα: Εκδόσεις Δελφίνι.
- Browne J. – Minichielli V., 1996, “Research directions in male sex work”, *Journal of Homosexuality* 31 (4), 29-56.

- Burroughs K. – Ehrenreich J. D. (eds), 1993, *Reading the Social Body*, Iowa City: University of Iowa Press.
- Butler J., 1993, “Imitation and gender insubordination”, σε Ablove H. – Barale M. A. – Halperin D. M. (eds), *The lesbian and gay studies reader*, London and New York: Routledge.
- Cameron D., 1997, “Theoretical debates in feminist linguistics: Questions of sex and gender”, σε Wodak R. (ed.), *Gender and Discourse*, London: Sage Publications.
- Campbell J. K., 1964, *Honour, Family and Patronage: A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford: Clarendon Press.
- Corbin A., 1990, *Women for hire: prostitution and sexuality in France after 1850*, μτφρ. από τα γαλλικά Alan Sheridan, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Corbin A., 1995, *Time, desire and horror: towards a history of the senses*, Cambridge: Polity Press.
- Cowan J., 1990, *Dance and the body politic in northern Greece*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Cressey G. P., 1971, “The taxi dance Hall as a social world”, σε Scott J. F. (ed.), *The social Fabric of the metropolis. Contributors of the Chicago School of Urban Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.
- Csordas T. J., 1994, “Introduction: the body as a representation and being-in-the-world”, σε Csordas T. J. (ed.), *Embodiment and*

- experience. The existential ground of culture and self*, New York: Cambridge University Press.
- Csordas T., 1999, "The body's career in anthropology", σε Moore H. (ed.), *Anthropological theory today*, Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Day S., 1992, "What counts as rape? Images from female prostitution in London", ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα: "Les Usages Sociaux de l'Ethnologie", Creusot 30/6-4/7/1992.
- Day S., 1999, "Hustling: Individualism among London prostitutes", σε Day S. – Papataxiarchis E. – Stewart M. (eds), *Lilies of the field. Marginal people who live for the moment*, Boulder, Oxford: Westview Press.
- Day S. – Papataxiarchis E. – Stewart M. (eds), 1999, *Lilies of the field. Marginal people who live for the moment*, Boulder, Oxford: Westview Press.
- Delacoste F. – Alexander P. (eds), 1987, *Sex Work. Writings by women in the sex industry*, San Francisco: Cleiss Press.
- Dirasse L., 1991, *The commoditization of female sexuality: Prostitution and socio-economic relations in Addis Ababa, Ethiopia*, New York: AMS Press.
- Douglas M., 1982, "Goods as a System. The exclusion of economics", σε Douglas M., *In the active voice*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Douglas M., 1990, "No free gifts", Forward σε Mauss M., *The Gift: the form and reason for exchange in archaic societies*, μπηρ. W. D. Halls, London: Routledge.

- Du Boulay J., 1974, *Portrait of a Greek Mountain Village*, Oxford: Clarendon Press.
- Du Boulay J., 1976, "Lies, mockery and family integrity", σε Peristiany J. G. (ed.), *Mediterranean family structures*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dubisch J. (ed.), 1986, *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- E**icher J. – Roach-Higgins M. E., 1992, "Definition and classification of dress. Implications for analysis of gender roles", σε Barnes R. – Eicher J. (eds), *Dress and Gender. Making and meaning in cultural contexts*, New York/Oxford: Berg Publishers.
- Erenberg L., 1981, *Stepping Out: New York and the transformation of American culture 1890-1930*, Westport: Greenwood.
- F**earthstone M., 1991, "The body in consumer culture", σε Fearthstone M. – Hepworth M. – Turner B. (eds), *The Body. Social process and cultural theory*, London: Sage Publications.
- Fearthstone M. – Hepworth M. – Turner B. (eds), 1991, *The Body. Social process and cultural theory*, London: Sage Publications.
- Fechner H., 1994, "Three stories of prostitution in the West: prostitutes' groups, Law and Feminist 'truth'", *Columbia Journal of Gender and Law* 4 (1), 335-66.
- Foucault M., 1985, *The History of Sexuality*, vol. II, *The Use of Pleasure*, μτφρ. Robert Hurley, New York: Vintage Books.

- Frank K., 1998, "The production of identity and the negotiation of intimacy in a 'Gentleman's Club'", *Sexualities* v. 1, n. 2, 175-201.
- Friedl E., 1994, "Sex the invisible", *American Anthropologist* 96 (4), 833-844.
- Friedman J. (ed.), 1994, *Consumption and Identity*, Switzerland: Harwood Academic Publishers.
- Gefou-Madianou D., 1992, "Exclusion and Unity, Retsina and Sweet Wine: Commensality and Gender in a Greek agrotown", σε Gefou-Madianou D. (ed.), *Alcohol, Gender and Culture*, London and New York: Routledge.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1998, «Αναστοχασμός, ετερότητα κι ανθρωπολογία οίκοι: διλήμματα κι αντιπαραθέσεις», σε Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., 1998, «Εισαγωγή: Από την ολιστική προσέγγιση στις μερικές αλήθειες», σε Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Giddens A., 1995, *The transformation of intimacy*, Cambridge: Polity Press.
- Gill T., 1999, "Wage hunting at the margins of urban Japan", σε Day S. – Papataxiarchis E. – Stewart M. (eds), *Lilies of the field. Marginal people who live for the moment*, Boulder, Oxford: Westview Press.
- Grosz E., 1990, "Inscriptions and body-maps: representations and the corporeal", σε Threatgold T. – Cranny-Francis A. (eds), *Feminine*,

- Masculine and Representation*, Sydney, London, Boston, Wellington: Allen and Union.
- Hannerz Ulf., 1980, *Exploring the city. Inquiries toward an urban anthropology*, New York: Columbia University Press.
- Hart A., 1994, "Missing Masculinity? Prostitutes' clients in Alicante, Spain", σε Cornwall A. – Lindisfarne N. (eds), *Dislocating Masculinity. Comparative Ethnographies*, London, New York: Routledge.
- Hart A., 1998, *Buying and selling power. Anthropological reflections on prostitution in Spain, Colorado*, Oxford: Westview Press.
- Hastrup K., 1998, «Ιθαγενής ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», σε Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hebdidge D., 1988 [1981], *Υποκουλτούρα: Το νόημα του στυλ*, Αθήνα: Εκδόσεις «Γνώση».
- Herd G. – Stoller R. J., 1990, *Intimate Communications: erotics and the study of culture*, New York/Oxford: Columbia University Press.
- Hertzfeld M., 1985, *The poetics of manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton: Princeton University Press.
- Hertzfeld M., 1998, «Κοινωνική Ποιητική: Όψεις από την ελληνική εθνογραφία», σε Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hirschon R., 1978, "Open body/Closed space: The transformation of female sexuality", σε Ardener S. (ed.), *Defining females*, New York: John Wiley and Sons.

Hirschon R., 1993, "Essential objects and the sacred: interior and exterior space in an urban greek locality", σε Ardener S. (ed.), *Women and space. Ground rules and social maps*, Oxford/Providence: Berg Publishers.

Holland D., 1992, "How Cultural systems Become desire: a case study of American Romance", σε D'Andrade R. – Strauss C. (eds), *Human motives and cultural models*, Cambridge: Cambridge University Press.

Holland D. – Lachicotte W. – Skinner Jr. D. – Cain C., 1998, *Identity and Agency in Cultural Worlds*, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Ιγγλέση Χ. (επιμ.), 2001, *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα. Σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Ιωάννου Α., 2001, «Η 'σκυλότητα' εκτός σκυλάδικου: κατανάλωση και ταυτότητες στην Παραλιακή του Πειραιά», *Δοκίμες* 9-10, 239-262.

Jackson S., 1999, *Heterosexuality in question*, London: Sage Publications.

Kane S., 1993, "Prostitution and the military: Planning AIDS intervention in Belize", *Soc. Sci. Med* 36 (7), 965-979.

Kaufmann J.-K., 1997, *Σώματα γυναικών βλέμματα ανδρών. Κοινωνιολογία του τόπλες*, Αθήνα: Εκδόσεις Μαραθιά.

- Kopytoff I., 1986, "The cultural biography of things: commoditization as process", σε Appadurai A. (ed.), *The social Life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kulick D., 1997, "The Gender of Brazilian Transgendered Prostitutes", *American Anthropologist* 99 (3), 574-585.
- Κυρτσόγλου Ε., 2004, "«Ο έρωτας είναι θηλυκό»: Οι ερωτικές διαφορές και η επίλυσή τους σε μια ελληνική επαρχιακή πόλη" σε Βλαχούτσικου Χ., (επιμ. σε συνεργασία με Kain- Hart L.), *Όταν γυναίκες έχουν διαφορές: Αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Μέδουσα- Σέλλας
- Laclau E. – Muffe Ch., 1985, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Process*, London: Verso.
- Laumann E. – Gagnon J., 1995, "A sociological perspective on sexual action", σε Laumann E. – Gagnon J., *Conceiving Sexuality. Approaches to sex research in a postmodern world*, New York/London: Routledge.
- Law L., 1997, "A matter of choice: discourse on prostitution in the Phillipines", σε Manderson L. – Jolly M. (eds), *Sites of desire, economics of pleasures*, Chicago: University of Chicago Press.
- Λάζος Γ., 1997, *Η Σεξουαλικότητα ως Αξία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Δελφίνι.
- Λάζος Γ., 1998, *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Λάζος Γ., 2001, *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα. 1. Η εκδιδόμενη*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

- Leavitt J., 1996, "Meaning and feeling in anthropology of emotions", *American Ethnologist* 23 (3), 514-539.
- Lutz C., 1986, "Emotion, thought, and estrangement: Emotion as a cultural category", *Cultural Anthropology* 1, 405-36.
- Lutz C., 1990, "Engendered emotion: gender, power, and the rhetoric of emotional control in American discourse", σε Abu-Lughod L. – Lutz C. (eds), *Language and the politics of emotion*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lutz K. – White G., 1986, "The anthropology of emotions", *Annual Review of Anthropology* 15, 405-436.
- M**anderson L., 1999, "The pursuit of pleasure and the sale of sex", *Re/Productions* 2 (on line journal of the Harvard School of Public Health).
- Marcus G. E., 1995, "Ethnography in/of the world system: the emergence of multi-sited ethnography", *Annual Review of Anthropology* 24, 95-117.
- Martin E., 1987, *The Woman in the Body. A cultural analysis of reproduction*, Boston: Beacon Press.
- Masquelier A., 1995, "Consumption, prostitution, and reproduction: the poetics of sweetness in bori", *American Ethnologist* 22 (4), 883-906.
- Mathieu Nicole-Claude, 1996, "Sexual, Sexed and Sex-class Identities: three ways of conceptualizing the relationship between sex and gender", σε Leonard D. – Adkins L. (eds), *Sex in Question: French Materialist Feminism*, Bristol: Taylor and Francis.

- McDonald M., 1994, "Introduction – A Socio-Anthropological View of gender, Drink and Drugs", σε McDonald M. (ed.), *Gender, Drink and drugs*, Oxford, Providence: Berg Publishers.
- McNeal K., 1999, "Behind the make-up: Gender ambivalence and the double-bind of gay selfhood in drag performance", *Ethos* 27 (3), 334-378.
- Miller D., 1995, "Consumption and commodities", *Annual Review of Anthropology* 24, 141-61.
- Miller D., 1998, *A theory of shopping*, Cambridge: Polity Press.
- Moore H., 1999, "Whatever Happened to Women and Men? Gender and other Crises in Anthropology", σε Moore H. (ed.), *Anthropological theory today*, Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Moore L. H., 1988, *Feminism and Anthropology*, Polity Press.
- Morris R. C., 1995, "All made up: Performance theory and the new anthropology of sex and gender", *Annual Review of Anthropology* 24, 567-92.
- Mauss M., 1979, *Το Δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Moutsatsos C., 2001, *Transnational beauty culture and local bodies: an ethnographic account of consumption and identity in urban Greece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, California: University of California, Irvine.
- Μπακαλάκη Α., 1989, «Καθαριότητα, καλλωπισμός και ο γυναικείος προορισμός. Αντιλήψεις για τη φροντίδα του γυναικείου σώματος στη νεότερη Ελλάδα», *Αρχαιολογία* τ. 31.

Μπακαλάκη Α. (επιμ.), 1994, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μπακαλάκη Α., 1994, «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», σε Μπακαλάκη Α. (επιμ.), 1994, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μπακαλάκη Α., 1998, «Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19ου και 20ού αιώνα», σε Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Nencel L., 1996, "Shaking Foundations: feminist epistemology and methodology, guiding Principles or hindrances?", *LovaNieuwsbrief* 17 (2), 6-11.

Nencel L., 1997, *Casting identities, Gendered enclosures. Women who prostitute in Lima, Peru*, διδακτορική διατριβή, Άμστερνταμ, Universteit van Amsterdam.

Newton E., 1979, *Mother Camp: Female Impersonators in America*, Chicago: University of Chicago Press.

Οικονόμου Α., 2000, «Έρωτας και διασκέδαση στο σύγχρονο λαϊκό τραγούδι», ανακοίνωση στην ημερίδα: «Ταυτότητες και πρακτικές», Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1 Ιουνίου 2000.

- Ortner S., 1994, «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;», σε Μπακαλάκη Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ottis Leah Lydia, 1985, *Prostitution in Medieval Society: The History of Urban Institution in Languedoc*, Chicago: University of Chicago Press.
- Panopoulos P., 2001, "Drinking to identities: coffee and alcohol in greek ethnography", ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο "Fifth Early Fall School in Semiotics: Semiotic Space and Cultural Time", Southeastern European Semiotic Centre and New Bulgarian University, "St. Kyric" Complex – Plovdiv, Bulgaria, 14-18/09/99.
- Papagaroufali E., 1992, "Uses of Alcohol among Women: Games of Resistance, Power and Pleasure", σε Gefou-Madianou D. (ed.), *Alcohol, Gender and Culture*, London and New York: Routledge.
- Παπαγαρουφάλη Ε., 2001, «Δωρητές οργάνων ή σώματος: η εμπειρία μιας δυνητικής ταυτότητας» (κείμενο που παρουσιάστηκε στα Σεμινάρια της Τετάρτης, από το Εργαστήριο Εθνογραφίας του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας).
- Papataxiarchis E., 1991, "Friends of the heart: Male comensal solidarity, gender, and kinship in aegean Greece", σε Loizos P. – Papataxiarchis E. (eds), *Contested Identities. Gender and kinship in modern Greece*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Papataxiarchis E., 1994, "Émotions et strategies d'autonomie en Grèce égéenne", *Terrain* 22, 5-20.

- Papataxiarchis E., 1999, "A contest with money: gambling and the politics of disinterested sociality in aegean Greece", σε Day S. – Papataxiarchis E. – Stewart M. (eds), *Lilies of the field. Marginal people who live for the moment*, Boulder, Oxford: Westview Press.
- Parry J. – Bloch M. (eds), 1989, *Money and the morality of exchange*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Parry J. – Bloch M., 1989, "Introduction: Money and the morality of exchange", σε Parry J. – Bloch M. (eds), *Money and the morality of exchange*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman Carol, 1988, *The Sexual Contract*, Cambridge: Polity Press.
- Pateman Carol, 1989, *The disorder of Women: Democracy, Feminism, and Political Theory*, Cambridge: Polity Press.
- Pateman Carol, 1990, "Defending prostitution: charges against Ericsson", σε Sunstein R. Cass, *Feminism and Political Theory*, Cambridge: Polity Press.
- Pheterson G. (ed.), 1989, *A Vindication of the Rights of Whores*, Seattle: Seal Press.
- Pheterson G., 1998, "The social consequences of unchastity", σε Delacoste F. – Alexander P. (eds), 1998 [1987], *Sex Work. Writings by women in the sex industry*, San Francisco: Cleiss Press.
- Pheterson G., 1999, "The category 'prostitute' in scientific inquiry", *Re/Productions 2* (on line journal of the Harvard School of Public Health).
- Plummer K., 1995, *Telling sexual stories*, London: Routledge.

- Prichard A. – Morgan N., 2000, “Privileging the male gaze. Gendered tourist landscapes”, *Annals of tourism research* v. 27, n. 4, 884-907.
- Probyn E., 2000, *Carnal Appetites. Food Sex Identities*, London: Routledge.
- Roberts N.**, 1993, *Whores in history*, London: HarperCollins Publishers.
- Rosaldo M., 1994, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», σε Μπακαλάκη Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Rubin G., 1984, “Thinking sex: Notes for a radical theory of the politics of sexuality”, σε Vance C. (ed.), *Pleasure and Danger: Exploring female Sexuality*, Boston/London: Routledge & Kegan Paul.
- Rubin G. with Bulter J. (interview), 1994, “Sexual traffic”, *Differences: A journal of feminist cultural studies* v. 6, n. 2+3.
- Rubinstein R., 1995, *Dress Codes. Meanings and messages in American culture*, Boulder/San Francisco/Oxford: Westview Press.
- Sahlins M.**, 1974, *Stone Age Economics*, London: Tavistock Publications.
- Schifter J. – Aggleton P., 1998, “Cacherismo in a San Jose Brothel. Aspects of male sex work in Costa Rica”, σε Aggleton P. (ed.), *Men who sell sex: International perspectives on male prostitution and HIV/AIDS*, Bristol: Taylor and Francis.
- Scott J., 1992, “Experience”, σε Butler J. – Scott J. (eds), *Feminists theorizing the political*, New York: Routledge.

- Σκουτέρη-Διδασκάλου Ε., 1998, «Υπό παρατήρησιν... Κείμενα και υποκείμενα ανθρωπολογικών πρακτικών», σε Γκέφου-Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σουλιώτης Ν., 2001, «Ο αστικός χώρος ως συμβολικό αγαθό. Τα μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου», *Δοκιμές* 9-10, 211-238.
- Strathern M., 1988, *The Gender of the Gift*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Strathern M., 1994, «Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen», σε Μπακαλάκη Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Synnot A., 1993, *The Body Social. Symbolism, self and society*, London and New York: Routledge.
- Tabet P., 1991, "Les dents de la prostituée. Échange, négociation, choix dans les rapports économique-sexuels", σε Hurtig M. C. – Kail M. – Rouch H. (eds), *Sex et genre: de la hierarchie entre les sexes*, Paris: CNRS.
- Turner B., 1991, "Recent Developments in the theory of the body", σε Fearthstone M. – Hepworth M. – Turner B. (eds), *The Body. Social process and cultural theory*, London: Sage Publications.
- Turner B., 1996 (second edition), *The body and society*, London: Sage Publications.

Vance C. (ed.), 1984, *Pleasure and Danger: Exploring female Sexuality*, Boston/London: Routledge & Kegan Paul.

Vance C., 1984, "Pleasure and Danger: toward a politics of sexuality", σε Vance C. (ed.), *Pleasure and Danger: Exploring female Sexuality*, Boston/London: Routledge & Kegan Paul.

Walkowitz J., 1980, *Prostitution and Victorian Society. Women, Class, and the State*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wardlow H., 2001, "'Prostitution', 'sex work', and 'passenger women': when sexualities don't correspond to stereotypes", paper for presentation at the 3rd IASSCS (1-3 Oct. 2001).

Weeks J., 1981, *Sex, Politics and Society. The regulation of sexuality since 1800*, London and New York: Longman.

Wijers M. – Lap-Chew L., 1997, "Trafficking in women and forced labor and slavery-like practices in prostitution", σε Wijers M. – Lap-Chew L., *Trafficking in women and forced labor and slavery-like practices in marriage, domestic labor and prostitution*, International report on traffic in women.

Wolf J., 1990, *Feminine Sentences. Essays on women and Culture*, UK: Polity Press.

Wolf L. D. (ed.), 1996, *Feminist Dilemmas in Fieldwork*, Colorado: Westview Press.

Yalom M., 1997, *A history of the breast*, New York/London: Harper Collins Publishers.

Yannakopoulos K., 1995, *Jeux du desir, Jeux du pouvoir: corps, émotions, et identité sexuelle des hommes au Pirée et à Athènes*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στην École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι.

Yoshida M., “Joking, gender, power, and professionalism among Japanese inn workers”, *Ethnology* 40 (4), 361-369.

Ζαϊμάκης Γ., 1991, «Καταγωγή Ακμάζοντα». *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Zatz N. D., 1997, “Sex work/sex act: law, labor, and desire in constructions of prostitution”, *SIGNS* 22 (2), 277-308.